

УДК 321+323.2
КТП
№ Держреєстраційний 0117U004844
Інв. №

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет будівництва і архітектури
(КНУБА)
Кафедра політичних наук

03037, м. Київ, Повітрофлотський пр., 31, тел. (044)248-32-65, 241-55-53,
241-55-66, e-mail: istoriak@ukr.net, yevgennn@ukr.net

ЗАТВЕРДЖЕНО
Ректор КНУБА,
д-р екон. наук, проф.
_____ Куліков П.М.
„___” _____ 2018 р.

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
Моделі національної консолідації України (на прикладі політики
енергоефективності та енергозбереження)

(4ДБ-2017)
(остаточний)

Начальник НДЧ

Н. В. Федорова

Науковий керівник, д.п.н., проф.

Є. В. Перегуда

Результати цієї роботи розглянуто Науково-технічною радою КНУБА,
протокол №36 від 26 грудня 2018 р.

Київ-2018

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР,
д.п.н., професор

Є.В.Перегида
(Реферат, вступ, висновки, розділи)

Старший науковий співробітник,
д.і.н, професор

В.Ф. Деревінський
(Реферат, вступ, висновки, розділи)

Старший науковий співробітник,
д.п.н, ст.н.с.

О.М. Стойко
(Реферат, вступ, висновки, розділи)

Старший науковий співробітник,
к.п.н, доцент

В.Л. Семко
(Реферат, вступ, висновки, розділи)

Науковий співробітник,
к.ю.н.

І.О. Мамонтов
(Реферат, вступ, висновки, розділи)

Технік

Н.М. Данилевська
(Оформлення документації)

Спеціаліст,
що відповідає за нормоконтроль

В.М. Семенов

РЕФЕРАТ

Дослідження присвячено актуальній суспільно-політичній та науковій проблемі. Лише консолідовані соціальні спільноти будуть здатні адекватно відповісти на гострі виклики, які постають нині перед світом в цілому та окремими країнами в різних сферах суспільного життя, забезпечити елементарну соціальну стабільність та прогнозованість. Водночас нинішні тенденції соціального розвитку значною мірою спрямовані на поглиблення соціальної диверсифікації, зростання суперечностей між індивідами та між соціальними групами. Тому важливими завданнями сучасного суспільного управління є збереження консолідації тих суспільств, які вже функціонують протягом тривалого часу, та досягнення оптимального рівня консолідації тих, які знаходяться на етапі розбудови.

Збереження/досягнення консолідації пов'язане з формуванням консенсусу членів суспільств з приводу соціально значущих цілей та цінностей. Донедавна питання національної консолідації розглядалися насамперед в домені єдиного гуманітарно-культурного простору, що, безперечно, є важливим, але гальмує артикуляцію інших чинників консолідації спільноти.

Ми погоджуємось з точкою зору дослідників, які вважають важливими об'єктами такого консенсусу та інструментами його досягнення історичну пам'ять, суспільні традиції, звичаї, мову, політичні орієнтації тощо. Але консолідацію неможливо аналізувати ізольовано від процесів в інших сферах функціонування суспільства, зокрема економічній, технічній тощо. Автори виходили з ідей, висловлених колективом НІСД під проводом В. Горбуліна, авторами монографій під редакцією Е. Лібанової, М. Розумного про те, що національна консолідація передбачає консенсус не лише в етнополітичній, а й інших сферах, зокрема економічній. Та й у монографії ІПіЕНД під редакцією О. Майбороди, соціокультурним чинникам національної єдності відведено лише останній розділ, натомість інші присвячені питанням консолідації у

політичній, соціальній, правовій сферах. Отже, передумовою утвердження національного проекту є вироблення прагматичних цілей. Конкурентоспроможність суспільств значною мірою сприяє формуванню спільних рис національного світогляду, менталітету й водночас толерантності.

Забезпечення стабільності та консолідованості суспільств значною мірою залежить й від формування сталих відносин з оточуючим людей середовищем. Недотримання цієї вимоги загрожує зростанням розриву між цілями, які ставить перед собою суспільство, та наявними у нього ресурсами. Тому серед актуальних напрямів просування національної консолідації є забезпечення енергоефективності суспільства.

Характер розв'язання останнього завдання залежить від вибору моделі суспільного розвитку. Належне моделювання сприяє накопиченню знань про сучасне та майбутнє й підвищенню прогнозованості розвитку. Водночас, усвідомлюючи існуючі тенденції, зокрема поглиблення соціальної диверсифікації, ми припускаємо, що цей розвиток не буде уніфікованим, що йому буде властива полімодельність, зокрема й в рамках одного суспільства. Наша гіпотеза полягає у тому, що на різних рівнях суспільства водночас будуть реалізовуватися різні моделі політик в одній й тій самій сфері, зокрема й у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Різні аспекти цих проблем вже аналізувалися у науковій літературі. Здебільшого це відбувалося у межах природничих, технічних наук, частково економічної теорії. Але при цьому часто ігнорують соціальні умови реалізації заходів підвищення енергоефективності. Відтак незалежно від власного бажання представники вказаних галузей впадають у нормативізм, а коефіцієнт корисної дії їх розробок знижується. Тому аналіз енергоефективності та енергозбереження як наукової проблеми неможливий без дослідження її представниками суспільних та гуманітарних дисциплін. Останнім часом у вітчизняній науці зростає інтерес до цієї проблеми з боку фахівців державного управління, частково соціологів. Але політологи здебільшого залишаються на узбіччі процесу. На подолання цієї ситуації й спрямоване це дослідження.

Його об'єктом є національна консолідація як об'єднання громадян та соціальних груп навколо суспільно значущих цілей та цінностей, предметом – політика енергоефективності та енергозбереження як чинник моделювання національної консолідації.

Метою НДР є розробка моделей національної консолідації, які детермінуються та інсталюються засобами політики енергоефективності та енергозбереження, та механізмів гармонізації цих моделей.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- уточнення теоретичних підходів до поняття національної консолідації;
- вдосконалення класифікації моделей консолідації на основі етнополітичних та інших критеріїв;
- вивчення світового досвіду політики енергоефективності та його сприяння національній консолідації суспільств;
- концептуалізація підходу до політики енергоефективності та енергозбереження, розробка понятійного апарату, класифікація її суб'єктів та механізмів;
- аналіз правового забезпечення політики енергоефективності та енергозабезпечення;
- розробка національної, галузевих, регіональних, локальних моделей національної консолідації, на які спрямована політика енергоефективності та енергозбереження;
- розробка механізмів узгодження різнорівневих моделей національної консолідації механізмами політики енергоефективності та енергозбереження;
- висунення рекомендацій щодо вдосконалення політики енергоефективності, зокрема у сфері правового забезпечення.

На звітному етапі ключову увагу було приділено методологічним засадам дослідження. Уточнено поняття національної консолідації як консенсусу громадян та соціальних груп щодо базових цінностей суспільства та шляхів досягнення соціально значущих цілей. Основним теоретичним підходом виступав неоінституціоналізм, такі його напрями як історичний

інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору, соціологічний неоінституціоналізм. Це дало змогу уточнити ідеї транзитологів про тотожність консолідації та інституціоналізації соціальних відносин. За висновком авторів, інституціоналізація є інструментом консолідації, але остання є наслідком формування таких соціальних інститутів, які уособлюють значущі для громадян норми та цінності, навколо яких й складається вказаний консенсус.

За підсумками виконання НДР досягнуто таких результатів, які відзначаються науковою новизною.

Розроблено комплексний підхід до трансформації політичних інститутів. Проаналізовано об'єктивні, зокрема економічні, та суб'єктивні чинники трансформації. Уточнено ідею щодо тотожності консолідації та інституціоналізації соціальних відносин. Консолідація є наслідком формування таких соціальних інститутів, які уособлюють значущі для громадян норми та цінності, навколо яких й складається вказаний консенсус.

Розроблено багаторівневу модель українського суспільства за мовною ознакою, підставою якої є нерівномірність етнічної структури. Суспільство слід характеризувати в термінах багатомовної моделі, де вага мови залежить не лише від частки її носія, а й від мовної стійкості групи, просторового розташування, зовнішнього впливу. Це вимагає якісно нових підходів до мовної політики. Стратегічне значення мають механізми діалогу.

Поглиблено класифікацію національних спільнот, зокрема сформульовано модельний ряд концепту політичної нації, який включає моделі, орієнтовані на: асиміляцію (французька модель); співгромадянство та збереження культурних, політичних, економічних особливостей етнічних/регіональних груп (американська); ідентичність на основі титульного етносу за збереження регіональних відмінностей (українська у 1990-2000-ті рр.).

Сформовано модельний ряд національної консолідації за ідеологічними критеріями: консервативна (цінності традиційного та неоконсерватизму, етнокультурний чинник, домінування націоналістичних/регіоналістських

ідеологій); ліберальна (ознаки розширено за рахунок економічних засад, конкурентоспроможності нації); соціальна (принципи справедливості, солідарності, інтенсивність міжгрупової довіри). Концепція багаторівневої та плюромодельної національної консолідації долає суперечності між існуючими ідеологічними моделями консолідації українського суспільства, висунутими різними вченими, наповнює деякі з цих моделей конкретним змістом щодо заходів з їх інсталяції.

Систематизовано підходи до явища енергетичного транзиту, його ключові аспекти: інститути, інтереси, ідеї. Проаналізовано особливості підходів політології, соціально-економічної географії та планування до розуміння енергетичного транзиту.

Розроблено базові засади політологічної концепції політики енергоефективності та енергозбереження, які включають її цілі, ідеологічні та правові засади, організаційний механізм тощо.

Підтверджено гіпотезу щодо впливу політики енергоефективності та енергозбереження на консолідацію. Аналіз ролі політики енергоефективності та енергозбереження як чинника моделювання консолідації суспільства включає зв'язок між її заходами та моделями консолідації. Реалізації консервативної моделі сприяють заходи в секторі індивідуального житла, соціальної – підвищення енергоефективності багатоквартирного житла, локальні форми самоорганізації, ліберальної – підвищення енергоефективності у галузях економіки.

За підсумками вивчення нормативно-правової бази політики енергоефективності та енергозбереження розроблено рекомендації щодо інституціоналізації будівельного права як напряму правознавчих досліджень, кодифікації законодавства з розвитку будівельного комплексу.

Створення концепції політики енергоефективності та енергозбереження дало змогу вийти за межі предметів технічних наук, економічної теорії та держуправління, проаналізувати політику енергоефективності крізь взаємодію груп інтересів, збагатило уявлення про взаємодію держави та суспільства,

форми громадянського суспільства. Існуючі перешкоди на шляху реалізації політики енергоефективності та енергозбереження є наслідком в першу чергу відносин в середовищі фінансового капіталу. Тому, з одного боку автори, з урахуванням світового досвіду та української специфіки, концептуалізували поняття «енергоефективні громади», «енергетичні кооперативи», що не лише відповідає децентралізаційному тренду України, а й дає змогу вийти за межі відносини в середовищі фінансового капіталу. З іншого боку, було з'ясовано, що на розвиток цієї сфери в першу чергу впливає політика національного центру при відносній пасивності регіональних влад, що змусило звернути увагу на формування прямого союзу між локальним рівнем (територіальні громади) та центром, ігноруючи мезорівень, сформулювати рекомендації щодо переходу від адміністративних до мережевих підходів поширення політики енергоефективності та енергозбереження.

Вивчення практичних умов її реалізації засвідчило суперечливі інтереси соціальних груп, що ускладнює пошук консолідаційної моделі. Дослідження показало, що на розв'язання цих суперечностей поки що впливають ті особливості політики енергоефективності та енергозбереження, які визначаються центром. Це змусило звернути увагу на формування прямого союзу між локальним рівнем та центром, ігноруючи мезорівень, та на перехід від адміністративних до мережевих підходів поширення цієї політики.

Результати дослідження дають змогу вдосконалити теоретико-методологічний інструментарій політичної науки, зокрема щодо механізмів функціонування суспільно-політичних інститутів, етнонаціональних спільнот. Також вони дозволять запровадити нові напрями досліджень як на міждисциплінарному перетині, так й в межах існуючих галузей знань (політика енергоефективності та енергозбереження; будівельне право тощо).

Модельний ряд концепту політичної нації й мовна модель українського суспільства є поглибленням існуючих типологій націй (Майнеке, Крейчі-Велімськи тощо), дають, порівняно з попередніми дослідженнями, змогу розширити уявлення про функціонування політичної нації, подолати міфи,

властиві використанню цього концепту, що дозволить чіткіше визначити заходи національної консолідації.

Політологічна концепція політики енергоефективності та енергозбереження дала змогу вийти за межі предметів технічних наук, економічної теорії та держуправління, наповнити аналіз кратологічними аспектами, зосередитись на соціально-політичних умовах реалізації цієї політики, проаналізувати її крізь призму взаємодії груп інтересів, водночас збагатити політологічні уявлення про взаємодію держави та суспільства, національну консолідацію тощо.

Ключові слова: трансформація, інститути, національна консолідація, етнос, нація, мовна політика, модель, енергоефективність, енергозбереження, політика енергоефективності та енергозбереження, політичні партії, енергоефективні громади, будівельне право.

ЗМІСТ

РЕФЕРАТ.....	3
ЗМІСТ.....	10
ВСТУП.....	12
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Консолідація суспільства як політологічна проблема.....	19
1.2. Моделі національної консолідації українського суспільства.....	29
1.3. Інституційні зміни як джерело суспільних новацій.....	39
1.4. Питання національної консолідації в нормативно-правових актах України.....	50
Розділ II. ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ.....	60
2.1. Український етнос: набуття державоутворюючого статусу	60
2.2. Національна ідентичність українського суспільства в контексті формування державної енергетичної політики.....	69
2.3. Про мовну модель українського суспільства в контексті подій навколо Закону «Про освіту».....	76
Розділ III. ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ.....	89
3.1. Енергетичні транзити як предмет дослідження суспільних наук.....	89
3.2. Політика енергоефективності та енергозбереження: необхідність нових підходів.....	96
3.3. Політика енергоефективності як чинник консолідації суспільства..	106
3.4. Соціальна природа енергії, енергобезпека та енергоефективність як складові процесу консолідації українського суспільства.....	110
3.5. Енергонезалежність держави в контексті консолідації суспільства.	123
3.6. Концепт мережевого суспільства як інструмент консолідації в процесі реалізації політики енергоефективності.....	130
РОЗДІЛ IV. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ.....	134
4.1. Енергоефективні громади як складова енергетичної політики Держави.....	134
4.2. Енергетичні кооперативи як основа форма участі громадянського суспільства в енергетичному транзиті.....	141
4.3. Зарубіжний досвід довгострокового планування комплексних програм енергоефективності на прикладі «Стратегії 2050» уряду ФРН.....	148
Розділ V. ВПЛИВ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК.....	157
5.1. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності : політичні аспекти	157
5.2. Соціально-політичні аспекти безпекової політики (на прикладі політики енергоефективності та енергозбереження).....	168

5.3. Енергоефективність як інноваційна політична технологія : до проблеми реалізації.....	173
5.4. Політика енергоефективності та енергозбереження як чинник розвитку громадянського суспільства.....	177
5.5. Питання енергоефективності та енергозбереження як чинники національної консолідації в програмних документах українських партій.....	187
5.6. Соціальні аспекти політики енергозбереження	192
5.7. Історична спадщина програмових засад правих політичних сил України у енергетичній сфері.....	200
5.8. Енергонезалежність як чинник правосуб'єктності Української держави на міжнародній арені.....	206
5.9. Постреволюційна консолідація українського суспільства у зовнішньополітичній сфері засобами політики енергоефективності та енергозбереження.....	211
Розділ VI. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ.....	220
6.1. Правове забезпечення державної політики енергозбереження в будівництві.....	220
6.2. Правове регулювання сфери енергоефективності та енергозбереження як чинник інвестиційної активності в будівництві	224
6.3. Концептуалізація будівельного права як нової галузі у правовій системі України.....	232
6.4. Принципи кодифікації будівельного законодавства.....	236
Розділ VII. ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ.....	240
7.1. Актуальні питання реалізації державної політики в галузі енергозбереження.....	240
ВИСНОВКИ.....	248
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	260

ВСТУП

Дослідження присвячено актуальній суспільно-політичній проблемі. Лише консолідовані соціальні спільноти будуть здатні адекватно відповісти на гострі виклики, які постають нині перед світом в цілому та окремими країнами в економічній, соціальній, політичній, духовній сферах суспільного життя, дати своїм членам шанс на гідне людське життя, забезпечити елементарну соціальну стабільність та прогнозованість. Водночас нинішні тенденції соціального розвитку значною мірою сприяють деконсолідації, поглибленню соціальної диверсифікації, зростанню суперечностей між індивідами та між соціальними групами. Тому важливими завданнями сучасного суспільного управління є збереження консолідації тих суспільств, які вже функціонують протягом тривалого часу, та досягнення оптимального рівня консолідації тих суспільств, які знаходяться на етапі розбудови.

Водночас це також актуальна наукова проблема. Суть наукової проблеми постає у наявності різних підходів до дослідження тих чи інших явищ. Це, безперечно, стосується явища національної консолідації. Сучасна наукова література пропонує безліч підходів до цієї проблеми. У науці відсутній консенсус не лише щодо конкретних шляхів забезпечення консолідації, а й щодо теоретичних підходів аналізу цього процесу.

На думку авторів, збереження/досягнення консолідації пов'язане з формуванням консенсусу членів суспільств з приводу соціально значущих цілей та цінностей. Ми погоджуємось з точкою зору тих дослідників, які вважають важливими об'єктами такого консенсусу історичну пам'ять, суспільні традиції, звичаї, мову, політичні орієнтації тощо. Водночас ми вважаємо, що консолідацію не можна аналізувати ізольовано від суспільних процесів в інших сферах функціонування суспільства, зокрема економічній, технічній тощо. Саме конкурентоспроможність суспільств значною мірою сприяє формуванню спільних рис національного світогляду, менталітету й водночас толерантності.

Забезпечення стабільності та консолідованості суспільств значною мірою залежить й від формування сталих відносин з оточуючим людей середовищем. Недотримання цієї вимоги загрожує зростанням проблеми незабезпеченості цілей, які ставить перед собою суспільство, наявними у нього ресурсами. Саме тому серед актуальних напрямів просування шляхом національної консолідації є забезпечення енергоефективності суспільства.

Характер розв'язання останнього завдання залежить від вибору моделі суспільного розвитку. Належне моделювання здатне збільшити наші знання про сучасне та майбутнє, а відтак підвищити прогнозованість розвитку суспільства. Водночас, усвідомлюючи існуючі тенденції суспільного розвитку, зокрема вищевказану соціальну диверсифікацію, багаторівневість функціонування суспільства, ми припускаємо, що цей розвиток у більшості суспільствах навряд чи буде уніфікованим, що йому буде властива полімодельність, зокрема й в рамках одного суспільства. Наша гіпотеза полягає у тому, що на різних рівнях суспільного розвитку водночас будуть реалізовуватися різні моделі політик в одній й той самій сфері, зокрема й сфері енергоефективності та енергозбереження.

Різні аспекти вищезазначених проблем тією чи іншою мірою вже аналізувалися у науковій літературі. Здебільшого це відбувалося у межах природничих, технічних наук, частково економічної теорії. Але при цьому часто ігноруються соціальні умови реалізації заходів підвищення енергоефективності. Відтак незалежно від власного бажання представники зазначених галузей впадають у нормативізм, а коефіцієнт корисної дії їх розробок знижується. Тому ми вважаємо, що аналіз енергоефективності та енергозбереження як наукової проблеми неможливий без дослідження її представниками суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін. Останнім часом у вітчизняній науці зростає інтерес до цієї проблеми з боку фахівців державного управління, частково соціологів. Водночас політологи здебільшого залишаються на узбіччі цього процесу. На подолання негативів цієї ситуації й спрямоване дане дослідження.

Його об'єктом є національна консолідація як об'єднання громадян та соціальних груп навколо суспільно значущих цілей та завдань, предметом – політика енергоефективності та енергозбереження як чинник моделювання національної консолідації.

Метою НДР є розробка моделей національної консолідації, які детермінуються та інсталюються засобами політики енергоефективності та енергозбереження, та механізмів гармонізації цих моделей.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- уточнення теоретичних підходів до поняття національної консолідації;
- вдосконалення класифікації моделей консолідації на основі етнополітичних та інших критеріїв;
- розробка соціально-економічних механізмів національної консолідації;
- концептуалізація підходу до політики енергоефективності та енергозбереження, розробка понятійного апарату, класифікація її суб'єктів та механізмів;
- аналіз правового забезпечення політики енергоефективності та енергозабезпечення;
- вивчення світового досвіду політики енергоефективності та його сприяння національній консолідації суспільств;
- розробка національної, галузевих, регіональних, локальних моделей національної консолідації, на які спрямована політика енергоефективності та енергозбереження;
- розробка механізмів узгодження різнорівневих моделей національної консолідації механізмами політики енергоефективності та енергозбереження;
- висунення рекомендацій щодо вдосконалення політики енергоефективності, зокрема у сфері правового забезпечення.

На звітному етапі ключову увагу було приділено теоретико-методологічним засадам дослідження. Уточнено поняття національної консолідації як консенсусу громадян та соціальних груп щодо базових цінностей суспільства та шляхів досягнення соціально значущих цілей.

Основний теоретичним підходом виступив неоінституціоналізм, такі його напрями як історичний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору, соціологічний неоінституціоналізм. Було розроблено комплексний підхід до трансформації політичних інститутів, проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні її чинники. Це дало змогу уточнити ідеї транзитологів (Ф. Шміттєра) про тотожність консолідації та інституціоналізації соціальних відносин. За висновком авторів, консолідація є наслідком формування таких соціальних інститутів, які уособлюють значущі для громадян норми та цінності, навколо яких й складається вказаний консенсус.

Водночас для НДР велике значення мав ще один результат вивчення кореляції інституціоналізації та консолідації, згідно з яким інститути відіграють важливу роль у консолідації на макро- та мезосоціальному рівнях. Щодо мікрорівня виявлено важливість неформальних норм соціальної взаємодії, які можуть й сприяти, й блокувати інститути, ініційовані на макрорівні (приклад – інститут співвласників багатоквартирних будинків). Тому на мікрорівні значущими стають адресні дії влади щодо індивідів та малих груп.

Гіпотезу щодо багаторівневості та, відповідно, полімодельності консолідації апробовано за кількома напрями, зокрема, при дослідженні мовної політики. Воно засвідчило неадекватність дихотомічної моделі українського суспільства через територіальну нерівномірність етнонаціональної структури та вплив зовнішніх чинників та змусило зробити висновок про необхідність багаторівневої моделі та реалізації різних політичних принципів на різних рівнях суспільства, на яких й формується суспільний консенсус – національному, регіональному, локальному, мікрорівні. Політичні цінності та світоглядні установки громадян по-різному проявляють себе на них. Консервативні чіткіше простежуються на мікрорівні та локальному рівні, ліберальні – на макрорівні. Це означає можливість співіснування різних моделей консенсусу. Схожі гіпотези були сформовані й щодо політики енергоефективності та енергозбереження. Їх підтвердження або спростування очікується на другому етапі виконання НДР.

Автори виходили з ідеї, висловленої М. Розумним, Е. Лібановою та ін., про те, що національна консолідація передбачає консенсус не лише в етнополітичній, а й інших сферах, зокрема економічній. Вироблення прагматичних цілей є передумовою утвердження національного проекту. Проте донедавна у наукових працях питання національної консолідації розглядалися насамперед в домені єдиного гуманітарно-культурного простору, що, безперечно, є важливим, але гальмує артикуляцію економічних чинників консолідації спільноти. Серед завдань, що входять до першочергових національних інтересів, є енергоефективність та енергозбереження.

Поглиблено класифікацію національних спільнот, зокрема сформульовано модельний ряд концепту політичної нації, який включає моделі, орієнтовані на: асиміляцію (французька модель); співгромадянство та збереження культурних, політичних, економічних особливостей етнічних/регіональних груп (американська); ідентичність на основі титульного етносу за збереження регіональних відмінностей (українська у 1990-2000-ті рр.).

Розроблено багаторівневу модель українського суспільства за мовною ознакою, підставою якої є нерівномірність етнічної структури. Суспільство слід характеризувати в термінах багатомовної моделі, де вага мови залежить не лише від частки її носія, а й від мовної стійкості групи, просторового розташування, зовнішнього впливу. Це вимагає якісно нових підходів до мовної політики. Стратегічне значення мають механізми діалогу.

Модельний ряд концепту політичної нації й мовна модель українського суспільства є поглибленням існуючих типологій націй (Майнеке, Крейчі-Велімськи тощо), дають, порівняно з попередніми дослідженнями, змогу розширити уявлення про функціонування політичної нації, подолати міфи, властиві використанню цього концепту, що дозволить чіткіше визначити заходи національної консолідації.

Сформовано модельний ряд національної консолідації за ідеологічними критеріями: консервативна (цінності традиційного та неоконсерватизму,

етнокультурний чинник, домінування націоналістичних/регіоналістських ідеологій); ліберальна (ознаки розширено за рахунок економічних засад, конкурентоспроможності нації); соціальна (принципи справедливості, солідарності, інтенсивність міжгрупової довіри).

Концепція багаторівневої та плюромодельної національної консолідації долає суперечності між існуючими ідеологічними моделями консолідації українського суспільства, висунутими різними вченими, наповнює деякі з цих моделей конкретним змістом щодо заходів з їх інсталяції.

Систематизовано підходи до явища енергетичного транзиту, його ключові аспекти: інститути, інтереси, ідеї. Проаналізовано особливості підходів політології, соціально-економічної географії та планування до розуміння енергетичного транзиту.

Розроблено базові засади політологічної концепції політики енергоефективності та енергозбереження, які включають її цілі, ідеологічні та правові засади, оргмеханізм тощо. Політологічна концепція політики енергоефективності та енергозбереження дала змогу вийти за межі предметів технічних наук, економічної теорії та держуправління, наповнити аналіз кратологічними аспектами, зосередитись на соціально-політичних умовах реалізації цієї політики, проаналізувати її крізь призму взаємодії груп інтересів, водночас збагатити політологічні уявлення про взаємодію держави та суспільства, національну консолідацію тощо.

В ході дослідження підтверджено гіпотезу щодо впливу політики енергоефективності та енергозбереження на консолідацію. Аналіз ролі політики енергоефективності та енергозбереження як чинника моделювання консолідації суспільства включає зв'язок між її заходами та моделями консолідації. Реалізації консервативної моделі сприяють заходи в секторі індивідуального житла, соціальної – підвищення енергоефективності багатоквартирного житла, локальні форми самоорганізації, ліберальної – підвищення енергоефективності у галузях економіки.

Існуючі перешкоди на шляху реалізації політики енергоефективності та енергозбереження є наслідком в першу чергу відносин в середовищі фінансового капіталу. Тому, з одного боку автори, з урахуванням світового досвіду та української специфіки, концептуалізували поняття «енергоефективні громади», «енергетичні кооперативи», що не лише відповідає децентралізаційному тренду України, а й дає змогу вийти за межі відносини в середовищі фінансового капіталу. З іншого боку, було з'ясовано, що на розвиток цієї сфери в першу чергу впливає політика національного центру при відносній пасивності регіональних влад, що змусило звернути увагу на формування прямого союзу між локальним рівнем (територіальні громади) та центром, ігноруючи мезорівень, сформулювати рекомендації щодо переходу від адміністративних до мережевих підходів поширення політики енергоефективності та енергозбереження.

За підсумками вивчення нормативно-правової бази політики енергоефективності та енергозбереження розроблено рекомендації щодо інституціоналізації будівельного права як напряму правознавчих досліджень, кодифікації законодавства з розвитку будівельного комплексу.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Консолідація суспільства як політологічна проблема

Консолідація суспільства є актуальною проблемою сучасного суспільно-політичного розвитку України. Незважаючи на сплеск патріотичних настроїв більшості громадян на фоні Революції Гідності та подальшого військового конфлікту на сході країни, навіть емпіричний аналіз свідчить, що дуже гострими є суперечності між різними соціальними групами суспільства та політичними угрупованнями. Конфлікти між ними, багаторазово підсилені зовнішньополітичним впливом, загрожують розірвати країну. Тому визначення основних цілей політики консолідації держави та суспільства, а також механізмів їх досягнення є важливим завданням сучасної науки.

Водночас консолідація суспільства є й актуальною науковою проблемою. Цей її вимір зумовлений різними підходами вчених до вивчення процесів та явищ національної консолідації, неспівпадінням, а часто й суперечливістю поглядів як на шляхи досягнення того стану розвитку суспільства, який слід вважати консолідованим, так й на саму мету політики національної консолідації, визначення вказаного стану, а точніше моделі, за якою повинна розбудовуватися країна.

Так, якщо автори поширених у 1950-1970-ті роки теорій суспільної модернізації вважали національну єдність, поширення єдиних цінностей передумовою суспільних, модернізаційних, реформ, їх вихідним пунктом¹, то у транзитологічних концепціях, які прийшли на зміну їм у 1980-1990-ті роки, консолідацію суспільства, в першу чергу навколо ідей ринкових реформ та політичної демократії, тлумачили як кінцеву стадію модернізації та демократизації.

¹ Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamics Model. P. 350.

Останнім часом з'явилися дослідження, присвячені проблемам консолідації сучасного українського суспільства, зокрема, в умовах війни на сході України. В першу чергу слід відзначити ґрунтовні праці авторських колективів під керівництвом В. Горбуліна, Е. Лібанової, О. Майбороди, монографію М. Розумного та ін. Водночас аналіз праць учених свідчить, що національна консолідація залишається проблемою, а серед дослідників відсутній консенсус з питання її моделі. Наприклад, зберігаються розходження щодо ідеологічних засад національної консолідації. Так, О. Рудакевич відстоює соціально-ліберальні її засади, на яких, на його думку, має базуватися процес розбудови української нації, натомість П. Гай-Нижник вважає, що в основу будівництва нації слід покласти консервативну модель.

Класичні теорії модернізації тлумачили «сучасне» (тобто модерне) суспільство як індустріальне. До його ознак Ш. Ейзенштадт відносив відокремлення економічної діяльності від традиційних способів життя, використання парової, електричної, атомної енергії, механізацію, автоматизацію, підвищення ролі переробної промисловості, торгівлі, сфери послуг тощо². Індустріальній економіці мали відповідати певні форми соціального, духовного, політичного життя. Перелік цих ознак диференціював й напрями вивчення модернізації. Але більшість теорій модернізації на той час передбачали все ж економічний детермінізм та лінійний розвиток суспільства. За словами Р. Інґлехарта, зміни у світогляді індивідів та колективній свідомості відображають зміни в економіці та політичному середовищі з певним часовим лагом³.

Хід світового розвитку спростував багато положень теорій модернізації. Не відбулося радикального розриву з традиційними цінностями. Було піддане сумніву те, що явище модерніти має єдині інституційні виміри. Той самий Ш. Ейзенштадт зауважував, що кожне суспільство намагається дати свою

² Eisenstadt S. N. *Modernization: Protest and Change*. P. 1–5.

³ Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. P. 7.

оригінальну відповідь на модернізаційні виклики сучасності згідно з принципами та символами, закладеними в ході історичного розвитку⁴. Відбулася й поступова відмова багатьох вчених від лінійної схеми розвитку. А. Турен у своїх працях пише, що модернізація відбувається за хвилеподібним сценарієм, а фази модернізації змінюються контр- або антимодернізацією⁵. Причому стосується це не лише так званих розвинутих, а й усіх країн.

Б. Капустін пише, що з цих та інших причин теорії модернізації до середини 1970-х років «відтісняються на ...периферію західного суспільствознавства»⁶. Натомість з кінця 1970-тих – початку 1980-тих років у західній, а пізніше й у вітчизняній політології стверджується підхід, який отримав назву неоінституціоналізму. В його рамках існувало кілька напрямів, які характеризуються не лише визнанням провідної ролі інститутів у формуванні політики, а й такими положеннями як визначення інститутів нормами та правилами, які обмежують діяльність суспільних акторів, виокремлення формальних та неформальних соціальних інститутів, чітке відокремлення політології від інших наукових галузей, зокрема правознавства, долучення до аналізу політичної реальності широкої палітри суспільних явищ тощо⁷.

Ми позбавлені необхідності ґрунтовного аналізу цього підходу завдяки тому, що він детально вивчався в працях багатьох іноземних та вітчизняних вчених (О. Зазнаєв, М. Кармазіна, Ю. Левенець, Д. Марч, Д. Норт, С. Патрушев, Г. Пітерс, О. Рибій, М. Чабанна, К. Шепсле та ін.). Нам важливіше інше, а саме те, як неоінституціоналізм вплинув на розуміння національної консолідації суспільства. Класичним для неоінституціоналістів стало визначення Д. Нортом інститутів як створених людьми обмежувачів, які структурують політичні,

⁴ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. С. 261.

⁵ Touraine A. Modernity and Cultural Specificities. P. 451.

⁶ Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия. С. 9.

⁷ Перегуда Є. В. Виконавча влада України : політико-правові аспекти модернізації : монографія. С. 37.

економічні та соціальні взаємодії⁸. До таких обмежувачів він відносив норми, правила тощо. Саме це визначення вплинуло надалі на концепції суспільної консолідації. Зокрема, транзитолог Ф. Шміттер на зламі ХХ та ХХІ ст. визначав її сутність як вибір, що веде до формування набору правил політичної гри, які є результатом домовленостей на підставі взаємної згоди⁹.

Тобто консолідація суспільства є однією з функцій процесу становлення інститутів, й не лише політичних, а й у різних сферах життєдіяльності суспільства – економічній, соціальній тощо. Інститути не лише відображають суспільні цінності, а й поширюють їх шляхом як прямого примусу, так й символічного насилля. Відтак вони формують цінності. Отже, розвиток інститутів веде певним чином до зближення інтересів соціальних груп, а відтак й формування спільних цінностей членів суспільства. Відштовхуючись від цього й водночас інтегруючи напрацювання інших суспільствознавчих теорій, зокрема й теорій модернізації, ми схилиємось до думки, що Д. Растоу дещо прикрасив ситуацію, коли писав, що національна єдність є вихідним пунктом, передумовою модернізації суспільства. Наслідком останньої якраз є становлення інститутів суспільного управління у різних сферах суспільства, а отже й консолідація суспільства. Тому консолідація – це результат модернізації, а, якщо ширше, суспільних реформ.

Особливо, як показали попередні дослідження, це стосується суспільств, яким властивий соціокультурний розкол. Консолідація такого суспільства неминуче формується в процесі здійснення реформ, досягнення в процесі такого здійснення динамічного розвитку суспільства¹⁰. У такому суспільстві процес реформування, наприклад, у різних регіонах, матиме неминучі розбіжності, й лише їх результат обумовлюватиме досягнення певного ступеня національної консолідації. Але прогрес консолідації корелюватиме не лише з

⁸ North D. Institutions. P. 97.

⁹ Демократические переходы : круглый стол журнала «Полис». С. 30–52.

¹⁰ Перегуда Є. В. Ibid. С. 58.

успішністю реформ, а й з самим процесом їх здійснення, здатністю влади та суспільства проводити реформи без значних соціокультурних конфліктів.

Водночас у цій сфері є серйозна проблема. Як свідчить розвиток України та багатьох інших країн, соціальні інститути можуть не лише об'єднувати, а й роз'єднувати індивідів та соціальні групи. Це відбувається тоді, коли інститути не є інклюзивними, коли вони відштовхують частину членів соціуму або, наприклад, змушують їх заради інтеграції до суспільства відмовлятися від цінностей, які важливі для цих індивідів, є наслідком багатовікового розвитку відповідних соціальних (етнічних) груп.

Для соціокультурно розколотих суспільств ця проблема особливо гостра. Та соціальні групи, які здійснюють пріоритетний вплив на формування суспільних інститутів, наприклад, ті, хто складає більшість соціуму, можуть таким чином конструювати інститути, щоб вони реалізовували лише їх інтереси та водночас ігнорували інтереси слабких груп суспільства, наприклад, меншин. За певних умов останні можуть підкорюватися більшості суспільства, наприклад, асимілюватися, й суспільство в цілому консолідується навколо цінностей більшості, за інших – це призводить до розколу суспільства та зростання конфліктогенності, відтак консолідації не відбувається. Зокрема, це відбувається тоді, коли меншини отримують підтримку ззовні, з-за меж суспільства. Причому це не лише може бути підтримка від інших країн. Це також може бути «впертість» меншини, обумовлена її історичним шляхом, вкоріненістю традицій тощо.

Відтак інститути, які теоретично сприяють консолідації суспільства, для реалізації цієї своєї функції мають бути інклюзивними, тобто інкорпорувати широку палітру соціальних груп без насильницького зламу соціокультурної ідентичності членів останніх. Це ставить серйозну проблему перед тими, хто проектує ці інститути та реалізує відповідні проекти у соціокультурно розколотому суспільстві.

В цьому контексті для України може бути корисним досвід, наприклад, ФРН, влада якої для інкорпорації східнонімецьких земель визначила такі

напрями політики: модернізація зв'язку, розвиток вищої школи і дослідницьких центрів, оновлення міст, покращення будівництва житла, розвиток професійної освіти.

Важливим напрямом модернізації суспільства, який потенційно здатен об'єднати останнє, але водночас несе в цьому контексті й значні ризики, є трансформація політичної системи. Повернення у 2014 р. України до моделі парламентсько-президентської республіки було, на нашу думку, не лише вимушеним, а й позитивним кроком. Водночас користь від деяких інших перетворень, які з цим пов'язані, не настільки очевидна. Наприклад, йдеться про реформу виборчої системи. Багато радикальних політичних сил налаштовані на повернення пропорційної системи. Їх пропозиції не передбачають повернення до тієї системи, яка існувала у 2006-2010 рр., а введення системи відкритих списків, яка, на їх думку, має стати інклюзивною. Ми вважаємо, що це не так, оскільки остання система є більш складною, до чого значні кола суспільства не готові. Відтак ми вважаємо, що з точки зору консолідації суспільства, зростання відповідальності політичних еліт та зацікавленості громадян у діяльності політиків найкращим варіантом було б повернення до мажоритарної системи.

Ще одним напрямом інституційного вдосконалення українського суспільства, який отримав розвиток у постмайданних реаліях, є децентралізація суспільного управління. Теоретично це та політика, яка вигідна усім соціальним групам, включно національній центр, який позбавляється тієї відповідальності, яку він не здатен брати на себе. Ця політика дає локальним громадам, етнічним та іншим соціальним групам змогу самим визначати своє життя, а отже, й консолідує суспільство. Але, з одного боку, далеко не усі соціальні групи готові до цього, з іншого – не завжди відповідні заходи доходять до інституційного оформлення, а залишаються на рівні «разових» кроків, й не можна бути впевненими, що надалі політика не зміниться. Так, зростання частки субвенцій регіонам та об'єднаним громадам ще не гарантує, що бюджетом наступного року вони також передбачатимуться. Відтак політика

децентралізації, яка імплементує демократичні засади консолідації суспільства, потребує більш чіткого інституційного оформлення, а це означає, що, раніше або пізніше, уникнути конституційних змін у цій сфері не вдасться.

Важливим механізмом консолідації суспільства є політика національної пам'яті. Відтак здійснення історичних досліджень, популяризація їх результатів, повернення історичних імен є надзвичайно актуальним напрямом націєтворення. Однак у багатьох випадках тактика реалізації політики перейменувань елементів міських просторів, яку обрала чинна влада, на нашу думку, не здатна консолідувати суспільства. Більше того, складається враження, що відповідні заходи спрямовані не на поступове впровадження у свідомість нових елементів національної пам'яті, а, навпаки, умисне стимулювання конфліктності розвитку індивідуальної та колективної свідомості.

Модернізація України крізь призму консолідації суспільства зумовлена технологічною відсталістю економіки та соціальної інфраструктури, наявністю лій соціокультурного розколу. Специфіка модернізації також зумовлена світовими тенденціями – становленням постіндустріального суспільства, розвитком комунікаційних технологій тощо. Відтак необхідність забезпечення консолідації в процесі модернізації соціокультурно розколотого суспільства вимагає надання пріоритету соціально-економічним цілям. Теоретичним підґрунтям цього висновку може бути підхід М. Розумного. Хоча він й вважає, що важливими в процесі реалізації політика ідентичності є гуманітарна політика, все ж зазначає, що ця політика стосується не лише останньої, а й соціально-економічної та інших видів політики¹¹. У ґрунтовній праці колективу вчених під проводом Е. Лібанової, присвяченому інтеграції

¹¹ Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації. С. 4.

українського суспільства на нинішньому етапі, цілий розділ присвячений економічним заходам, які б сприяли такій інтеграції¹².

Кінцевою метою таких заходів, які, на нашу думку, мали б забезпечити консолідацію суспільства, є надання суспільству динамізму, підвищення рівня матеріального добробуту усіх без виключення соціальних груп, підвищення конкурентоспроможності України на зовнішніх ринках. В такому контексті важливими чинниками консолідації суспільства є розвиток освіти та науки, транспортних комунікацій, побудова нових та приведення до ладу існуючих автомобільних доріг, залізниць, розвиток автомобіле- та авіабудування тощо. Важливим напрямом є також енергоефективність та енергозбереження, на що чинна влада звернула увагу майже одразу після Революції Гідності. Й хоча мотивація цього значною мірою була пов'язана зі складними зовнішньополітичними стосунками з Російською Федерацією, цей напрям політики має стратегічний вимір. Події 2015-2018 рр. засвідчили перетворення енергоефективності та енергозбереження на повноцінний соціальний інститут, а політики у цій сфері – на важливий напрям саме публічної політики, не лише policy, а й politics¹³. Водночас існує сумнів у спроможності деяких напрямів, на яких акцентує нинішня влада, стати чинниками консолідації суспільства. Зокрема, це стосується аграрної політики, яка за існуючих соціальних суперечностей здатна більше розколоти, ніж об'єднати суспільство.

Звичайно, акцентування на політичних, економічних та інших аспектах консолідації не означає нівелювання етнокультурних її аспектів. Для аналізу останніх в якості вихідного методологічного орієнтиру, на нашу думку, варто взяти ідею Г. Ф. В. Гегеля про розрізнення «речі у собі» та «речі для себе». Набуття другого стану пов'язане з комунікацією суб'єкта з оточуючим середовищем. Саме у річищі такої концепції деякі сучасні вчені розрізняють

¹² Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь). С. 294–303.

¹³ Перегуда Є. В. Політика енергоефективності та енергозбереження: необхідність нових підходів. С. 77.

поняття народу та нації. На їх думку, «такий феномен як «народ» отримує існування через суто онтологічні чинники такі як кровне родство та спільне місце проживання (грунт). У цьому відношенні народ має таку виразну рису як самодостатність. Народ може існувати сам по собі, представляючи замкнений культурний простір». Натомість «нація» набуває існування виключно в силу тих міжкультурних зв'язків в які вона вступає з іншими націями. ...Нація не може існувати сама по собі, будучи виключеною з культурної комунікації з іншими націями»¹⁴. Відтак слід зробити висновок про те, що національна консолідація досягається в процесі комунікації з іншими націями.

Але ця комунікація може відбуватись по-різному. Відомий канадський вчений Б. Кравченко, досліджуючи явище національної свідомості в Україні у 1960-1970-тих роках, звернув увагу не лише на її зростання, а й на різницю якості такого зростання в середовищі різних соціальних груп. Наприклад, якщо у робітників національна свідомість зростала на ґрунті протиставлення українців іншим народам Радянського Союзу, в першу чергу росіянам, то, чим вище була освіта громадян, тим менше у їх національній свідомості роль відігравало таке протиставлення. Зокрема, такого протиставлення не спостерігалось у тодішньої інтелігенції. Її національна свідомість була викликана не протистоянням, а творчою взаємодією з національною свідомістю інших народів, з колами їх інтелігенції¹⁵. Саме з налаштованістю на позитивну комунікацію з іншими націями, етнічними групами пов'язані деякі висунуті західними вченими моделі національної консолідації, зокрема ліберальна модель У. Кимлічки, концепція консоціальної демократії А. Лейпхарта тощо.

У вітчизняній науці прийнято поділяти нації на етнічні та політичні. Хоча, зазначимо, що у ХХ ст. були сформульовані й інші підходи. Зокрема, Крейчі та Велімські поділяли нації на політичні, етнічні та повномасштабні, а критерії «етнічності» та «політичності» у них були іншими, ніж в концепції

¹⁴ «В сравнении»: Национальный не значит народный. Несколько слов о культурологической дихотомии.

¹⁵ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.

Майнеке. Також деякі вітчизняні вчені пропонують альтернативу поділу націй на етнічні та політичні. Так, на думку М. Обушного, вийти за межі цієї дихотомії дає змогу концепт громадянської нації¹⁶. Проте, враховуючи поширення у вітчизняній науці вказаної класифікації, ми все ж використаємо її.

Аналіз праць вчених свідчить, що в українській політології та навіть у політичному середовищі домінує концепт політичної нації. Точніше сказати, що майже усі вчені та політики декларують вірність цьому концептові, визнають, що українська нація складається з представників не лише українського етносу, а й інших етнічних груп українського суспільства. Але тоді не зовсім зрозумілою, на перший погляд, здається оцінка Л. Нагорної, яка зазначає, що «в українському політичному дискурсі етнічний компонент поняття «нація», як правило, бере гору над політичним»¹⁷. На нашу думку, йе пояснюється тим, що більшість учених, які узагалі декларують вірність концепту політичної нації, коли йдеться про конкретні параметри функціонування нації, чомусь визнає консолідаційний потенціал лише за титульним етносом українського суспільства, його мовою, культурою, відмовляючи в цьому іншим етнічним групам.

Друга суперечність полягає у тому, що у вітчизняній науці майже ігнорують той факт, що країни світу демонструють різні моделі політичної нації. Наприклад, французька модель передбачає асиміляцію як обов'язковий елемент, як передумову національної консолідації, натомість швейцарська модель асиміляцію заперечує та ґрунтується на принципі «єдність у різноманітті». Так, якщо у Франції публічно заборонене носіння паранджи, то швейцарська влада декларує відсутність у неї намірів щодо здійснення таких дій¹⁸. Власне з таким розрізненням моделей політичної нації й пов'язана була

¹⁶ Обушний М. І. Етнос і нація : проблеми ідентичності.

¹⁷ Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. С. 160.

¹⁸ Власти Швейцарии не будут вводить запрет на ношение паранджи на общенациональном уровне.

необхідність вдосконалення класифікації Майнеке, зокрема, поява концепції Крейчі-Велімські.

Підсумовуючи вищесказане, слід зробити такі висновки. Консолідація суспільства у сучасному суспільно-політичному контексті України вимагає розбудови таких суспільних інститутів, які були б інклюзивними з точки зору формування та реалізації політики у різних галузях суспільного життя. Це не гарантуватиме, що такі інститути обов'язково призведуть до консолідації, але без них така консолідація буде неможливою. Тобто таке інституційне будівництво є не достатньою, але необхідною її умовою. При цьому пріоритетними слід визнати інституційні перетворення в економічній, соціальній сферах, інфраструктурі тощо. Ще однією умовою консолідації є демонстрація сторонами суспільної комунікації налаштованості на діалогічність (краще сказати, полілогічність), компроміс, взаєморозуміння, а також, що важливо, терплячість, розуміння, що консолідація суспільства – завдання на тривалий історичний час.

1.2. Моделі національної консолідації українського суспільства

Різноманітні виклики, джерела походження яких знаходяться в середині держави чи за її межами, не становитимуть небезпеки для країни за умови консолідованості суспільства. Залежність національної безпеки від згуртованості громадян є однією з актуальних тем наукового вивчення. Вона перебуває в полі пізнавального аналізу закордонних і українських дослідників. Серед них можна назвати К. Вітмана, І. Кресіну, К. Агеєву, Г. Луцишин, Р. Сунто, Ф. Фукуяму та ін. Питання моделей етнонаціональної політики країн піднімають у своїх працях М. Лазарович, В. Нахманович, Дж. Ротшильд, Е. Шилза, ван ден Берг, Е. Сміт та ін. Цінними для розуміння суті проблеми є праці, в яких піднімаються питання історичного досвіду етнополітики інших країн, наприклад Т. Запорожця тощо.

Нашою метою є розкрити важливість консолідаційного процесу для утвердження перспективного проекту розвитку української держави. Актуальність національної консолідації спільноти особливо зростає в існуючих реаліях неоголошеної війни Російської Федерації проти України. Завданням є проаналізувати різні моделі національної консолідації суспільства та означити найбільш дієву для реалізації в сучасній етнополітиці української держави.

Поняття «консолідація» розуміється як згуртування, об'єднання, зміцнення чого-небудь. В розрізі наших зацікавлень розглядаємо консолідацію як згуртування суспільства в напрямку зміцнення інститутів влади і громадянського суспільства на основі спільних національних цінностей, національних інтересів, національної пам'яті, національної візії. Себто, утвердження такої спільноти, в якій громадяни незалежно від етнічного походження, віросповідання, культурних уподобань будуть співпрацювати та співдіяти для розвитку своєї держави, усвідомлюючи свою приналежність до спільного національного організму¹⁹. Ключову роль у цьому процесі відводиться особистості та соціальним групам, які за допомогою консолідації суспільства забезпечують непорушність своїх прав і перспективної можливості різноманітного розвитку та самовираження. Варто погодитися з О. Туркевичем, що консолідація складається з певної дихотомії єдності та різноманітності. Дотримання певного співвідношення між єдністю і різноманітністю є одним з головних аспектів консолідації, що стимулює консолідаційні процеси в суспільстві та державі²⁰.

Консолідаційні імпульси мають походити з боку державного правління та громадянського суспільства. Поєднання можливостей політичного правління та конструктивних самоорганізаційних практик сприятиме інтеграції соціуму, налагодженню партнерства між суспільством і владою. Витворене в процесі взаємодії консолідоване, мобілізоване, готове до самообмеження і боротьби за

¹⁹ Вітман К.М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України. С. 425.

²⁰ Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні: визначення понять.

незалежність власної держави суспільство буде найважливішим ресурсом подолання різних внутрішніх і зовнішніх небезпек²¹.

Залежно від політичного режиму, стратегії державного розвитку, рівня розвитку громадянського суспільства, етнокультурної ситуації в країні тощо обирається система інструментарію досягнення цілей етнополітики. На думку В. Євтуха, суттю державної етнополітики є система принципів і практичних заходів держави, спрямованих на задоволення потреб різних етнічних спільнот, пов'язаних зі специфікою їх етнокультурного розвитку, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічного напруження й міжетнічних конфліктів, забезпечення участі у державотворчих процесах різних структурних компонентів етнонаціональної структури суспільства²². Означене свідчить, що етнополітика держави спрямована на національну консолідацію спільноти країни. В різні історичні періоди та в різних країнах задіювалися певні моделі етнополітики. Такі як «плавильного казана», «етнічної мозаїки», «томатного соусу», «салатної миски», «ядра-периферії та внутрішньої колонізації», «етнокультурного нейтралітету», «етнокультурної справедливості» тощо. Всі вони фактично зводились до того, що держави інтегрували національні меншини, не змінюючи їх етнічну ідентичність, або були готові їх інтегрувати за умови їхньої відмови від своєї етнічної ідентичності²³. Себто постають дві основні моделі етнополітики – асиміляційна та плюралістична. Вони могли реалізовуватися за допомогою радикальних або поміркованих методів.

Асиміляційна модель етнополітики передбачає інтеграцію суспільства шляхом повного зникнення групи меншин незалежно від тривалості їх проживання на території якоїсь певної держави. Е. Сміт зазначав, що «зазвичай членам знову введених етносів або етнічним емігрантам пропонувалося громадянство і мобільність в рамках загальної системи поділу праці в обмін на

²¹ Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь. С. 49.

²² Євтух В. Б. Етнічність: енциклопед. довідник. С. 119.

²³ Андріяш В. І. Субсидіарна модель етнополітики в Україні.

асиміляцію домінуючою політичною культурою та відмови від старих прихильностей і розмовних мов»²⁴.

Впродовж XIX і до початку 60-х рр. XX ст. асиміляційна модель застосовувалась в етнополітичних практиках багатьох європейських країнах та державах на інших континентах, включно зі США. В останній проголошувалося асиміляційне американське кредо, що передбачало націю, яка складається з індивідів, які роблять власний вибір, а не націю, що базується на непорушних етнічних громадах; американська нація творилася на громадянських засадах, допускаючи різноманітність у всіх виявах, не возвеличуючи багатокультурність, передбачаючи домінування англійської мови, права тощо²⁵.

Елементи асиміляційної моделі продовжують існувати у французькій етнополітиці, яка впродовж тривалого часу спрямовувалася на формування етнокультурної однорідності суспільства. У Франції заперечується саме існування етнічних меншин як особливих «національностей» у рамках єдиного народу, належність до якого визначається громадянством. Хоча в кожній людині залишається право виявляти свою індивідуальність (в тому числі культурну, релігійну або етнічну) на особистому, а не груповому рівні²⁶.

Асиміляційні практики продовжують перебувають в етнополітичному арсеналі різних країн Центральної і Південної Америки, Африки та Азії як способи усунення сепаратизму і трайбалізму. На думку Р. Коршук, асиміляційна модель відіграла свою роль у становленні багатьох сучасних націй, і надалі може використовуватися у м'якому варіанті, при застосування засобів і методів ліберальної демократії, в основі яких лежить право особи вільно робити вибір між добровільною асиміляцією та її уникненням²⁷.

На фоні піднесення боротьби за національне самовизначення у другій половині XX ст. виявилася очевидною деструктивність асиміляційних практик.

²⁴ Смит Э. Образование. Этнос и политика: хрестомат. С. 94.

²⁵ Колодій А. Громадянське суспільство як основа міжетнічної толерантності. С. 50.

²⁶ Запорожець Т. В. С. 108, 111.

²⁷ Коршук Р. М. С.444.

Загроза міжетнічних конфліктів змусила уряди різних держав шукати нові моделі етнополітики. В багатьох демократичних країнах вдалися до провадження плюралістичних моделей, що ґрунтувалися на толерантності й пошануванні всіх етнокультурних ідентичностей. Нова модель етнополітики, що отримала назву мультикультуралізму, передбачала «інтеграцію без асиміляції», утвердження єдності через різноманіття. Мультикультуралізм постав як особлива форма інтегративної, ліберальної ідеології, через яку поліетнічні та полікультурні національні суспільства реалізують стратегії національного порозуміння та стабільності на принципах рівноправності співіснування різних форм культурного життя²⁸. Завданням моделі мультикультуралізму є забезпечити консолідацію національної спільноти держави з одночасним збереженням її культурної багатоманітності. На переконання Р. Коршук, «політика мультикультуралізму прагне до органічного поєднання загальнонаціональної ідентичності та етнічних ідентичностей різноманітних груп, що населяють країну»²⁹.

В залежності від історичних традицій, етнокультурних, політичних, соціальних та інших умов різних країн політика мультикультуралізму може мати відмінності. Двома її основними виявами є «м'який» (або «слабкий») та «жорсткий» (або «твердий», «сильний») мультикультуралізм. «Жорсткий» мультикультуралізм передбачає відособленість етнокультурних груп і мозаїчність суспільства, домінування інтересів певних етнокультурних груп над інтересами суспільства як цілого; політика «м'якого» мультикультуралізму сприяє процесам суспільної інтеграції, підтримує культурну різноманітність, захищає права і створює можливості для збереження самобутності етнічних груп паралельно із розвитком загальнонаціональної соціетальної культури і збереженням (а в молодих державах – формуванням) парасолько-подібної

²⁸ Куропятник А. И. С. 19.

²⁹ Коршук Р. М. С. 447.

ідентичності, яка охоплює усіх громадян незалежно від їх етнічного походження³⁰.

Прихильники мультикультурної політики відзначають її важливість в сенсі недопущення асиміляційного гноблення слабших етнокультурних груп сильнішими, дієвість як засобу нейтралізації конфліктогенних ситуацій між етносами, здатність забезпечити рівноправність розвитку етнокультур, можливість сприяти росту єдності суспільства тощо. Існують не менш серйозні заперечення проти використання мультикультурної моделі етнополітики. Занепокоєність викликає загроза устійнення етнічної і соціальної відсталості та замкнутості, зміщення акцентування з інтересів особистості на групові інтереси етноспільнот, посилення «мозаїчності», розмивання етнокультурного ядра націй, руйнування громадянського суспільства, деконсолідація спільноти, посилення сепаратизму тощо. Ставиться в приклад Канада, де політика мультикультуралізму не привела до відмови мешканців Квебеку створити окремий державний організм. Низка державних лідерів, зокрема канцлер Німеччини А. Меркель, прем'єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон, Президент Франції Н. Саркозі, заявили про провал моделі мультикультуралізму в їх країнах.

Низка дослідників вважають, що ще рано відкидати мультинаціональну модель етнополітики. Вона придатна до використання за умови врахування низки моментів, що призвели до критичних випадів проти її застосування. Необхідно забезпечити реалізацію принципу різноманітності, що має автоматично виключати роздільність і сегрегацію. Етнокультурні групи мають взаємодіяти між собою, взаємозбагачуватись, інтегруватись в єдине суспільство, користуватися рівними правами і отримуватися однакових обов'язків перед національною спільнотою держави.

Необхідно збільшити привабливість мультикультуралізму серед представників державотворюючих етносів, унеможливити побоювання щодо

³⁰ Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями.

розмивання етнокультурного ядра націй. В цьому контексті пропонується забезпечувати багатоманітність не меншин, а культур. На переконання А. Колодій, подібне дозволило б «поширити принцип мультикультуралізму не тільки на національні меншини, але й на домінуючі етноси, які в нових незалежних державах є домінуючими лише номінально і потребують неменшої державної підтримки, ніж меншинні групи. Така модифікація доктрини зробила б її привабливою для етнокультурної більшості і її речників, а отже, й перспективнішою, а також мінімізувала б загрозу розмивання етнокультурного ядра націй і послаблення внаслідок цього національної єдності і державної міцності»³¹.

На переконання багатьох дослідників громадянські нації в основному утворюються навколо етнокультурного ядра. Д. Александер називає його «серцевиною», якою в державі виступають заголовні або титульні етноси. Подібним чином поставали європейські нації, американська, австралійська та ін. В останніх солідаризуючими групами виступали англосакси, у країнах Південної Америки національна консолідація відбувається навколо метисових іспаномовних спільнот.

У стратегії національної ідентичності, поданій у звіті Програми розвитку ООН, акцентується на формуванні національних спільнот держав на основі етнокультурного ядра. Зокрема, рекомендується запровадження єдиної офіційної мови як державної з її обов'язковим використанням в адмініструванні, державному управлінні, війську, у системі вищої освіти тощо; створення націоналізованої системи обов'язкової освіти на основі стандартних планів, у центрі яких мова, література, історія домінуючої групи; впровадження мови і культури домінуючої групи у державних ЗМІ та інші культурні інституції; загальнонаціональної символіки (свята, герої, топоніми тощо)³².

На основі культури титульного етносу формується національна культура спільноти держави. Без загальнонаціональної культури (культурну серцевину

³¹ Ibidem.

³² Конончук С. С. 185–186.

якої становлять здобутки домінуючої етнічної групи) не може виникнути громадянська нація, що передбачає як політичні (територіальні), так і соціокультурні об'єднавчі інтегративи. В. Кимлічка означає таку спільну культуру соціетальною, що складається зі спільної мови (кількомовні нації є нечисленними), спільні цінності, спільні цілі та інтереси, спільну історичну пам'ять, спільні правові і соціальні засади, державну символіку тощо. На думку А. Колодій, без етнокультурної серцевини немає нації (ані етнічної, ані політичної, ані громадянської), а без нації немає належного рівня єдності народу та інтегрованості суспільства, тому процес державотворення залежить від успіху національної консолідації, зміцнення позицій заголовної нації та її культури³³.

Проведення інтеграційних заходів в напрямку національної консолідації спільноти є надважливим для української державності. Поступово вимальовуються ознаки солідаризованого суспільства, незважаючи на різноманітні фактори, що перешкоджають цьому. Серед них можна відмітити успадковані ціннісні відмінності, розмитість та амбівалентність ідентичності, нестачу історичних знань, асоціальність і слабку самоорганізованість громадян, соціальну відчуженість, відсутність належних зв'язків між владою і громадянами, недовіру між працівниками і власниками, відсутність соціального захисту, незацікавленість правлячої верхівки забезпечити ціннісну єдність, великий бізнес (олігархат) демонструє російськомовність та не підтримує консолідацію етнокультурного ядра, представники олігархати і політикуму заради своїх вузькогрупових інтересів (утримання при владі, накопичення грошей) не підтримують інтеграційні процеси та зростання громадянської активності. Гальмують консолідацію російські впливи різного роду, зокрема маніпуляційні технології інформаційної війни, що дезінформують та дезорієнтують громадян.

³³ Колодій А. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні. С. 19.

Важливе значення для успіху національної консолідації держави відіграє ретельно сформована концепція етнополітики, яка має вибудовуватися з врахуванням утвердження загальнонаціональної ідентичності та надання можливостей для плекання ідентичності етнічних груп. Належним чином реалізована етнополітика сприятиме формуванню української громадянської нації, постання якої свідчитиме про життєздатність українського державного проекту. Необхідно погодитися з А. Колодій, що творити українську громадянську націю потрібно навколо українського заголовного етносу через формування подвійної національної ідентичності (етнічної та територіальної)³⁴. Враховуючи недостатній рівень існуючої територіальної ідентичності українських громадян, М. Степико вважає, що саме українська етнокультурна «серцевина» спроможна прискорити процеси формування громадянської нації³⁵.

Відкидання етнокультурного ядра з концепції конструювання української національної спільноти негативно позначиться на інтеграції суспільства. Свідченням цьому є події в Криму і на Донбасі. Автори національної доповіді «Україна: шлях до консолідації» відзначають, що «етнічний вимір ціннісних конфліктів зумовлений стереотипом етноісторичної та політичної думки щодо розуміння української громадянської нації як полі етнічного феномену, без врахування її етнічного ядра. Яке становить національну більшість – етнічних автохтонів – українців (77 % населення за переписом 2001 р.)³⁶. Про те, що громадянська нація не може не бути етнічно маркованою, твердить О. Майборода, який вимагає від державної етнонаціональної політики особливої уваги до «ідентичності титульного етносу, відмови від ідеалізованої національної конструкції. У якій він не є центральною ланкою, а лише однією з

³⁴ Ibidem.

³⁵ Степико М. Т. Щодо поняття нації. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. К.: НІСД, 2012. С. 29.

³⁶ Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. С. 104.

багатьох, тим більше, що полі етнічна українська нація залишається перспективою, а моноетнічна є принаймні поки що реальністю»³⁷.

Комплекс різноманітних факторів, серед яких можна відмітити різноманітні здобутки українців у спорті та економіці, переможні дві революції, незмінно впливає на відродження власної ідентичності етнічних українців. Останні події також прискорюють формування загальноукраїнської (територіальної) ідентичності серед національних меншин, які інтегруються в загальнодержавні процеси. Зростають проукраїнські та про європейські настрої. Як зауважують соціологи, відкривається «вікно можливостей» національної інтеграції спільноти держави. Цьому процесу потрібно надати динамічного поступу, оскільки серед суспільства продовжує побутувати роздвоєність між українською ідентичністю і «руським міром», який, щоправда, зі своїм антидемократизмом, самоізоляцією, пострадянськістю відштовхує багатьох. Себто інтегративною основою виступає українська етнокультурна, яка нанизує політичні, соціально-економічні, духовно-моральні, мотиваційні смисли.

Зважаючи на особливості сучасного націо- та державотворення найбільш оптимальною до умов та часу буде етнополітична модель м'якого мільтикультуралізму, що передбачає існування орієнтальної культури державотворчого етносу зі збереженням багатоманітності культур етнічних груп. На переконання А. Колодій, у такій інтерпретації інтегративний мультікультуралізм, що «злагоджує суперечності і сприяє порозумінню, що визнає актуальність для молодих національних держав перевіреного принципу: одна держава – одна домінуюча соцістальна культура, може бути прийнятним як орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й України, які змушені поєднувати завдання модерної і постмодерної епох»³⁸.

Певною мірою політика мультікультуралізму реалізовувалася в Україні з часу відновлення незалежності в розрізі визнання на законодавчому рівні

³⁷ Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. С. 8.

³⁸ Колодій А. Американська доктрина мультікультуралізму і етнонаціональний розвиток України. С. 7.

рівноправного розвитку всіх етнічних груп. З врахуванням стратегічних завдань національної консолідації спільноти держави модель політики мультикультуралізму в Україні повинна забезпечити витворення спільної соціетальної культури оснований на спільній державній мові. Спільних духовних цінностях, спільній історичній пам'яті, спільних інтересах, спільному проєкті майбутнього зі забезпеченням етнокультурної багатоманітності країни.

Підсумовуючи, зазначимо, що українська етнонація перебуває в стані незавершеної національної інтеграції. З відновленням незалежності постало завдання завершити консолідацію етнічної нації і сформувати громадянську націю. На даний момент можна констатувати певні зрушення в цьому процесі – зростання національної свідомості етнічних українців, формування територіальної ідентичності українського суспільства. Надалі необхідно систематизувати заходи щодо консолідації української національної спільноти держави навколо домінуючої української етнокультурної «серцевини» з врахуванням збереження етнокультурної різноманітності. Для реалізації цієї стратегії можна використовувати м'яку модель інтегруючого мультикультуралізму, скоректованого до реалій українського націо- та державотворення. Подальше дослідження цього питання сприятиме виробленню концептуальних засад українського варіанту етнонаціональної моделі мультикультуралізму.

1.3. Інституційні зміни як джерело суспільних новацій

Зміна підходів до споживання енергії, що матиме прямий чи опосередкований вплив на цілу низку сфер суспільної діяльності, в тому числі і на соціальні відносини, неминуче супроводжується і зміною відповідних інститутів та правил гри, що є предметом тривалих наукових дискусій.

Практично всі визначення інститутів трактують їх як відносно стабільні характеристики політичного і соціального життя (правила, норми, процедури), що структурують поведінку і не можуть бути легко чи ментально змінені. Це становить основоположний принцип усіх шкіл інституційного аналізу³⁹. Якби інститути змінювалися так само часто, як владні структури або інші паралельно існуючі соціальні сили, то потреби в інституційному аналізі не існувало.

В свою чергу Д. Норт стверджував, що процес інституційних змін зазвичай носить інкрементальний, поступовий характер, а не відбувається спонтанно. Це пояснюється насамперед стійкістю неформальних обмежень, прийнятих суспільством. Якщо формальні правила можна змінити досить швидко шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, то неформальні традиції і звичаї майже не підвладні свідомим зусиллям індивідів і не можуть відразу змінитися як реакція на зміну формальних правил⁴⁰. При цьому Д. Норт визнає, що інститути не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними; вони швидше покликані слугувати інтересам тих, хто займає позиції, що дозволяють впливати на формування нових правил.

Для обґрунтування своєї позиції Д. Норт вводить поняття «ефект блокування»⁴¹, який проявляється у тому, що уже прийняте рішення досить важко скасувати. Це відображає роль інститутів як запобіжників при спробах вплинути на характер соціальних змін, а також вказує на здатність суспільства до збереження основної траєкторії соціальних змін за рахунок наявної інституційної структури. З точки зору неінституційної теорії інституційна пастка – це неефективна стійка норма або ж інститут, що може самопосилюватися. Її стійкість означає, що домінування неефективної норми, яка призвела до сильних заворушень, може завести систему до інституційної пастки.

³⁹ Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. С. 167.

⁴⁰ Норт Д. С. 66.

⁴¹ Ibidem. С. 23.

Проблема інституційних пасток привернула увагу низки дослідників, які вивчають політичні та економічні процеси у перехідних країнах. Завдяки цьому ефекту довгостроковий характер соціальних змін, незважаючи на непередбачуваність еволюції конкретного суспільства в короткостроковій перспективі, цілком можна передбачити з досить високою ймовірністю.

Як вважає Р. Гудін, інститути можуть змінюватися у результаті: 1) чистої випадковості або дії непередбачуваних обставин: взаємодія різних інститутів може призвести до виникнення абсолютно нового непередбаченого типу; 2) еволюційних змін: інститути, що відповідають вимогам певного етапу історичного розвитку, змушені трансформуватися під впливом певного відбіркового (селективного) механізму; 3) продуманих стратегічних кроків агентів політичної дії⁴².

Г. Пітерс виокремлює два типи інституційних змін⁴³. Перший – внутрішня інституціоналізація (деінституціоналізація), вагомий внесок у дослідження якої вніс С. Хантінгтон. Він визначив перелік критеріїв інституціоналізації: адаптивність, комплексність (внутрішня структура, диференціація), автономність (здатність діяти без зовнішніх акторів), когерентність (здатність приймати інтегровані й координовані рішення). Разом з К. Гьотцем Г. Пітерс пропонує доповнити цей список конгруентністю (співвідношенням між відносинами всередині інституту та соціальними відносинами, між цінностями еліт та мас), а також ексклюзивністю. До другого типу Г. Пітерс зараховує зміни цінностей та/або структур. На його думку інститут може зберегти форму, але замінити зміст та ступінь впливу на індивідів, з якими взаємодіє.

П. Ді Маджіо та В. Пауел для пояснення зміни, виникнення та еволюції інститутів, які вони розуміють як організації, запропонували концепцію інституційного ізоморфізму. Згідно з нею сукупність організацій утворює певні організаційні поля, що, поступово трансформуючи ці організації, роблять їх

⁴² Goodin R. E. Laundering preferences. P. 75–102.

⁴³ Peters G. B. Institutional theory in political science : The «new institutionalism». P. 17.

схожими між собою – ізоморфними. При цьому процес структурування організаційного поля вимагає дотримання чотирьох умов: 1) у процесі функціонування відбувається посилення взаємодії організацій; 2) з'являються міжорганізаційні структури (союзи, об'єднання організацій); 3) зростає рівень інформаційного навантаження на організації; 4) організації починають ідентифікувати себе як частину організаційного поля, що сприяє їх активній взаємодії з іншими організаціями.

Ізоморфізм (процес гомогенізації організацій, що належать до певної сукупності) може набувати конкурентної або інституційної форми. Конкурентний ізоморфізм передбачає прагнення організацій відповідати вимогам ринкового середовища, конкурувати не лише в економічній, а й політичній та соціальній сферах. Інституційний ізоморфізм реалізується у результаті: а) примусових змін через формальний чи неформальний тиск з боку інших інститутів-організацій чи виникнення проблем з легітимністю; б) наслідування, модифікації за зразком інших інститутів у випадку невизначеності; в) професіоналізації, коли для підвищення своєї ефективності інститути-організації віддають перевагу підвищенню спеціалізації у певній сфері ⁴⁴.

Очевидно, що деякі політичні інститути (конституція, державний устрій, виборча система) особливо цінуються за стабільність і незмінність. Однак навіть вони піддаються змінам, джерело яких залежить від підходу, якого дотримується дослідник. Загалом усі основні підходи до інституційного аналізу (економічний інституціоналізм, теорії раціонального вибору та історичний підхід) стикаються з проблемами у поясненні інституційних змін. Інституційні зміни часто мають місце лише тоді, коли проблеми інтерпретації правил та примусу до їх виконання відкривають акторам нові можливості реалізовувати «старі» правила по-новому.

⁴⁴ Ди Маджио П. Дж., Пауэлл У. В. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях. С. 35–37.

Іншими словами, усі ці варіанти інституціоналізму не дають відповідь на питання, чому з часом інститути зміцнюються і змушують шукати джерела інституційних змін у зовнішньому впливі. Таким чином вони не можуть стати основою для розробки загальної теорії змін, яка б враховувала як зовнішні, так і внутрішні джерела змін.

У літературі вчені часто виділяють внутрішні (ендогенні) та зовнішні інституційні зміни, відмінності між якими на практиці досить складно встановити. Більше того, вчені часто відрізняють типи інституційної еволюції акцентуючи увагу на залежності від шляху розвитку у становленні інститутів. Якщо інституційні домовленості працюють на вирішення соціальної дилеми, тоді проблеми, які вони повинні вирішити, породжуються двома джерелами. По-перше, це може бути зовнішнім впливом на стратегічний вибір чи уподобання індивідів, підпорядкованих цьому інституту. Так, наприклад, виявлення значних покладів нафти і мінеральних ресурсів може підштовхнути керівництво країни до придушення опозиції, встановлення авторитарного режиму. Як показує цей приклад, шок середовища сприяє перегляду інституційної домовленості, оскільки актори мають нові уподобання чи нові стратегії, доступні їм.

Середовище також може різко змінитися через неочікувані результати виборів чи фінансову кризу, що можуть призвести до порушення рівноваги і створити передумови для інституційної реформи. До певної міри зовнішні чинники надають достатні пояснення інституційних змін. Однак навіть на перший погляд найбільш «зовнішні» джерела зміни часто вкорінені в існуючій інституційній структурі. Відкриття ресурсів може бути зовнішнім, однак рішення про розвиток цього сектору економіки, перетворення на експортера ресурсів та використання ренти від їх продажу для політичних цілей є функцією діючих інститутів країни, включаючи її режим⁴⁵. З іншого боку, багато прикладів інституційної зміни виходять з процесу, що по факту

⁴⁵ Haber S., Menaldo V. Do natural resources fuel authoritarianism: A reappraisal of the resource curse. P. 1–26.

видається передбачуваним. У цих ситуаціях інституційна зміна вважається внутрішньою до інституційних рамок як таких, тобто виступає другим джерелом трансформацій. Стимули, створені інституційною рамкою, змушують індивідів вживати кроків, які ослаблюють інститут та змінюють його. Відомим прикладом такої внутрішньої інституційної зміни є запропонована К. Каррубою модель внутрішньої зміни: появи незалежності судів за федеративного устрою держави⁴⁶. У федерації суди змушені вирішувати суперечки між суверенними одиницями з власною політичною базою підтримки без наявності інструментів примусу до виконання своїх рішень. Оскільки суди не схильні приймати рішення, що будуть проігноровані, вони змушені вирішувати суперечки таким чином, щоб обидві сторони погодилися на добровільне виконання судового рішення. Водночас суверенні одиниці залежать від виборців, зацікавлених груп, які можуть і не погодитися на виконання рішень суду. Останні, в свою чергу, очікують, що суд прийматиме рішення, що відповідатимуть їх інтересам. Така зміна уявлення створює політичний тиск на суверенних позивачів, які в свою чергу роблять так, що суд прийматиме щораз агресивніші рішення, а не орієнтуватиметься на досягнення згоди між конфліктуючими сторонами. Іншими словами, модель Карруби свідчить, що стратегія суду щодо досягнення рівноваги з часом змінює переконання таким чином, що поведінка, спрямована на досягнення рівноваги, також змінюється.

Вивчення інституційної зміни ставить додаткові питання щодо способу, яким інституційні інновації пов'язані з попередніми інституційними домовленостями. Однією з складних і перспективних сфер досліджень є залежність від шляху розвитку в еволюції інститутів (ефект колії). З цього погляду конкретний вибір, зроблений щодо інституційних правил у конкретний період часу, впливає на варіанти та стимули, що стоять перед інституційними розробниками на наступному етапі. З одного боку залежність від попереднього шляху розвитку створює ризик ослаблення систематичного вивчення

⁴⁶ Carrubba C. J. A model of the endogenous development of judicial institutions in federal and international systems. P. 55–69.

інституційної зміни: якщо унікальні, специфічні чинники є критичними для розуміння інституційного розвитку, тоді передбачувана і узагальнена теорія інституційної зміни видається недосяжною. Більш перспективним є підхід за якого інститути розвиваються і самі по собі, а не в результаті рішень, прийнятих акторами.

Інституційні інновації загалом змінюють старі правила чи співіснують одночасно з ними. Результатом є те, що у будь-який інституційний розвиток слугує не для створення нових наборів правил чи стимулів, що існують у вакуумі, а для взаємодії зі старими домовленостями. Цей підхід знову ускладнює мету вивчення інституційних впливів, оскільки індивідуальні інституційні правила можна зрозуміти лише у контексті існуючих інститутів, на яких вони побудовані. Однак це також дає змогу зрозуміти причини, чому ми вважаємо раптовими зміни інститутів, що видаються результатами поступових змін у часі.

Згідно класичних постулатів інституціоналізму інституційні зміни є постійним процесом кількісних і якісних змін, модифікації різноманітних політичних, соціальних економічних, правових інститутів тощо. Вони можуть відбуватися природним шляхом або раціональним – учасники роблять вибір тої чи іншої моделі чи правила, виходячи з власних інтересів та очікувань щодо майбутнього. Однак науково-теоретичне осмислення суті інституційних змін не може обмежуватися лише аналізом мотивів учасників цього процесу, а вимагає врахування особливостей самої природи інститутів.

На думку С. Тенга, який зробив спробу розробки загальної теорії інституційних змін, реформатори змушені вирішувати три основні проблеми ⁴⁷. Перша полягає у обмеженості наших знань, що є іманентною характеристикою наукового пізнання. Якщо йдеться про просту ситуацію, то вона передбачає можливість оптимального рішення. Однак якщо складність зростає до необхідності укладання інституційної домовленості, що покращить становище певної соціальної групи чи значної частини акторів, то брак знань та інформації

⁴⁷ Tang S. A general theory of institutional change. P. 8–9.

стає очевидним. Насамперед тому, що ніхто не може гарантувати, що нова інституційна угода справді покращить життя. Оцінити її наслідки можна буде лише після реалізації на практиці, коли вона стане складовою частиною суспільного життя.

Друга проблема полягає у надмірній кількості агентів⁴⁸, що прагнуть змінити інститути. Переваги незначних за розміром спільнот у ході інституційних перетворень визнавалися ще Ш.-Л. де Монтеск'є та Дж. Медісоном⁴⁹, а складність узгодження інтересів значної кількості учасників розглядалася одним з основоположників інституційного підходу Д. Нортон⁵⁰. Різні агенти мають власні міркування та уподобання щодо бажаного змісту і форми інституційної домовленості. За такої ситуації досягнення консенсусу серед такого різноманіття учасників є досить складним завданням.

Остання проблема безпосередньо пов'язана з тим, що більшість інститутів займаються розподілом вигід і благ, що неминуче формує групи переможців та невдах серед агентів⁵¹. Іншими словами, інститути можуть як врегульовувати конфлікти інтересів, так і їх посилювати. Якщо пропонувані інституційні домовленості мають дистрибутивний результат, то агенти можуть відмовитися від їх підтримки, якщо вважатимуть, що інші отримують від них більше переваг, ніж вони. Навіть той факт, що нововведення покращать їх становище не буде враховуватися акторами, якщо інші учасники отримують від нього більшу вигоду.

Більше того, якщо агенти вважають, що за новими домовленостями є майбутнє, то вони ще більше опиратимуться змінам, які закріплять несправедливий, на їх думку, розподіл вигод у довготривалій перспективі.

⁴⁸ Young O. Political leadership and regime formation: On the development of institutions in international society. P. 297.

⁴⁹ Mesquita de B., Smith A., Siverson R., Morrow J. D. The logic of political survival. P. 49–50.

⁵⁰ Denzau A. T., North D. C. Shared mental models: Ideologues and institutions. P. 11.

⁵¹ Peters G. B. Ibid. P. 37.

Свого часу Р. Аксельрод та Р. Кохейн⁵² стверджували, що у довгостроковій перспективі поведінка, заснована на співробітництві, є найкращою стратегією, а інститути збільшують ціну порушення правил та вигоду, що отриману в результаті співробітництва. В умовах інституційної невизначеності актори роблять вибір на користь інститутів для її мінімізації, що зменшує ступінь анархії у міжнародній системі. Однак згодом Дж. Фірон довів, що якщо агенти в ході переговорів виходять з довгострокової перспективи, то вони ведуть жорсткіші торги щодо інституційних домовленостей, а це ускладнює співробітництво⁵³.

В свою чергу П. Пірсон⁵⁴ вказав на необхідність враховувати недоліки раціонального підходу до інституційних змін, який не передбачає, що, по-перше, актори можуть діяти не інструментально: виходити зі своїх уявлень про те, що є правильним, а не ефективним (інструментальним). По-друге, учасники інституційних угод можуть орієнтуватися насамперед на досягнення короткострокових, а не довгострокових, що є більш розумним, цілей, що особливо справедливо для політичної сфери, оскільки в умовах демократії політики змушені орієнтуватися на отримання перемоги на найближчих виборах. І, нарешті, результати реформ можуть виявитися неприйнятними для учасників (наприклад, розвиток сучасних інформаційних технологій відкриває нові можливості для взаємодії між громадянами та державою, але водночас і «віртуалізує» громадсько-політичне життя).

У. Стрік та К. Телен вирішили зосередитися не так на передумовах проведення інституційних реформ та їх взаємозв'язку, скільки на суті пропонованих ними змін, точніше їх ставленні до старих та нових правил, що лежать в основі будь-якого інституту. На цій підставі вони виділили чотири

⁵² Axelrod R., Keohane R. Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions. P. 226–254.

⁵³ Fearon J. Bargaining, enforcement, and international cooperation. P. 269–305.

⁵⁴ Pierson P. The limits of design: Explaining institutional origins and change. P. 477–486.

основних типи інституційних змін⁵⁵: 1) заміщення – видалення існуючих правил та впровадження нових; 2) нашарування – впровадження нових правил, які діють одночасно з існуючими; 3) зміщення – зміни у зовнішньому середовищі не знаходять свого відображення у перегляді правил; 4) конверсія – нове застосування наявних інститутів та правил.

Заміщення має місце коли існуючі правила замінюються новими. Такий вид змін може бути досить різким і включати радикальний перехід до нових інститутів, що є провідною темою досліджень теоретиків інституційних змін. Швидка ліквідація старих інститутів та їх заміна новими часто супроводжується революцією та іншими радикальними подіями у суспільному житті. Однак заміщення може бути тривалим, повільним і поступовим процесом, що має місце коли після свого впровадження нові інститути починають безпосередньо конкурувати, а не доповнювати, зі старими. Нові інститути часто впроваджуються акторами, що є «невдахами» за старої інституційної системи. Якщо прихильникам останньої вдасться стримати тиск з боку переможених, то тоді може мати поступове заміщення. Наприклад, проринкові інститути, на які погодилася комуністична влада в Китаї, закладають основи нової інституційної системи, що прагне поєднати переваги ринкової економіки без широкого поширення демократичної практики. Якщо з часом проринкові сили зміцнять свої позиції, то зможуть ослабити і поступово ліквідувати інститути, що лежать в комуністичного правління.

Нашарування має місце коли нові правила доповнюють («плюралізують»⁵⁶) або заміщують існуючі⁵⁷. На відміну від заміщення нашарування не впроваджує повністю нових інститутів чи правил, а передбачає лише доповнення або перегляд існуючих. Воно може мати наслідком суттєві зміни, якщо така інноваційність суперечить логіці інститутів або ускладнює їх

⁵⁵ Streeck W., Thelen K. Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. P. 1–39.

⁵⁶ Schickler E. Disjointed pluralism: Institutional innovation and the development of the U.S. Congress.

⁵⁷ Thelen K. How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis.

діяльність. Процес нашарування часто має місце, коли інституційні конкуренти не в змозі реально змінити правила гри або ж здійснити заміщення – створити альтернативний інститут чи систему. Замість цього вони співпрацюють з існуючою системою, вводячи в оббіг нові або доповнюючи старі правила. Перевага такого способу інституційних змін полягає в тому, що опиратися модифікації чи удосконаленню інституту досить складно. Хоча зміни можуть видаватися на перший погляд незначними, однак у довгостроковій перспективі результати від їх ведення акумулюються і може відбутися процес перетворення кількісних змін у якісні, тобто утворитися новий інститут.

Зміщення («дрейф»⁵⁸) має місце коли правила залишаються формально тими ж, однак їх зміст змінюється під впливом змін у зовнішньому середовищі. Як результат зсуву в зовнішніх умовах. Якщо інститути не здатні адаптуватися до таких змін, то результат їх діяльності не відобразить реальності. Конверсія відбувається тоді, коли правила залишаються формально тими ж, однак тлумачаться та використовуються у новий спосіб. Ця невідповідність між правилами та їх використанням відрізняється від ігнорування правил, що характерно для зміщення. У даному випадку йдеться про те, що актори активно користуються подвійною природою таких інститутів, змушуючи їх виконувати нові функції та вирішувати нові завдання. Традиційний інституціоналізм у соціології аналізує безліч прикладів інституційних новацій, які працюють з існуючим вихідними умовами для пошуку рішень нових проблем. У деяких випадках конверсія є швидше результатом включення нових акторів або приходу до влади нової коаліції політичних сил, а не руйнуванням старих інститутів чи їх використанням для досягнення нових цілей. Однак у деяких випадках навіть ті, хто перебувають на узбіччі політичних процесів за наявних інститутів, можуть відмовитися від стратегії конверсії. Не маючи можливостей для руйнування інституту, вони радше скористаються його амбівалентною природою для реалізації своїх завдань та посилення своїх позицій.

⁵⁸ Hacker J. Policy drift: The hidden politics of US welfare state retrenchment. P. 40–82.

Часто інститути розглядають такими, якими вони є, і при цьому майже не приділяється уваги здатності окремих індивідів, груп або інших інститутів до створення інститутів того зразка, який сприяв би досягненню бажаних результатів у майбутньому. У низці випадків, наприклад, при використанні електоральних правил для підведення підсумків виборів, здатність правильно прогнозувати результати того чи іншого з проєктованих рішень досить висока. При аналізі інших структурних змінних, наприклад, при виборі президентського або парламентського типу правління, федерального або унітарного політичного устрою здатність прогнозування набагато нижче. Часто інституційні наслідки виникають при спробах «вирішити» інші проблеми⁵⁹.

Отже, поділ на прихильників внутрішніх та зовнішніх джерел інституційних змін є досить умовним і залежить від конкретної ситуації. Також слід враховувати зв'язок інституційних інновацій із наявними інституційними домовленостями (ефект колії). Загалом, відсутність чіткої відповіді на питання про джерело інституційних змін свідчить про теоретичну нерозробленість інституційного аналізу. Твердження про «важливість політичних інститутів» нічого не говорить про те, які інститути важливіші і для яких випадків. Інституційний підхід може мати цінність лише в рамках серйозної теорії, що дозволяє будувати гіпотези про те, чому певні актори, ресурси та інститути виявляються важливішими за інших.

1.4. Питання національної консолідації в нормативно-правових актах України

Надважливим завданням для органів влади держави є забезпечити консолідацію суспільства на основі спільних цінностей, спільної мети та спільного проєкту майбутнього. Консолідоване суспільство становить надійну

⁵⁹ Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from a rational choice approach. P. 141–142.

гарантію безперервного, поступального розвитку національної спільноти та національного державотворення. На нинішньому етапі державного поступу українського народу питання стоїть серед найнагальніших тем порядку денного. Очевидною є його гостра актуальність.

Національна консолідація українського суспільства становить значний науковий інтерес серед вітчизняних науковців, є предметом наукових студій дослідників, зокрема Г. Луцишин, Р. Шпорлюка, Л. Чупрія та ін. Опрацювання правової складової державної політики консолідації розглядав К. Вітман⁶⁰. Публікації останнього не вичерпали всі аспекти розгляду нормативно-правового забезпечення державної політики України щодо консолідації.

В цьому матеріалі проаналізовані напрацьовані вищими органами влади держави документи останніх років щодо забезпечення реалізації державної політики спрямованої на консолідацію українського суспільства. Завданням є розкрити суть ухвалених правових рішень, зважаючи на актуальність національної консолідації.

Російська збройна інтервенція 2014 р. виявилась серйозним викликом для української національної спільноти, випробуванням на міцність її інтегративних зв'язків. Потреба захисту суверенітету та територіальної цілісності країни спричинила піднесення масового патріотизму серед громадян незалежно від етнічного походження, а також особливо загострила необхідність реалізації державної політики щодо консолідації українського суспільства на основі спільних цінностей. Також якраз проявились деконсолідаційні фактори пов'язані з різним історичним минулим окремих регіонів, впливом інших країн (Російської Федерації, Угорщини, Румунії, Польщі), роздмухуванням конфронтаційних тенденцій олігархатом⁶¹.

З часу відновлення незалежності України влада виявилася неспроможною забезпечити реінкарнацію національної пам'яті послідовними заходами на

⁶⁰ Вітман К. М. Особливості політики консолідації в Україні. С. 276–282.

⁶¹ Пирожков С. І. Про національну доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства». С. 57.

усунення браку історичних знань серед суспільства, особливо східних і південних регіонів. Представники влади і політичного істеблішменту роками експлуатували ідею єдності для досягнення певних політичних дивідендів. Проголошені плани чи концепції, навіть трансформовані в правові документи залишалися не більше, ніж деклараціями, які не виконувалися.

Розглядаючи процес відображення ідеї консолідації в нормативно-правових актах, варто зазначити, що ця ідея чи не вперше виявилася зафіксованою в Основному Законі України, ухваленому у 1996 р. Законодавці в ст. 11 Конституції України зобов'язали державу сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. В прийнятих згодом деяких законах також наголошувалося на необхідності консолідації без деталізації її втілення. Скажімо, в законах «Про засади державної мовної політики» та «Про закордонних українців».

Актуалізована в цих документах ідея консолідації не виявилася серед пріоритетних національних інтересів в ухваленому у 2003 р. Законі «Про основи національної безпеки України». У ньому йшлося лише про зміцнення політичної і соціальної стабільності у суспільстві, зокрема у сфері етнонаціональних і міжнаціональних відносин.

Важливим документом, в якому було визнано першочергову важливість забезпечення національної консолідації для утвердження української державності, виявилася «Стратегія національної безпеки України», затверджена Указом Президента України в лютому 2007 р. В ньому йшлося, що досягнення головної мети стратегії національної безпеки держави «можливе шляхом реалізації державної політики національної безпеки, яка передбачає утвердження засад національної єдності (термін-синонім слова «консолідації» – Авт.) задля розбудови демократичної, правової, конкурентоспроможної держави»⁶². Заразом збереження національної єдності розглядалося стратегічною метою політики національної безпеки України поряд із захистом державного суверенітету та територіальної цілісності. В документі означене

⁶² Стратегія національної безпеки України від 12 лютого 2007 року № 105/2007.

питання виділили в окремий розділ «Принципи забезпечення національної єдності та захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз». Національна єдність небезпідставно трактувалася запорукою ефективного захисту інтересів особи, суспільства і держави. Йшлося також про причини, які не сприяють національній єдності, а саме: ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування; слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства; історично обумовлені війнами, голодоморами, репресіями і депортаціями, Чорнобильською катастрофою демографічні деформації, які у період радикальних суспільно-економічних трансформацій набули характеру демографічної кризи.

В Стратегії не лише означили важливість забезпечення національної єдності, а й визначили механізми її утвердження. Враховуючи, що досягнення національної єдності та консолідації суспільства було означено стратегічним пріоритетом політики національної безпеки, тому вона мала здійснюватися шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина.

Задля цього слід поширювати серед різних соціальних, вікових, освітніх, культурних верств Українського народу ідею спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому, світоглядному розумінні. Необхідно продовжити реформування політичної системи у напрямі утвердження плюралістичної демократії та європейських

цінностей, свободи слова, розвитку громадянського суспільства на засадах Конституції України⁶³.

Однак, як йшлося в черговій редакції Стратегії, ухваленій у 2012 р., вона не стала керівним документом для практичної діяльності органів державної влади, чому завадили їх зосередженість на досягненні короткострокових політичних і економічних цілей, нехтування потребами стратегічного розвитку суспільства і держави. Внаслідок цього посилювалися загрози національній безпеці, послабилася спроможність України захищати свої національні інтереси⁶⁴.

Після президентських виборів 2010 р. в нормативно-правових документах питання національної єдності втрачає статус першочергового. В Законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» в переліку основних засад і принципів внутрішньої і зовнішньої політики немає згадки про національну консолідацію. Йдеться про неї тільки в розрізі політики у гуманітарній сфері, що має створювати умови консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей, у центрі якої людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її потреб; відновлення повноцінного діалогу між представниками різних соціальних та етнічних груп, культур та релігійних конфесій; забезпечення умов для формування толерантного суспільства, гарантування свободи совісті та віросповідання⁶⁵.

В новій «Стратегія національної безпеки України» від 2012 р. також змістилися акценти щодо національної консолідації. Хоча зміцнення єдності українського суспільства розглядалося ключовим завданням політики національної безпеки у внутрішній сфері.

Така тенденція недооцінення значення консолідації простежується в наступній редакції «Стратегії національної безпеки України» від 2015 р. Про захист національних цінностей згадується в контексті забезпечення

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» від 8 червня 2012 р.

⁶⁵ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 2010 р.

інформаційної безпеки держави. Здавалося б, у новій редакції Стратегії, підготовленій після російського збройного вторгнення на територію України, в загальних положеннях якої наголошується про «створення нової системи забезпечення національної безпеки України», мало бути відведено важливе місце державній політиці забезпечення національній консолідації. Оскільки російська агресія має різні виміри, одним з яких є деконсолідація українства. В Стратегії навіть прописані окремі спрямування цього удару, зокрема щодо пониження української мови і культури, фальшування української історії.

В законі «Про національну безпеку» від червня 2018 р., в якому визначено основи та принципи національної безпеки і оборони, а також цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захисту від загроз, про національну консолідацію взагалі не згадується. Вона відсутня у переліку фундаментальних національних інтересів України.

Важливим нормативно-правовим документом, прийнятим після російської агресії, в якому виокремлюється питання необхідності провадження національної консолідації є «Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» від січня 2015 р. У ній визначено мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. В рамках реалізації цієї стратегії передбачалося втілення 62 реформ та програм розвитку держави, серед яких «Програма національної єдності та підтримки національних меншин». Однак в документі не конкретизовано суті цієї програми на відмінну від інших програм, зокрема «Децентралізації та реформи державного управління», «Дерегулювання та розвитку підприємництва», «Програми енергонезалежності»⁶⁶ тощо.

Заходом щодо впровадження програми національної консолідації виявився Указ Президента України про створення Ради з питань національної єдності як консультативно-дорадчого органу при Президенту України. На Раду

⁶⁶ Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 р.

було покладено завдання сприяти дальшій консолідації українського суспільства на основі національної системи цінностей, духовних та культурних традицій, напрацювання оптимальних заходів, спрямованих на зміцнення національної єдності та розвиток національної свідомості, забезпечення системної взаємодії державних органів з інститутами громадянського суспільства з цих питань⁶⁷. До її складу увійшли відомі українські громадсько-політичні, культурні, наукові діячі.

На думку члена Ради, історика К. Галушка утворення цього консультативно-дорадчого органу «є корисною і конструктивною, оскільки практика останніх двох років засвідчує низьку ефективність державних інституцій в сенсі розробки гуманітарної політики, особливо гуманітарної безпеки і захисну нашого інформаційного простору, підтримки констант української ідентичності»⁶⁸. З цим погоджується завідувач відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень С. Здіорук.

У грудні 2016 р. Президент України видав Указ «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері». Відповідно до указу національну єдність означено одним з пріоритетів роботи органів влади. Так, Кабінету Міністрів було доручено розробити у тримісячний строк комплексний план заходів щодо зміцнення національної єдності за участі місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Місцевим державним адміністраціям згідно президентського указу доручалося впродовж двох місяців після затвердження урядом комплексного плану розробити і забезпечити реалізацію регіональних планів. Ідеться, зокрема, про збереження історичної пам'яті, розвитку національної свідомості, популяризації української культурної спадщини та регіонального співробітництва.

Президентський указ по-різному сприйняли в українському суспільстві. Від потрактування його радянським адміністративно-директивним методом

⁶⁷ Указ Президента України «Про Раду з питань національної єдності».

⁶⁸ Експерти обговорюють створення Ради з питань національної єдності.

управління за твердженням політтехнолога С. Гайдая до ствердження того, що, хоча національну єдність лише указами забезпечити не вдасться, але вони, на думку політолога О. Палія, «принаймні стимулюють місцеву владу дбати про національну єдність»⁶⁹.

Кабінет Міністрів не вклався у визначений президентським указом термін ухвалити план, тому лише 21 березня 2018 р. затвердили урядовий план заходів щодо зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства. Серед основних завдань у ньому визначено проводити наукові, прикладні та соціологічні дослідження у зазначеній сфері; відстоювати права людини і громадянина, особливо на окупованій території; проведення просвітницької роботи у Донбаській і Луганській областях, поширювання українського контенту через збільшення зон покриття теле- і радіомовлення на окупованих територіях, популяризування українських фільмів, створення тематичного веб-ресурсу для поширення історії українського народу, його перемог, здобутків і звершень; посилення позицій української мови як державної, її ролі в освіті; посилення міжрегіональної співпраці; залучення представників української громадськості закордоном та організацій закордонних українців до підготовки та проведення заходів, спрямованих на зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства⁷⁰.

На виконання указу Президента України щодо зміцнення національної єдності місцеві органи влади затвердили плани щодо забезпечення національної єдності.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище в 2018 році» було наголошено: забезпечити країні «мир і перемогу має міцний фронт, так і надійний тил, єдність і згуртованість суспільства у боротьбі з ворогом»⁷¹. Тому Президент

⁶⁹ Солонина Є. Національна єдність в Україні: від указу президента – до реальності.

⁷⁰ План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері.

⁷¹ Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році».

П. Порошенко заакцентував на таких важливих чинниках, які мають забезпечити єдність і незалежність, як армія, мова, віра, назвавши їх формулою сучасної української ідентичності. Крім того, в Посланні відмічено, що для зміцнення української ідентичності важливе значення має впровадження в державі чіткої політики національної пам'яті.

Підсумовуючи, варто зазначити, що питання національної консолідації надалі залишається гостроактуальним. Впродовж 25 років існування відродженої Української держави влада не здійснювала послідовних, цілеспрямованих заходів щодо консолідації суспільства. В нормативно-правових документах існували поодинокі згадки щодо національної консолідації, які не знаходили змістовного наповнення і практичної реалізації. Здавалося, ситуацію змінить указ про «Стратегію національної безпеки» 2007 р., в якому вперше було подано надважливість національної консолідації для безпеки держави та передбачені шляхи її реалізації. Протистояння політичних таборів не сприяло реалізації прописаних положень Стратегії. Зі зміною президентської команди у 2010 р. питання національної консолідації виявилось непотрібним. Недооцінювала його й постмайданна влада, яку обрали після Революції Гідності. Тема національної консолідації фактично зникла з найважливіших документів, що визначають засади політики і безпеки країни. Своєрідним виправленням такої ситуації можна вважати президентські укази про раду єдності та створення комплексного плану заходів щодо зміцнення національної єдності. Вони є запізнілими, але важливими, адже передбачають включення в цей процес органи державного управління, місцевого самоврядування та громадськості. Подібні ухвали потрібно було приймати з початком російської збройної агресії, оскільки остання передбачає дії щодо деконсолідації українського суспільства. По-друге, важливо, щоб президентські ухвали не стали черговою декларацією зі формальними відписками відповідальних структур про бравурне перевиконання поставлених завдань. Попри пересторого, потрібно відмітити важливість появи нормативно-правових документів, які передбачають певні заходи з впровадження державної політики

щодо національної консолідації. Для її більшої ефективності, крім проголошених дороговказних ідей щодо армії, мови, віри та національної пам'яті, варто наголошувати також на ідеї енергонезалежності та енергонезалежності.

РОЗДІЛ II. ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

2.1. Український етнос: набуття державоутворюючого статусу

Разом із здобуттям Україною незалежності проблеми етнополітики перейшли у площину державної стратегії, і одночасно визначили один із актуальних і пріоритетних напрямків формування національної ідентичності в Україні. Етнічні характеристики українського соціуму, етнічно-політичний зміст понять «український народ» та «українська нація», основні засади державної етнополітики – ці та багато інших питань одразу набули виняткового значення, оскільки від їх розв'язання безпосередньо залежало (і залежить) майбутнє української держави.

Характерною рисою української етнополітики пострадянської доби є фактична відсутність чіткого визначення найчисленнішого етносу українців, як титульного, державоутворюючого. У Декларації про державний суверенітет України, проголошеній 16 липня 1990 р. термін «народ» визначається як «громадяни Республіки всіх національностей» і підкреслюється, що «жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України». Акт проголошення незалежності роль та місце українського етносу в незалежній Україні теж не визначає. Але визначення народу України сформульоване Декларацією про державний суверенітет, повністю узгоджується і з Актом проголошення незалежності України. Те ж саме визначення народу України зазначається і у Зверненні Верховної Ради України до громадян України всіх національностей від 28 серпня 1991 р. – тобто через три дні після проголошення незалежності України. Фактично дослівно ця ідея знаходить місце і в Декларації прав національностей, проголошеної у 1 листопада 1991 р. У зазначених документах, які, разом з Конституцією мають системоутворююче значення для державної

ідеології та політичної системи держави, українці як етнос, хоча і виокремленні відносно інших етносів, не мають аніякого формального статусу.

Закон України про національні меншини ухвалений 25 червня 1992 р., присвячений решті етносів, які населяють Україну, теж не містить жодної конкретизації статусу українського етносу. Щоправда, Ст. 2 цього закону зобов'язує громадян України всіх національностей «дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет та територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин».⁷²

Аналіз вищенаведених документів дає підстави виокремити дві базові етнополітичні категорії українського законодавства, що визначають населення України за етнічною ознакою, «український народ», тобто власне український етнос, як він визначений у Законі України про національні меншини в Україні, і «народ України» – як сукупність представників усіх національностей, що населяють Україну (Декларація про державний суверенітет, Акт проголошення незалежності України, Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей). Проте, у Конституції України прийнятій 28 червня 1996 р., вже у перших строках преамбули український народ, від імені якого Верховна Рада України приймає конституцію, визначається як «громадяни України всіх національностей».⁷³ Певну конкретизацію статусу етнічних українців у Конституції України містять Ст. 10, 11 та 12. Так, Ст. 10 проголошує українську мову державною мовою України і зазначає, що «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України», одночасно гарантуючі «вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України».⁷⁴ У ст. 11 держава сприяє «консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури»

⁷² Закон України «Про національні меншини в Україні». С. 619.

⁷³ Конституція України. С. 645.

⁷⁴ Ibidem. С. 646.

одночасно гарантуючі сприяння «розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»⁷⁵.

У вказаній статті Конституції України без жодного пояснення застосовано вельми складну етнополітичну категорію «нація», яку, теоретично неможна ототожнювати лише з українським етносом, до того ж визнається необхідність її консолідації та розвитку – тобто українська нація у даному випадку виступає скоріше як мета політичного розвитку української держави. І, нарешті у ст. 12 зазначається, що «Україна дбає про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами держави»⁷⁶. Це єдина стаття Конституції України, у якій згадуються власне етнічні українці.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що основні документи, які визначають засади української етнонаціональної політики, покликані сприяти розвитку етнонаціональних відносин у незалежній Україні у демократичний спосіб, правовомі руслі, маючи при цьому єдиним імперативом поліетнічність українського суспільства. Головні засади та принципи побудови етнополітики української держави у перші роки незалежності сформулював Президент Л. Кравчук у своєму виступі на Міжнародній конференції з антисемітизму в Брюсселі 7 липня 1992 р. У ньому зазначалось, що Україна, як суверенна держава приєдналась і приймає участь в основних міжнародних угодах з прав людини. «Американський Білль про права, французька Декларація прав людини і громадянина, Загальна декларація прав людини, нарешті, Копенгагенська нарада з людського виміру – це орієнтири і суть наших уявлень про критерії і стандарти прав і свобод особистості».⁷⁷ Власне, характер національної ідеї Л. Кравчук ототожнював з її відношенням до національних меншин. «Тому Україна, де більше чверті населення складають неукраїнці, обрала шлях побудови самостійної, демократичної правової держави, а не держави суто

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem. С. 647.

⁷⁷ Виступ Президента України Л. М. Кравчука на Міжнародній конференції з антисемітизму в Брюсселі. С. 622.

етнічної. Фактично три ідеї – національна, політична та соціальна – об'єднані одним поняттям – «громадянський принцип».⁷⁸ Іншою ідеологічною засадою української етнополітики, яку сформулював Л. Кравчук у вказаній промові, стала спільність історичної долі усіх народів що населяють Україну, які на його думку, однаково потерпали від радянської національної політики. На підставі результатів референдуму 1 грудня 1991 р., за результатами якого більш ніж 90 % населення України проголосували за незалежність, він доходить висновку: «Ідея української державності злилася з підйомом національної самосвідомості всіх суцільних в Україні, незалежно від їх національної приналежності».⁷⁹

Таким чином, з перших днів незалежності країни українська етнонаціональна політика обрала головним своїм постулатом рівність прав представників усіх етносів України і відсутність у законодавстві будь-якого статусу, за яким той чи інший етнос зміг би посісти домінуючі позиції у суспільстві та державі відносно інших. Мотивами подібної стратегії розбудови етнонаціональної політики було: 1) прагнення інтеграції у міжнародне демократичне (передусім, звичайно, європейське співтовариство); 2) побоювання розвитку етнонаціональних відносин за конфліктним сценарієм, який став типовим для пострадянського простору. Відсутність у українського етносу визначеного та офіційно закріпленого статусу якось особливого, титульного чи державоутворюючого. Така виважена етнонаціональна стратегія України забезпечила реалізацію вищезазначених завдань. Проте, вона зумовила невизначеність українського етносу як титульного, державоутворюючого, з чим, власне, і пов'язана поява України, як незалежної держави. Ця невизначеність на нашу думку, приховує небезпеку виникнення небажаних радикальних тенденцій у процесі формування національної ідентичності по етноцентричному сценарію.

Саме тому, на наш погляд, у ст. 11 Конституції України і була внесена така суперечлива категорія як «корінні народи». Національно-орієнтовані

⁷⁸ Ibidem. С. 623.

⁷⁹ Ibidem. С. 623.

політичні сили планували у перспективі використати її для визначення статусу етнічних українців в Україні, що підтверджується відповідними пунктами у програмах українських національно-радикальних політичних партій.

Із 130 національностей та народностей, представники яких, згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 року, проживають в Україні, домінуючим є один з найчисленніших етносів Європи – українці – корінна національність держави, титульний та державоутворюючий етнос.

На час перепису (5 грудня 2001 року) кількість українців становила 37 млн. 541,7 тис. осіб (77,8% всього населення). За неповних 13 років з часу останнього радянського перепису їх кількість зросла на 122,6 тисячі (0,3%), а питома вага відносно всього населення збільшилася на 5,1% (при одночасному зменшенні за вказаний період постійного населення України на 6,2%).⁸⁰

Збільшення абсолютної і відносної кількості українців відбулося в 13 областях, місті Києві та Севастополі. Водночас в тих областях, де протягом 90-х років спостерігалися найвищі показники природного скорочення населення (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська), а також в Тернопільській і Хмельницькій областях абсолютна кількість українців скоротилась, проте питома вага збільшилась і коливається від 58% у Луганській області до 94,9% у Вінницькій. Лише в автономній Республіці Крим при зменшенні абсолютної кількості українців на 51,9 тисячі осіб знизилася (на 2,4%) і їх питома вага відносно всього населення.⁸¹

У ході Всеукраїнського перепису населення була облікована кількість осіб окремих етнографічних груп українського етносу (бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини), які постійно проживають в Україні. Загальна кількість представників цих субетносів становила на дату перепису 32,4 тисячі осіб. Основним місцем їх проживання є дві західні області (Закарпатська – 10,2

⁸⁰ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. С. 7.

⁸¹ Ibidem.

тис. або 31,5 % усієї кількості та Івано-Франківська – 21,5 тис. або 66,3%), незначна їх кількість мешкає також у Тернопільській (364 особи або 1,1%) та Львівській (196 осіб або 0,6%) областях. В інших 23 регіонах їх загалом налічувалось 179 осіб. Найбільшу за чисельністю групу серед населення вищеназваних субетносів склали гуцули (21,4 тис. або 66%) та русини (10,2 тисячі або 31,4%). Лемки нараховували 672 особи, бойки – 131 особу, литвини – 22 особи, поліщуки – 9 осіб. Переважна більшість гуцулів проживала у сільській місцевості Івано-Франківської області (95,3%), три п'ятих усіх русинів мешкали у міських поселеннях Закарпатської області (59,7%). Більш ніж половина всіх лемків (346 осіб) була зосереджена в Тернопільській області, а також в Івано-Франківській та Львівській областях, де їх кількість нараховувала трохи більше 100 осіб в кожній. Бойки розселені у трьох областях: Івано-Франківській (найбільша кількість від усіх), Закарпатській та Львівській.⁸²

Українці переважають серед населення усіх регіонів, за винятком АР Крим та Севастопольської міськради, де вони посідають друге місце за чисельністю після росіян. Найвища питома вага українців – серед жителів усіх західних областей (крім Закарпатської та Чернівецької), а також у Вінницькій, Чернігівській, Черкаській, Київській, Полтавській, Житомирській та Кіровоградській областях (понад 90%). Досить значна вона в Сумській, Херсонській, Миколаївській та Закарпатській областях (89 – 91%). У м. Києві українців 82,2%. Серед населення високо урбанізованих індустріальних областей (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Луганська, Донецька), а також у Чернівецькій області їх частка нижча, але є домінуючою (79 – 57%)⁸³.

Головними чинниками збільшення питомої ваги українців у складі населення України вітчизняні фахівці вважають: 1) зростання їхньої національної свідомості: чимало українців, колись записаних під іншою національністю, після набуття Україною незалежності відновлюють свою

⁸² Ibidem.

⁸³ Ibidem.

національну приналежність; 2) повернення українців з країн близького зарубіжжя.⁸⁴

Частка осіб, які визнають рідною мовою мову своєї національності за результатами перепису 2001 року склала 85% жителів України і цей показник був домінуючим в усіх регіонах. Найвищий він у етнічних українців, коливаючись від 71,6% в Одеській області до 99,9% у Тернопільській.

Винятком є лише Луганська і Донецька області, Автономна Республіка Крим та м. Севастополь, де частка українців із рідною мовою становить відповідно 50,4%, 41,2%, 40,4% і 29,6%.⁸⁵

Серед українців зберігається високою питома вага осіб, які вважають українську рідною мовою, і в міських поселеннях (78,1%), і в сільській місцевості (97,3%).⁸⁶

Набуття українським етносом нового статусу після проголошення незалежності відбувалося в передусім завдяки відродженню у нього позитивної етнічної ідентичності. Адже століття бездержавності формували в українцях комплекс меншовартості, привчали їх сприймати себе як спільноту, чия культура визначається лише місцевим досвідом і не вправі претендувати на самостійне місце в історії світової культури. Сучасною проекцією цього є недовіра до державних інституцій, політичний інфантилізм.

Головним здобутком українського етносу у пострадянську добу, на нашу думку, можна вважати, користуючись запропонованим вітчизняними ученими поняттям, стрімким зростанням «етнокультурної компетентності»: цілеспрямованого і спонтанного, організованого і стихійного засвоєння людиною (у процесі соціалізації) культури свого народу в усіх її виявах: традиційно-побутових, фольклорних, професійних, в наукових і емпіричних знаннях, на емоційному і раціональному рівнях. Разом з тим на сучасному етапі розвитку українці, як державоутворюючий етнос потребує внутрішньої

⁸⁴ Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. С. 38.

⁸⁵ Національний склад населення України... С. 7.

⁸⁶ Ibidem.

консолідації та має більш суттєво впливати на процеси формування нової національної ідентичності. Це забезпечить в майбутньому, з одного боку – від хворобливої політизації діяльності російських громадських організацій, політичних партій, а з іншого – від радикалізації політичних партій національно-демократичного спектру в Україні.

На заваді цьому, на думку зарубіжних дослідників, є:

- етнокультурна невизначеність значного числа українських громадян;
- поширеність локальних ідентичностей (на кшталт вищезгаданої донецької ідентичності).

До цього, як вважають зарубіжні дослідники, слід також додати політичні маніпулювання, що створюють загрозу розмиванню цілісної української ідентичності, протиставляючи їй ідентичності регіональні.⁸⁷

Як свідчить світовий досвід, сучасні держави-нації будуються не лише завдяки прагматичному виміру ідентичності, шляхом укладання «суспільного договору». Історія і культура, які мають своє етнічно-мовне ядро, відіграють не менш важливу роль у цьому процесі.

Для України культурні чинники особливо важливі з причин багаторічного «забуття» історичної пам'яті. Разом з тим розбудова національної ідентичності потребує знаходження делікатного балансу в державній політиці між певною пріоритетністю української етнічної культури та підтримкою культур національних меншин.

З усього вищезазначеного можна зробити наступні висновки.

Досвід державної незалежності України доводить необхідність збалансованого поєднання етнополітичних та соціально-економічних гасел задля здійснення національної консолідації українського суспільства. Фундаментальні правові засади розбудови українського суспільства, що були закладені на початку 1990-х рр. цілком відповідають загальносвітовим демократичним нормам, зокрема у етнополітичній площині. Однак, протягом

⁸⁷ Передвиборна програма Прогресивної соціалістичної партії України.

усього періоду незалежності зусилля щодо національної консолідації українського суспільства зосереджувались переважно у площині етнонаціональних засад та гасел. Цей процес: 1) відбувався на тлі негативних, подекуди кризових, процесів в економіці та соціальній сфері, наростання корупції, відчуження влади від суспільства; 2) на цьому тлі впливову роль почали відігравати політичні сили з радикально-націоналістичного табору; 3) етнополітична проблематика в українському суспільстві зосередилась головним чином навколо питання українсько-російських відносин, зокрема у мовній сфері; 4) етнокультурні потреби інших етнічних груп України на цьому тлі фактично ігноруються; 5) в суспільній думці склалась стійке уявлення про те, що широкомасштабною компанією українізації влада прагне компенсувати численні економічні проблеми, корупцію, низький рівень життя, соціального забезпечення та, зокрема, постійне зростання цін на комунальні послуги та енергоносії.

У той же час не варто забувати і те, що політична консолідація українського суспільстві навколо гасла державної незалежності наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років відбувалась значною мірою під гаслами соціально-економічного характеру. Не є таємницею, що початком системної кризи Радянського Союзу і його розпаду стали саме глибокі економічні проблеми і нездатність тодішньої влади вирішити їх у межах жорсткої адміністративно-командної розподільчої моделі економіки. Вельми вагомим важелем проголошення незалежності України стали гасла покращення економічної ситуації та наближення до європейських стандартів життя пересічного громадянина. Шлях до цієї мети вбачався у набутті Україною власної державності і відділенні від загальносоюзних економічних інститутів, які на той момент остаточно довели свою неспроможність вирішити економічні питання, і лише відбирали до загальносоюзної економіки значну частину республіканських ресурсів. Саме на цьому тлі ідея незалежності України стала загальновизнаною метою, яка консолідувала суспільство і спрямувала його до проголошення власної державності. При цьому велику роль відігравали

процеси національного відродження, які сформулювали суто політичні підстави набуття Україною незалежності. Таким чином перспектива вирішення завдання національної консолідації українського суспільства міститься виключно у площині поєднання етнополітичних та соціально-економічних гасел. Серед іншого, це дозволить успішно париувати негативний вплив радикально-націоналістичних сил на суспільну свідомість та політичні процеси в Україні, оскільки соціально-економічна складова національної консолідації, і особливо програма підвищення енергоефективності на трьох рівнях – державному, регіональному та локальному, природно відповідає інтересам 100% населення України і взагалі не корелюється з етнополітичними та етнокультурними питаннями. У разі її успішного виконання можна очікувати відчутного зростання довіри громадян до держави з одночасним розвитком місцевих форм самоврядування.

2.2. Національна ідентичність українського суспільства в контексті формування державної енергетичної політики

Об'єктом енергетичної, як й будь-якої, політики, так само як й її суб'єктом є суспільство в цілому та окремі соціальні спільноти. В сучасному суспільстві, з урахуванням властивих йому потужної соціальної диверсифікації, високого рівня розвитку освіти та культури більшості членів суспільства, інтенсивного розвитку суспільних комунікацій ідентичність є чи не найголовнішим чинником формування вказаних спільнот.

Сьогодні можна впевнено констатувати, що українське суспільство у повній мірі зіштовхнулось з кризою ідентичності. Сутність цієї кризи полягає у значних за своєю потужністю різноспрямованих ідеологічних векторах, що впливають на процеси самоідентифікації українського соціуму як з зовні, так і з середини. З набуттям незалежності Україна опинилась перед необхідністю розбудови власної національної ідентичності на тлі розмаїття «старих»

ідентичностей, що склались в українському суспільстві ще у радянську добу, які відразу увійшли у конфлікт з українською етнічною ідентичністю, яка на початку 1990-х років переживала бурхливий ренесанс. Ситуація ускладнювалась глибокою соціально-економічною кризою дев'яностих років, але, практично відразу українське суспільство почало відчувати активний експорт нових проектів ідентичності, які активно пропанують, а, подекуди і прагнуть нав'язати зовнішньополітичні сили, що змагаються між собою за Україну як ключову складову власного геополітичного ареалу. З іншого боку Україна опинилась під неминучим за умов глобалізації щільним потоком ліберальної ідеології та атрибутів ідентичності постмодерна.

Ідентичність – невід'ємний елемент індивіда, що живе у суспільстві та суспільства, що складається з індивідів. Ідентичність не є пасивним приймачем зовнішніх впливів. Маючі складну, багат шарову структуру ідентичність не лише сприймає оточуюче середовище або чинить йому спротив. Вона здатна творчо засвоювати його, спричиняючи на нього зворотній вплив.

Термін «ідентичність» походить від лат. *Identifico* – ототожнюю. У науковий обіг термін «ідентичність» запровадив Е. Еріксон визначаючи її як «почуття особистої тотожності та історичної безперервності особистості». За Еріксоном ідентичність існує на двох рівнях: індивідуальному, який передбачає сприйняття себе, як тотожного і усвідомлення безперервності свого існування у просторі та часі, та соціальному, на якому індивід усвідомлює визнання іншими своєї тотожності і безперервності.⁸⁸ На думку А. Циганкова, національна ідентичність – це культурна норма, що відбиває емоційні реакції індивідів по відношенню до своєї нації та національної політичної системи.⁸⁹ М. Шульга визначає ідентичність, як «нерозривний зв'язок особи зі спільністю, ототожнення людини з певною суспільною групою, вкорінену в духовному

⁸⁸ Кочетков В. В. Национальная и этническая идентичность в современном мире. С. 144.

⁸⁹ *Ibidem*. С. 153.

світі особи систему цінностей, ідеалів, норм відповідної спільності, що виявляється як стійке ядро».⁹⁰

Проблема етнічної ідентичності населення України визначається двома суттєвими факторами: яскраво вираженою регіональною ідентифікацією і розбіжністю у етнічній приналежності громадян та їх рідній мові. Найпомітніші ідентифікаційні суперечності властиві прикордонним регіонам (Галичина, Закарпаття, Буковина, АР Крим, Донбас). Результати дослідження ідентифікаційних особливостей у географічно найбільш віддалених містах східного і західного регіонів (у Донецьку і Львові) дають підстави для низки висновків про різницю між специфікою системи ідентичностей для представників обох регіонів і міст. Так, за висновками Г. Палій «Для представників Донецька пріоритетними виявилися соціально-професійні, вікові, політико-ідеологічні й геополітичні (передусім із орієнтацією на радянське, російське) чинники ідентичності, тоді як для представників Львова — етнічні, релігійні, національні чинники ідентичності». Утім, «розбіжності у специфіці проявів ідентичності між представниками молодшого покоління обох регіонів нівелюються: показники самоідентифікації «громадянином України» для молодшого покоління на заході та сході України становлять понад 90 %, що, зокрема, свідчить про «зближення ідентифікаційних моделей» молодшого покоління».⁹¹

М. Михальченко характеризує процеси становлення самоідентифікації індивідів у пострадянській Україні як «переідентифікацію», в результаті якої сформувалися чотири типи ідентичності. «Традиціоналісти» – орієнтовані на минуле, яке для них є джерелом позитивних спогадів та почуттів (ці люди не сприймають українську національну ідею). «Прожектери-футуристи» – покладають свої сподівання із проектів майбутнього (глобалісти, космополіти для яких національна ідея щось другорядне та застаріле). «Прагматики-

⁹⁰ Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. С. 93.

⁹¹ Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки. С. 39.

сучасники» – на перше місце ставлять реалізацію власних соціальних та економічних інтересів (для них сприйняття національної ідеї суто прагматичний вчинок зовнішнього плану). «Націонал-патріоти», для яких українська національна ідея – це внутрішнє переконання, ідейний мотив мислення і дій.⁹²

Традиційна українська етнокультурна ідентичність міститься на історичному образі українця сформованого протягом XIX – XX століть у межах романтично-народовського дискурсу і певною мірою оновленому консервативно-революційною ідеологією націоналізму середини XX століття. Символічні атрибути цього напрямку — пантеон національних героїв (Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, та ін.), оформлений фольклорно-ритуальний антураж побуту і колективних маніфестацій, козацький ідеал особистої самореалізації, національно-культурні й політичні ритуали, і, звичайно, українська мова, як найголовніший інструмент утвердження даного типу ідентичності.

Імперська російська культурна традиція (ідентичність) бере початок у дореволюційній дійсності і спирається на авторитет російської культури XIX - XX століть, що значною мірою визначала формування культурних вподобань і світоглядних настановлень більшості громадян України. Сьогодні ця традиція справляє переважно прихований інерційний вплив, який від того не стає менш значущим. Зокрема, він лежить в основі переконання значної кількості громадян України різного етнічного походження в тому, що російська мова більше надається для «високого» стилю спілкування як на побутовому рівні, так і в сфері культури, науки, і загалом володіння нею є ознакою вищого культурного розвитку, освіченості, певного соціального статусу індивіда.

Ідеологічна й психологічна спадщина комунізму, що лежить в основі ідентичності «радянської людини» досить чітко означена і досить агресивно репрезентована її прихильниками і носіями. Їх категоричність пов'язана з тим,

⁹² Михальченко М. І. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах. С. 9 – 34. С. 24.

що позитивні радянські атрибути — уявне соціальне благополуччя і особистісний успіх — для значної кількості громадян України закорінені в їхньому власному досвіді. Принаймні, такими уявляються роки до перебудови з позицій нинішнього стресогенного, нестабільного і позбавленого віри в справедливість життя більшості громадян. Поширеність і популярність такої форми самоідентифікації свідчить не стільки про актуальність ідеології, скільки про психологічну реакцію людей, що опинилися в умовах боротьби за виживання і не мають іншого ідейного досвіду самоопанування і самоорганізації, окрім комуністичної риторики.

До четвертого типу ідентичності слід віднести **ліберальну вестернізацію**, початки якої слід шукати в добі трансформаційних процесів перебудови 1980 – 1990 років, коли впровадження стереотипів ліберального суспільства здійснювалося за методикою «розбещення» членів пуританської ідеократичної спільноти. Маніпулятивні мас-медійні техніки успішно долали тоді бастіони старої пропаганди, але, як зауважує М. Розумний, засоби своєрідним чином вплинули на мету. «Замість засвоєння ідеалу самоврядної і відповідальної особистості, сумлінного громадянина і щирого патріота, на якому тримається суспільний уклад західних демократій, на пострадянському просторі утвердився інший соціальний стандарт — цинічний індивідуалізм, культ споживання, повна автономність соціальних груп, недовіра до держави і заперечення ідейних мотивацій як таких».⁹³

Спираючись на динаміку електоральних уподобань виборців можна констатувати, що найбільш поширеними в українському суспільстві є саме «радянський» та «ліберально-економічний» тип ідентичності. Останній – найбільш етнічно незаангажований – включає в себе два великих підтипи: переконаних лібералів-західників, для яких цінності і стандарт життя сучасного західного суспільства є незаперечним зразком до якого слід прагнути (до них відноситься і молодь, зорієнтована на західну масову культуру), і широкі

⁹³ Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців. С. 95–97.

прошарки населення, які у сучасних ринкових умовах сконцентрували зусилля на реалізації власних матеріальних потреб. Ідентичність «радянської людини» також зорієнтована передусім на радянські соціальні цінності та економічні принципи, ітак само відтісняє на другий план етнічну проблематику. Саме ця обставина пояснює факт наявності серед бійців АТО великої частки російськомовних громадян України, до того ж з її «радянського поясу» – південно-східного регіону, для яких боротьба за Україну є насамперед боротьбою за власні соціальні цінності.

Таким чином, «радянська» ідентичність є ідентичністю, що орієнтує індивіда на російські культурні цінності та «ліві» соціально-політичні принципи, хоча при цьому не заперечує власної, «істинної» етнічної самоідентифікації індивідів – носіїв ідентичності «радянської людини». Зрештою, поширеність «радянської» ідентичності в сучасному українському суспільстві зумовлена, на наш погляд, переважно соціально-економічними проблемами, ефективне вирішення яких сприятиме її згасанню.

Проте, найбільш актуальною, і, як з'ясовується, загрозливим для українського суспільства є ліберально-модерністський тип ідентичності. Тривалий час на нього покладались великі сподівання: очікувалося, що мірою свого поширення серед суспільства він буде охоплювати широкі верстви населення і сприяти формуванню європейської України. Однак, соціально-економічні негаразди системного характеру разом з розвитком інформаційних технологій і формуванням нових актуальних ниш на ринку праці зарубіжних країн, призвели до того, що носії цього типу ідентичності все частіше виїжджають з України за кордон. Вони або втратили надію на позитивні зміни в Україні, або ж вирішили для себе не гаяти час і життя, і переїхати до сучасного розвинутого світу, а не чекати поки він сформується в Україні. Іншою принциповою рисою даного типу ідентичності є те, що він, на відміну від решти типів не має чітко окреслених регіональних меж. Популярність ліберально-модерністської ідентичності зростає завдяки поширеності каналів інформації, і охоплює сьогодні усі регіони України. При цьому, завдяки своєму

універсальному характеру, вона є привабливою для соціальних і регіональних груп з радикально протилежними політичними поглядами. Матеріальні та нематеріальні блага західного суспільства є рівною мірою привабливими для усіх регіонів України. До того ж вони дедалі привертають до себе не лише молодь, як це було раніше, а й середні, і, навіть старші вікові групи.

Повертаючись до проблеми взаємозв'язку стану ідентичностей українського суспільства та формування енергетичної політики, слід зазначити наступне.

Найбільш активними споживачами енергії є представники двох основних типів ідентичності, які переважають сьогодні в українському соціумі – ліберально-модерністського та радянського. Визначальні для них економічні фактори полягають, зокрема, у тому, що джерела енергії з гарантованого соціального блага перетворились на товар, ціну на який визначає ринкова економіка. До того ж значення енергії в цілому у сьогоднішньому суспільстві кардинально змінилось у бік зростання. У минулому енергія, за пірамідою Маслоу, забезпечувала її базові, вітальні рівні потреб. Сьогодні енергія відіграє ключову роль у забезпеченні верхніх рівнів цієї піраміди. Зростання соціального статусу, поваги і, нарешті, самоактуалізація супроводжуються зростаючим споживанням усіх видів енергії. Навіть базові рівні ієрархії потреб вимагають сьогодні значно більших обсягів енергії, ніж у минулому, оскільки якість життя у сучасному суспільстві неухильно зростає, вимагаючи все більше енергії. Таким чином, саме ліберально-модерністська ідентичність (до якої сьогодні залучаються усі представники молодших поколінь), буде потребувати енергії у все більш зростаючих обсягах.

Радянську ідентичність традиційно сприймають як щось статичне та законсервоване у часі, хоча це не відповідає дійсності. Протягом останніх двадцяти п'яти років примарні надії на повернення «радянських часів» майже вичерпали себе. Існуючий сьогодні стан речей «радянськими людьми» традиційно сприймається критично, хоча це відбувається скоріше за певною культурною інерцією. Ностальгія за минулим все більше перетікає у площину

символічних образів та ностальгічних згадок, у той час, як сьогодні має низку очевидних переваг, принаймні технологічного характеру. Можна впевнено констатувати, що «радянська людина» в сучасній Україні впевнено перетворюється на класичного обивателя – представника середнього класу, зусилля якого спрямовані на вирішення побутових проблем і досягнення цілей, що пов'язані передусім з власним та сімейним благополуччям. Досягнення подібних цілей можливо лише за умов стабільного та економічно прийняттого енергозабезпечення.

Таким чином, ці два найбільш впливові типи ідентичності є основним полем реалізації державних програм енергозабезпечення та енергоефективності.

2.3. Про мовну модель українського суспільства в контексті подій навколо Закону «Про освіту»

Питання мовної політики були в центрі політичних дискусій упродовж усіх років незалежності України. Зберігають вони актуальність й нині. Події останніх місяців висвітлили намір політичних еліт внести суттєві корективи у мовну палітру суспільства. Зробити це неможливо без урахування стану, в якому воно перебуває. Якщо цілі мовної політики не відповідатимуть тенденціям суспільного розвитку, вона не буде ефективною.

Новий Закон України «Про освіту», який набрав чинності у вересні, передбачає значні структурні зміни в освітній сфері. Але сьогодні дискусії навколо нього відбуваються з приводу не освіти в цілому, а переважно ст. 7 закону, яка регламентує мовний режим в освіті. Це пов'язано з міжнародним резонансом, який викликало прийняття закону. Цей резонанс символічно підкреслює хибність деяких моделей мовної спільноти України, які містилися у дотеперішніх дослідженнях мовної політики.

Мовне питання має потужну історіографію у світовій науці. Серед вчених відсутній консенсус з багатьох її питань. Але загальна тенденція полягає у тому, що концепціям, які походять від ідеї Гердера про відособленість націй та мов, все частіше протистоїть інший підхід, згідно з яким поєднання елементів різних культур в межах одного суспільства не є шкідливим, а індивіди, які належать до певної культури, не прив'язані сліпо до неї, а можуть поєднувати елементи різних традицій. Багато дослідників заперечують «об'єктивність» існування етнічних мов: «До понять «мови як такої», національної мови та лінгвістичної коректності слід ставитися з підозрою. Спільна мова та національна культура є конструктами, які мають історичне коріння та кінець, ...інструментами, які використовуються... щоб впливати та контролювати»⁹⁴.

Здійснити аналіз досягнень української науки у сфері дослідження мовної політики та мовної моделі суспільства неможливо з огляду на формат статті. Але в контексті її теми слід виділити дві важливі тенденції.

По-перше, попри розбіжності підходів та політичних симпатій більшість авторів визнає українське суспільство двомовним. Це стосується як «націонал-радикалів», так й тих, хто визнає двомовність позитивним явищем, наприклад, Л. Нагорної⁹⁵. Аргументом висувають незначну частку інших, крім українців та росіян, етнічних груп у структурі населення України та ще меншу частку тих, хто визнає інші, крім української та російської, мови рідними. Схожу позицію займають й недержавні аналітичні центри. У грудневому 2015 р. соціологічному опитуванні щодо проблем формування національної ідентичності, яке здійснював Центр ім. О. Разумкова, не було жодного питання, яке б враховувало інші, крім української та російської, мовні орієнтації⁹⁶.

По-друге, незважаючи на те, визнають автори завданням держави забезпечення етнокультурних прав національних меншин або ігнорують їх, більшість українських вчених декларативно схиляється до політичної моделі

⁹⁴ Płucienniczak P. Książki i klasy : jak język odtwarza nierówności. S. 89.

⁹⁵ Нагорна Л. П. Цит. праця. С. 236.

⁹⁶ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. 103 с.

української нації, але консолідує роль майже усі резервують лише за титульним етносом та його мовою. Тому виправданою є думка Л. Нагорної про те, що «в українському політичному дискурсі етнічний компонент поняття «нація», як правило, бере гору над політичним»⁹⁷.

Метою статті є ідентифікація елементів мовної моделі українського суспільства, які проявились в ході міжнародного конфлікту навколо Закону України «Про освіту». При цьому ми не будемо ґрунтовно аналізувати такі чинники мовної політики як співвідношення моно-, бі- або полілінгвізму на особистісному рівні, співвідношення національної ідентичності та мови титульного етносу тощо. Так само як й ступеня відповідності нового мовного режиму в освіті стану суспільства. Поки що ці питання знаходяться поза межами дискусій навколо закону.

Закон «Про освіту» був ухвалений 5 вересня та набув чинності 28 вересня 2017 р.⁹⁸. Мовою освітнього процесу в ньому визначено державну мову. Особам, що належать до національних меншин, гарантується дошкільна та початкова шкільна освіта рідною мовою. Представники меншин, які почали навчання до вересня 2018 р., продовжують до вересня 2020 р. здобувати освіту за правилами, що діяли до набрання чинності законом, з поступовим збільшенням кількості предметів, які викладають українською мовою. За бажанням здобувачів заклади професійної, фахової передвищої та вищої освіти мають створити умови для вивчення мови національної меншини як дисципліни. Крім того, у закладах освіти одна або декілька дисциплін можуть викладати двома мовами – державною та офіційною мовою будь-якої країни Євросоюзу.

Щоб зрозуміти подальші події, слід охарактеризувати сучасну ситуацію з мовами навчання в Україні. Показники шкіл для представників меншин не співпадають, навіть якщо дані надає одна установа. Аналіз інформаційних

⁹⁷ Нагорна Л. П. Цит. праця. С. 160.

⁹⁸ Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. С. 10-22.

повідомлень настанову на висновок, що різні джерела у Міністерстві освіти і науки України надають різні дані щодо мови навчання у школах України.

Так, за одними даними, в Україні, а точніше у Закарпатській області, діє 71 школа з угорською мовою навчання й навчаються там 16 тис. дітей. Приблизно така сама кількість дітей навчається румунською мовою у Чернівецькій (63 школи) та Закарпатській (12) областях. Ще 3 тис. навчаються у школах Одеської області молдавською мовою. Російською мовою в Україні навчаються близько 356 тис. дітей у 581 школі ⁹⁹.

За іншими даними – заступника міністра освіти і науки П. Хобзея – в Україні функціонують 176 шкіл з угорською мовою навчання, майже 200 – з румунською. Є також 5 «польськомовних» шкіл, кілька шкіл, де навчання здійснюється молдавською, 1 – словацькою мовами ¹⁰⁰.

Згідно з ще одним міністерським джерелом, мовами меншин в Україні навчаються 400 тис. дітей у 700 навчальних закладах, з них 250 тис. – російською у 600 школах. Чисельність дітей, які навчаються угорською та молдавською мовами оцінюють відповідно у 12,5 тис. та 1,5 тис. ¹⁰¹.

Зазначимо, що усі ці дані неповністю відображають мовну картину навчального процесу. Так, міністерські джерела не вказують, що у Болградському районі Одеської області є школа, де у початкових класах викладання здійснюється болгарською мовою, а державна вивчається як предмет. Надалі, з п'ятого класу, діти переходять на навчання українською мовою, а болгарська вивчається як дисципліна ¹⁰². Така система ще у 1990-тих роках була ініційована болгарською етнічною групою і по суті мала наслідком не лише культурне відродження цієї групи, а й витіснення російської мови з системи навчання.

⁹⁹ Оpubлiкованi данi по дeтям, обyчаючимcя на язицях нацменшинств.

¹⁰⁰ Лише 10% учнів в Україні навчаються іншими мовами – заступник Гриневич.

¹⁰¹ В Минобразовании назвали число русскоязычных школ в Украине.

¹⁰² Болгарія готова допомогти в підвищенні кваліфікації вчителів болгарської мови, - радник Міністра освіти і науки Болгарії.

Положення закону, згідно з яким викладання окремих дисциплін може здійснюватись українською мовою та офіційною мовою країни ЄС, змушує визнати, що в першу чергу ініціатори статті 7 закону, якою регламентовано мовний режим в освіті, спрямовували свої зусилля на усунення з освітнього процесу російської та, можливо, молдавської мов. Адже угорська, румунська, польська, словацька та болгарська підпадають під статус «євросоюзівських».

Росія та Молдова, дійсно, висловили негативне ставлення до Закону України «Про освіту». Державна Дума ухвалила заяву до ООН, органів СНД, Ради Європи, парламентів держав Європи, де звинуватила Україну в «етноциді» росіян. На думку російських депутатів, закон порушує базові стандарти ООН та Ради Європи про захист мовної самобутності корінних народів та національних меншин, які закріплені, зокрема, у міжнародних договорах, ратифікованих Україною¹⁰³. За скасування України закону висловився й Президент Молдови¹⁰⁴. А на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи депутат від Молдови заявив, що «в Україні відбувається дикий печерний націоналізм»¹⁰⁵.

Проте оцінка позиції Росії у цьому питанні як найбільш непримиренної та «істеричної», яку дав міністр закордонних справ України¹⁰⁶, є перебільшенням. Останнє пов'язано, вірогідно, з тим, що відповідну статтю міністр опублікував в угорській газеті. Можливо, він мав намір не стільки сперечатися з Росією, скільки вплинути на Угорщину, підкресливши, що позиція останньої «грає на руку» Москві. Проте така позиція не є обґрунтованою. Навіть ті аналітики, які вбачають російський вплив на нинішній міжнародний конфлікт, визнають, що звинувачувати в усьому Росію – «легковажно та безвідповідально»¹⁰⁷.

¹⁰³ В РФ заявили об «етноциде русских» в Украине.

¹⁰⁴ Президент Молдови хоче, щоб Україна відмовилась від нового закону «Про освіту».

¹⁰⁵ «Навіть Кучма не говорив українською»: в ПАРЕ вимагають скасувати освітній закон.

¹⁰⁶ Климкин объяснил, с чем связана «истерика» РФ из-за образовательной реформы.

¹⁰⁷ Тужанский Д. Новый уровень венгерского конфликта: кто стоит за требованиями об отделении Закарпатья.

Проти нового закону рішуче виступили представники угорської та румунської меншин України. У зверненні ГО «Румунська спільнота України» та Спільноти Румунських Товариств «За Європейську Інтеграцію» зазначалося, що закон суперечить Конституції України та прокладає шлях до мовної асиміляції¹⁰⁸. Представники угорських організацій взагалі застерегли, що ситуація може призвести до протестів у місцях компактного проживання меншин¹⁰⁹.

Представників цих національних меншин підтримали угорська та румунська держави. Їх позиція стала найбільш непримиренною. Саме вони ініціювали ухвалення резолюції ПАРЄ з цього питання.

Угорський парламент схвалив резолюцію із засудженням українського закону, який, на його думку, порушує право угорців Закарпаття на освіту рідною мовою, суперечить міжнародним документам, зокрема Копенгагенському та Паризькій хартії ОБСЄ, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, договору про основи добросусідства та співпраці тощо. Порушує він й Конституцію України, згідно з якою схвалення нових законів або внесення поправок у чинні не може обмежувати наявні права громадян. Угорщина також поскаржилася на Україну до ОБСЄ, ООН та Євросоюзу¹¹⁰. Найбільш жорсткою була позиція міністра закордонних справ держави, який заявив про намір уряду блокувати рішення ЄС, спрямовані на зближення з Україною¹¹¹, та спрогнозував перегляд угоди про асоціацію України та ЄС¹¹². Він відмовився обговорювати зміст українського закону з українським колегою, оскільки, на його думку, робити це треба було до його прийняття¹¹³.

¹⁰⁸ Румунська спільнота просить Порошенка ветоувати закон «Про освіту» через мовне питання.

¹⁰⁹ Тужанський Д. Мовний конфлікт з Європою: як діяти Києву, щоб зберегти норми освітнього закону.

¹¹⁰ Парламент Угорщини одногосно засудив український закон про освіту.

¹¹¹ Угорщина блокуватиме будь-яке подальше зближення України та ЄС – офіційна заява.

¹¹² МЗС відповіло на заяву Угорщини про перегляд асоціації з ЄС через мову.

¹¹³ Глава МИД Венгрии отказал Климкину во встрече.

Також резонансною стала позиція Румунії, парламент якої теж ухвалив відповідну декларацію, хоча, на відміну від угорського МЗС, румунські депутати висловили підтримку європейського курсу України та сподівання на дотримання євростандартів у сфері захисту прав національних меншин України в процесі імплементації Закону «Про освіту»¹¹⁴.

Більш помірковану позицію висловили інші національні меншини та відповідні держави. Поляки України донедавна не робили гучних заяв, хоча МЗС Польщі теж висловив певну занепокоєність.

Щодо болгар України, то їх представники взагалі висловили задоволення законом, враховуючи, що, як було сказано вище, закладений у ньому мовний режим функціонує у «болгаромовній» школі України. Більше того, закон навіть надає болгарам додаткові права в частині можливості викладати предмети українською та офіційною мовою однієї з країн ЄС. Міністерство освіти і науки Болгарії висловило готовність надати допомогу у підвищенні кваліфікації вчителів¹¹⁵. Але, попри це, МЗС Болгарії приєдналось до листа колег Угорщини, Румунії та Греції, в якому була висловлена занепокоєність прийняттям Україною Закону «Про освіту». Цей лист був спрямований до МЗС України, а також до Ради Європи та ОБСЄ¹¹⁶.

12 жовтня ПАРЄ ухвалила резолюцію з «українського питання»¹¹⁷. Зокрема, Асамблея засудила, що не проводилося «реальних» консультацій з представниками меншин щодо нової редакції «мовної» статті закону. На думку євродепутатів, на експертизу Венеціанської комісії треба було надсилати не ухвалений закон, а його проект. У резолюції також йдеться про те, що заохочення державної мови має відбуватися разом із заходами щодо захисту та просування мов меншин. Якщо ж цього не роблять, результатом буде не інтеграція суспільства, а асиміляція громадян. Оцінка ПАРЄ змісту закону

¹¹⁴ Перепис населення УРСР 1989.

¹¹⁵ Болгарія готова допомогти...

¹¹⁶ Четыре страны пожалуются на Украину в ОБСЕ.

¹¹⁷ The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues.

полягала у тому, що він веде до скорочення прав, які раніше були визнані за меншинами. Також був висловлений сумнів щодо достатності трирічного періоду для переходу на освіту державною мовою.

До резолюції ПАРЄ керівництво України прагнуло зберегти спокій та впевненість. На думку П. Порошенка¹¹⁸ та керівництва МОН¹¹⁹, Закон «Про освіту» відповідає європейським практикам, тому Україна й спрямувала мовну його статтю на експертизу Венеціанської комісії. П. Хобзей свідчить, що Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин передбачає три підходи: 1) ліберальний (усі предмети викладаються мовою меншини, державну вивчають як предмет); 2) частину предметів викладають мовою меншин, частину – державною; 3) усі предмети викладають державною мовою, а мову меншини вивчають як дисципліну. За його даними у Румунії діє перший підхід, натомість у Польщі – третій¹²⁰. Але заступник міністра не вказує, що Польща більш гомогенна в етнічному відношенні, ніж Румунія.

Керівники України вказують на те, що в «угорськомовних» школах українську мову вивчають у таких мізерних обсягах, що більшість випускників не може спілкуватися нею, наприклад, у Берегівському районі Закарпаття 75 % випускників не змогли скласти державний тест з української мови¹²¹.

Очевидно, політичні еліти України чітко не прораховували ситуацію іа не були готові до різкої реакції Європи. Про це непрямо свідчать й вказані розбіжності у даних щодо шкіл меншин, й оцінка Т. Чорноволом позиції Угорщини та Румунії як «атаки в спину України»¹²². Комунікативний дисонанс, на нашу думку, пов'язаний з нерозумінням українськими елітами європейського підходу до проблем управління суспільства. Турботу про

¹¹⁸ Порошенко заявил, что языковая статья закона об образовании соответствует европейским практикам.

¹¹⁹ Лише 10% учнів в Україні навчаються іншими мовами – заступник Гриневич.

¹²⁰ Мовна стаття Закону «Про освіту» не звужує, а розширює і гарантує права національних меншин. С. 7.

¹²¹ Климкин призвал Венгрию оставить эмоции и трезво оценить положение с изучением языков на Закарпатье.

¹²² Чорновіл Т. Тиждень опаленої вогнем країни. С. 4.

національні меншини України з боку Угорщини та Румунії Т. Чорновіл називає втручанням у внутрішні справи України¹²³, в той час як в європейському розумінні завданням органів управління є захист прав меншин¹²⁴. Такі права зафіксовані у законодавстві не лише, як говорилось, Румунії, а й Угорщини¹²⁵ та інших країн. Непереконливими є й аргументи, що Закон «Про освіту» не суперечить міжнародним зобов'язанням України. Адже в договорі з Угорщиною від 1991 р. Україна гарантувала угорській національній меншині право вчитися рідною мовою на всіх етапах навчання.

Неефективними є спроби як скинути усю відповідальність на Угорщину та Румунію, так й звинуватити депутатів ПАРЕ у потуранні прагненням цих країн. За резолюцію голосували не лише угорські та румунські депутати, а 82 члени ПАРЕ зі 110¹²⁶. Дійсно, угорці та румуни домоглися виключення з резолюції положень про «змішане навчання», про те, що навчання виключно мовою меншини завдає шкоди дітям через зменшення їх конкурентоздатності на ринку праці та ускладнення вступу до вищих навчальних закладів. Але ж більшість (хоча й незначна) депутатів ПАРЕ відхилили пропозиції Угорщини та Румунії викреслити з резолюції положення про право України захищати державну мову, про те, що мова об'єднує державу, згадку про відсутність українських державних шкіл в самих Угорщині та Румунії¹²⁷. Водночас резолюція визнає, що україномовні меншини в «сусідніх країнах», зокрема тих, які ініціювали резолюцію, не мають права на одномовну освіту рідною мовою.

Слід зазначити, що позиція Угорщини не завжди знаходить підтримку й в Євросоюзі. Так, шведський дипломат К. Більдт характеризує її як «брудну політичну гру» щодо України, таку саму, яку угорці вели раніше щодо Словаччини та Румунії, а причину цієї гри бачить у націоналістичній політиці

¹²³ Там само.

¹²⁴ Совет Европы продолжит диалог с Киевом по закону об образовании, после выводов Венецианской комиссии.

¹²⁵ Ящук Ю. Закладів з українською мовою навчання в Угорщині немає... С. 7.

¹²⁶ Резолюция ПАСЕ по закону об образовании отражает только позицию Венгрии и Румынии, - МОН.

¹²⁷ ПАРЕ ухвалила рішення про освіту мовами меншин в Україні.

Угорщини та запевняє, що ні про який перегляд угоди ЄС та України про асоціацію не може йтись ¹²⁸.

Проте, як вже говорилося, нашою метою не є ані оцінка самого Закону «Про освіту», ані коректності аргументів дискусантів. Незалежно від того, хто правий в нинішній дискусії, очевидно, що позиція національних меншин, на яку, як вважають багато українських дослідників, можна не звертати увагу через їх нечисельність, та держав, які захищають права меншин, може вплинути на ситуацію в Україні, як у зовнішньо-, так й внутрішньополітичному контексті.

І проблема не лише в загрозах протестів, про які кажуть угорські організації. Незадоволення меншин та загострення міждержавних відносин здатне вплинути на позицію політичних еліт й органів влади в самій Україні, стимулювати тертя у механізмі державного управління. Зокрема, коли закон був прийнятий, але ще не підписаний, голова Закарпатської облдержадміністрації також заявив, що він не відповідає Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, Закону «Про національні меншини в Україні» та міжнародним договорам України із сусідніми країнами ¹²⁹. Керівництво обласної ради також звернуло увагу на те, що область є поліетнічним регіоном і положення Європейської хартії застосовуються у ній одразу до трьох мов – румунської, словацької та угорської ¹³⁰.

Небезпека протестів з боку меншин, в першу чергу угорської, але не лише її, криється у тому, що перераховані у цій статті меншини мешкають компактно, причому, як правило, у прикордонних регіонах, а сусідами України є їх «материнські» держави. Так, у більшості районів Одеської області за Білгород-Дністровським ліманом, а також в певних районах Буковини та Закарпаття національні (крім російської) меншини переважають росіян, а в

¹²⁸ Бильдт К. Венгры «ведут грязную игру» в отношении украинского закона об образовании.

¹²⁹ Москаль Г. Новый закон про освіту порушує права нацменшин.

¹³⁰ Закарпатська облрада також просить ветоувати закон про освіту.

деяких – навіть українців. Те саме стосується деяких територій Правобережної України, де поляки становлять другу, за українцями, етнічну групу.

Це свідчить про загрозу того, що в разі загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні захист етнокультурних прав національних меншин України може бути зручним приводом для здійснення експансіоністських планів сусідніх держав щодо українських земель. Вказана загроза вже вимальовується у вигляді проведення в Будапешті акції «Самовизначення для Закарпаття», ініціатором якої є націоналістична партія «Йоббік»¹³¹ та з приводу якої МЗС України вже спрямовував ноту протесту¹³².

Отже, вплив національних меншин (крім російської) на політичну ситуацію в Україні, на стан національної безпеки може бути значно більшим, ніж її частка у структурі населення України. У зв'язку з цим, на нашу думку, слід звернути ретельну увагу на мовні процеси в середовищі національних меншин. Наведені нижче дані базуються на результатах Всеукраїнського перепису населення 2001 р.¹³³, подеколи – у порівнянні з даними останнього радянського перепису 1989 р.¹³⁴. Так, чисельність угорців у 2001 р. складала 156,6 тис. З них угорську мову рідною вважали 95,4 % (показник майже не змінився з 1989 р.), українську – 3,4 % (збільшення на 0,8 %), російську – 1,0 % (скорочення на 0,6 %). Угорці є найбільш мовно стійкою етнічною групою України, що, серед іншого, пов'язане й з тим, що майже усі угорці мешкають у сільській місцевості Закарпаття.

Також високий рівень мовної стійкості властивий румунам. Рідною румунську мову вважають 91,7 % румунів України (у 1989 р. таких було лише 62,3 %). Абсолютна більшість румунів спілкується рідною мовою не лише у родинному середовищі, а й на роботі (81,4 %). Діти 89,7 % опитаних навчалися у школах з румунською мовою викладання.

¹³¹ Тужанский Д. Новый уровень венгерского конфликта...

¹³² МЗС направило Угорщині ноту через акцію «Самовизначення для Закарпаття».

¹³³ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. 245 с.

¹³⁴ Парламент Румунії схвалив декларацію у зв'язку з українським освітнім законом.

Дуже важливо, що угорці та румуни, як й молдавани та, частково, поляки, мешкають на власних, як вони вважають, історичних землях, які були приєднані до Української РСР за підсумками світових війн. У поєднанні з високим рівнем збереження власних мов як рідних це може стати підґрунтям для політизації етнічностей.

Болгар в Україні у 2001 р. проживало 204,6 тис. осіб, з них в Одеській обл. – 150,7 тис. Мовна стійкість болгар знаходиться на середньому рівні. Болгарську мову вважали рідною 64,2 % (скорочення порівняно з 1989 р. – 5,3 %), українську – 5 % (зростання на 2,3 %), російську – 30,3 % (зростання на 3,1 %). Але у місцях компактного розселення ці показники зовсім інші й становлять відповідно 78 %, 19 % та 2 %. Тобто там українська мова й так «перемагає» російську.

Поляків, за даними перепису 2001 р., в Україні було 144,1 тис., або на 75,1 тис. менше, ніж у 1989 р. Деякі активісти меншини вважають, що фактична їх кількість вища. Польську мову рідною вважали 12,9 % поляків України (зростання порівняно з 1989 р. на 0,4 %), українську – 71,0 % (зростання на 4,4 %), російську – 15,6 % (скорочення на 4,7 %).

Молдаван у 2001 р. налічувалось 258,6 тис. осіб. Молдавську мову рідною визнавали 70,0 % (скорочення порівняно з 1989 р. на 7,97 %), російську – 17,6 % (зростання на 2,1 %), українську – 10,7 % (зростання на 4,6 %).

Усе сказане свідчить, на нашу думку, про те, що двомовна модель неточно характеризує стан мовного розвитку українського суспільства. Відтак відносини між україномовною та російськомовною групами українського суспільства є, можливо й головною, але не єдиною проблемою формування мовної політики в Україні.

На нашу думку, українське суспільство слід характеризувати в термінах багатомовної моделі, де вага певної мови залежить не лише від частки її носія у структурі населення України, а й від низки інших чинників – історичного досвіду, мовної стійкості групи, її менталітету, просторового розташування, зовнішньополітичного впливу. Нерівномірність етнічної структури населення

має значний вплив на стан національної безпеки. Більше того, враховуючи геополітичну ситуацію, стан задоволення мовних потреб низки інших, крім українців та росіян, етнічних груп створює загрози з точки зору територіальної цілісності та в цілому національної безпеки України.

Визнання українського суспільства як багатомовного вимагає зовсім інших підходів до здійснення мовної політики. Якщо за біполярної структури тактика придушення опонента може за певних умов мати сенс, то в умовах поліцентричності (у нашому випадку багатомовності) вона в принципі не може бути ефективною, оскільки врешті рещт перетворюється на «війну усіх проти усіх», переможців в якій не буває. Тому стратегічного значення набувають такі механізми як діалог, взаємне узгодження позицій, прагнення до взаєморозуміння тощо. Тому власне в резолюції ПАРЄ першим пунктом йдеться про недостатність «реальних» консультацій з нацменшинами щодо останньої редакції мовної статті Закону «Про освіту». Звичайно, задіяння вказаних механізмів подолання суперечностей ускладнює та уповільнює як досягнення суспільних цілей, так й врешті формулювання, але лише цей шлях робить ці цілі обґрунтованими, а їх досягнення – можливим та міцним.

Відтак подальшого дослідження потребують такі питання як співвідношення між ступенем задоволення етнокультурних прав національних меншин та забезпеченням територіальної цілісності та національної безпеки України, як вплив іноземних держав на ситуацію, зокрема у мовній сфері, в середовищі національних меншин, як диференціація наслідків здійснюваної мовної політики залежно від тих чи інших меншин.

РОЗДІЛ III. ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ

3.1. Енергетичні транзити як предмет дослідження суспільних наук

Енергетичний транзит – радикальний, системний і керований перехід до більш стійких чи ефективніших моделей забезпечення і використання енергії, є однією з основних глобальних проблем, з якими стикнулося людство. При цьому міста, в яких споживається дедалі більша частка енергоресурсів, розглядаються одночасно як ключова ціль енергетичного транзиту, і як основний інструмент у його реалізації. Зміни в енергетичній сфері, окрім дискусій про кліматичні зміни, забезпечення енергоресурсами та доступність енергії, породжують соціальні та політичні проблеми для міст, суспільств та державної політики, що, в найкращому випадку, побіжно розглядаються у контексті енергетичного транзиту, вузьких секторальних досліджень (транспорт, житлово-комунальне господарство, промисловість) з акцентом на національному чи міжнародному вимірі. Однак важливо зазначити, що процес енергетичного транзиту та зміни в енергетичних системах загалом мають значний вплив на соціальні, політичні та урбаністичні процеси, які отримали менше уваги, ніж заслуговують.

Можна виділити такі ключові аспекти енергетичного транзиту¹³⁵:

1. Інститути – виклики на мезо- і макрорівні переходу. Як одна з ключових для суспільства технічних інфраструктур, енергетична система формується у результаті комплексної взаємодії соціальних, економічних, технологічних і політичних чинників. Вона не зумовлена лише індивідуальним технологічним розвитком та відповідними моделями генерації енергії, її розподілу та споживання. Будучи великою соціально-технічною системою,

¹³⁵ Schreuer A., Rohracher H., Spaath P. Transforming the energy system: the role of institutions, interests and ideas. P. 649–652.

вона значною мірою залежить від інституційних рамок, що управляють цими процесами і будь-який середньо- чи довгостроковий енергетичний перехід тісно пов'язаний з фундаментальними процесами інституційної зміни. Найбільш важливі проблеми на цьому рівні включають інституційну інерцію та ефект блокування, координацію діяльності і взаємодії трансформаційного процесу на різних рівнях управління.

2. Інтереси – диспозиції акторів та переговори щодо конфліктних цілей. Як соціальний і політичний процес, трансформація енергетичної системи сформована нормативно, оскільки характеризується такими цілями як забезпечення постачання, регіональна самодостатність, екологічна надійність тощо. Переговори щодо цих цілей та відповідна політика пов'язані з переконаннями, цінностями та інтересів залучених осіб. Це арена дискусій та процесів на мікрорівні вимагає консолідації зусиль та визначання порядку денного, відповідно, підкреслює важливість інтересів та цінностей, позицій і стратегій акторів для їх артикуляції.

3. Ідеї – соціальна динаміка бачень та очікувань акторів. Якщо узгодження інтересів та цінностей традиційно привертає значну увагу у дослідженнях конструктивістів-технологів, то дедалі більше учених підкреслює важливість бачення та очікувань акторів, зокрема у формуванні нових технологічних систем. Високі очікування та від розподільчого потенціалу нових технологій для більш стабільної енергетичної системи свідчать про важливість цього виміру для сучасної енергетичної політики. Такі очікування, які поділяються значною часткою акторів, виступають у ролі спільної валюти між різними сферами та громадами. Аналіз бачення та очікувань акторів у трансформації енергетичної системи вимагає дослідження їх роль у створенні та стиранні залежності від пройденого шляху, їх потенціалу в управлінських процесах.

Останні дослідження про міста та їх інфраструктуру (у тому числі енергетичну) мають новаторський характер, аналізуючи роль простору у соціально-технічних транзитах, однак так було не завжди. Мережеве місто

може сьогодні обмежувати сучасне суспільство¹³⁶, проте останнім часом міста – і міста загалом – переважно ігноруються у дослідженнях науки та технології. Для більшості цих вчених міста були лише місцем, а не фокусом досліджень соціально-технічної системи. Вони також майже не намагалися осмислити відносини між містом, технологіями, практиками та навколишнім середовищем, незважаючи на універсальне визнання важливості інфраструктури для міського розвитку.

Історики, які досліджували еволюцію міста і технологій, були першими, хто вказав і дослідив взаємовідносини між містами і їх соціально-технічними системою, що забезпечує енергією, водою чи санітарними послугами. У кінці 1960-х з'явилася праця Л. Мамфорда «Міф машини. Техніка і розвиток людства»¹³⁷. Згодом з'явилися дві знакові публікації у «Журналі міської історії», одна з яких аналізувала вплив технологій на формування міста¹³⁸, а друга – «Місто і технологія»¹³⁹ – розглядала роль політики і культури у формуванні міської технологічної системи. Ці та інші насамперед емпіричні дослідження демонстрували невідповідність схеми міської інфраструктури окремим положенням функціоналізму, ринкової логіки та технологічному детермінізму, та залежність від численних політичних, культурних, економічних, екологічних чинників, характерних для кожної місцевості¹⁴⁰.

Однак цей історичний підхід до розуміння формування сучасної міської структури не намагався побудувати загальної моделі наукового пояснення відносин між містом та його соціально-технічною системою. Винятком стала праця Т. Хаджа¹⁴¹ про електрифікацію США, Великобританії та Німеччини у кінці XIX – на початку XX ст., в якій він запропонував поняття «регіональний

¹³⁶ Collier S.J., Ong A. Global assemblages. Technology, politics, and ethics as anthropological problems.

¹³⁷ Mumford L. The myth of the machine. Technics and human development.

¹³⁸ Tarr J.A. The separate vs. combined sewer problem: A case study in urban technology design choice. P. 308–339.

¹³⁹ Rose M.H., Tarr J.A. The city and technology. Introduction. P. 3–6.

¹⁴⁰ Tarr J.A., Dupuy G. Technology and the rise of the networked city in Europe and America.

¹⁴¹ Hughes T.P. Networks of Power. Electrification in Western Society, 1880–1930.

технологічний стиль» для пояснення різних траєкторій розвитку територій, та новаторська на той час праця М. Мелозі «Санітарне місто»¹⁴², що досліджує розвиток водопостачання, відведення стічних вод та утилізації твердих відходів у США починаючи з часів колоніалізму.

Місто також перебуває у центрі уваги останніх досліджень про просторовість соціально-технічних мереж. Інфраструктура стала популярним інструментом для розуміння значення міських умов у сучасному мінливому світі. Реформи житлово-комунального господарства, зміна клімату та формування мережевого суспільства активізували дискусії про міську інфраструктуру між географами, міськими соціологами, політологами та істориками-екологами. Разом вони запропонували новий підхід до просторового виміру соціально-технічної системи і збагатили наукові дослідження проблематикою простору, місця і масштабу, що раніше ігнорувалася.

Їхні праці відкидають спрощене розуміння місць як таких, що зводяться до об'єктів, юрисдикції над територією чи рівня управління. Замість цього стверджується, що, по-перше, місто є як продуктом, так і посередником у соціально-матеріальних процесах. Такий коеволюційний підхід допомагає зрозуміти не лише як соціально-технічна система впливає на процеси урбанізації, але і навпаки – як міські умови та зміни визначають соціально-технічні зміни. По-друге, місто розглядається як багатоаспектний об'єкт: воно може бути актором політики, площадкою для експериментів чи мережею соціально-технічних відносин. По-третє, відносини між містом та його інфраструктурою є цілком політичними¹⁴³. Соціально-технічні зміни ніколи не є однозначно позитивними і приносить більшу вигоду одним соціальним групам, ніж іншим. Тому вченим слід звернути увагу на суперечності і конфлікти у ході трансформації міської інфраструктури. По-четверте, слід

¹⁴² Melosi M.V. The sanitary city. Urban infrastructure in America from colonial times to the present.

¹⁴³ McFarlane C., Rutherford J. Political infrastructures: Governing and experiencing the fabric of the city. P. 363–374.

брати до уваги динаміку масштабу та політику соціально-технічних систем, що передбачає вивчення змін у відносинах місцевих, регіональних, національних та міжнародних структур і шляхів їх формування.

Просторовий вимір енергетичних систем, так само як їх трансформація, розглядається у соціально-економічній географії, політології та плануванні. Ці три дисципліни зробили значний внесок в обговорення енергетики не лише в урбаністичних та регіональних дослідженнях, але також суспільних науках загалом.

Соціально-економічні географи розглядають просторові аспекти енергетичних переходів і стверджують, що при цьому аналізуються не лише «розподіл діяльності, пов'язаної з енергетикою, у конкретному просторі», але також і «основоположні процеси, що зумовлюють появу цих моделей»¹⁴⁴. Вони вивчають включення енергетичних транзитів у ширший політичний та економічний контексти, які значною мірою впливають на перебіг та результати кожного переходу. Сучасні тенденції, такі як зміна клімату та скорочення природних ресурсів, зумовили дедалі більший інтерес до енергетичних питань у сфері соціально-економічної географії¹⁴⁵. Ключові питання, що розглядаються географами, включають матеріальність, соціальне конструювання, представництво, розподіл та присвоєння енергетичних ресурсів¹⁴⁶. Понад те, географи-енергетики мають справу з геополітичними вимірами, такими як глобальна політекономія енергетичного сектору та міжнародні енергетичні відносини, а також досліджують роль масштабу в управлінні енергетикою¹⁴⁷. Місцевий та регіональний вплив на структурні зміни на енергетичному ринку, такі як енергетична бідність, є новим напрямом для географів-енергетиків¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Bridge G., Bouzarovski S., Bradshaw M., Eyre N. Geographies of energy transition: Space, place and the low-carbon economy. P. 333.

¹⁴⁵ Bouzarovski S. East-Central Europe's changing energy landscapes: A place for geography. P. 452–463.

¹⁴⁶ Huber M.T. Enforcing scarcity: Oil, violence, and the making of the market. P. 816–826.

¹⁴⁷ Bosse G. The EU's geopolitical vision of a European Energy Space: When “Gulliver” meets “White Elephants” and Verdi's Babylonian king. P. 512–535.

¹⁴⁸ Buzar S. Energy poverty in Eastern Europe. Hidden geographies of deprivation.

Крім того, економічні географи також активно досліджують інновації в енергетичному секторі. З огляду на широкий спектр проблем та підходів єдиний науковий підхід в географії енергетики відсутній, що дає підстави С. Джасто стверджувати, що цей напрям досліджень залишається недостатньо осмисленим¹⁴⁹. Загалом географія енергетики допомагає зрозуміти соціальне продукування простору через енергетичні транзити, включаючи вплив нерівномірного просторового розвитку, роль масштабу та соціально-просторову матеріальність енергетики.

У політології дискусії про енергетику міста й управління кліматом почалися майже десятиліття тому. Хоча багато публікацій має описовий характер та орієнтовані на розробку рекомендацій щодо реалізації державної політики у цій сфері, вони зробили значний внесок у наукові дискусії про енергетичні переходи¹⁵⁰. Нові форми управління, такі як «управління через експеримент»¹⁵¹ та взаємодія між міським (локальним), національним та міжнародним рівнями енергетичної політики також є предметом аналізу.

Подальші дослідження допомогли зрозуміти інституціоналізацію та результати енергетичного управління. Численні дослідження конкретних випадків трансформації міського управління через політику захисту клімату та забезпечення енергетичної ефективності дають змогу зрозуміти різноманіття місцевого та регіонального контексту енергетичних переходів¹⁵². На додаток роботи про міста-регіони та міські мережі¹⁵³ досліджують просторовий масштаб енергетичних транзитів поза рамками окремих міст. Нарешті, критичне осмислення таких ключових слів як «розумне», «стійке», «низьковуглецеве» місто стимулюють дискусії про енергетичні транзити, зокрема щодо їх цілей з

¹⁴⁹ Jiusto S. Energy transformations and geographic research. P. 547.

¹⁵⁰ Betsill M., Bulkeley H. Looking back and thinking ahead: A decade of cities and climate change research. P. 447–456.

¹⁵¹ Bulkeley H., Castán Broto V., Edwards G.A. An urban politics of climate change. Experimentation and the governing of socio-technical transitions.

¹⁵² Emelianoff C. Local energy transition and multilevel climate governance: The contrasted experiences of two pioneer cities (Hanover, Germany, and Vaxjo, Sweden). P. 1378–1393.

¹⁵³ Lee T., van de Meene S. Who teaches and who learns? Policy learning through the C40 cities climate network. P. 199–220.

огляду на різні науково-теоретичні підходи, такі як багаторівневе урядування¹⁵⁴ та керованість¹⁵⁵. Таким чином політологічна література підкреслює міський та регіональний вимір енергетичного транзиту та аналізує результати запровадження нових форм державного управління.

У плануванні дискусії про енергетичні транзити переважно зосереджені навколо різних проблем міського та регіонального планування, зумовлених дедалі більшою часткою енергії, отриманої від відновлювальних джерел¹⁵⁶. Ключовими питаннями є участь та нові інституційні домовленості щодо нових вітряних ферм, сонячних парків та біогазових заводів.

Отже, ці три напрями досліджень просторового виміру енергетичного транзиту – соціально-економічна географія, політологія та планування – відрізняються і рідко пов'язані одне з одним. Енергетика є новим напрямом досліджень для усіх цих трьох дисциплін, зумовлюючи відмінності у підходах та необхідність вироблення спільної теоретичної бази. Можна виділити три перспективних напрями у дослідженнях просторового виміру енергетичного транзиту, спільних для цих наук. Перший аналізуватиме продукування простору та нерівномірний просторовий розвиток у ході енергетичного транзиту. Це включає аналіз регіонів переможців і невдач, появу нової політекономії енергетичного сектора та метаморфоз транзиту. Друга спільна тема стосується ремасштабування державного управління та взаємодії різних рівнів управління в енергетичному секторі. Вона передбачає аналіз зв'язку між місцевими енергетичними конфліктами, енергетичною політикою держав та глобальними інтересами; і розподілу енергії між місцевою, регіональною, державною та наднаціональною владами. Третьою темою є матеріальність енергетичного транзиту, включеного в певний енергетичний ландшафт та фізичну інфраструктуру.

¹⁵⁴ Kern K., Bulkeley H. Cities, europeanization and multi-level governance: Governing climate change through transnational municipal networks. P. 309–332.

¹⁵⁵ Rutland T., Aylett A. The work of policy: Actor networks, governmentality, and local action on climate change in Portland, Oregon. P. 627–646.

¹⁵⁶ Toke D. Ecological modernisation and renewable energy.

Разом ці напрями досліджень дійшли спільних висновків, зокрема про: взаємний вплив між енергетикою та урбанізацією; важливість міст-регіонів та їх мешканців в енергетичному метаболізмі сучасних суспільств; значущість простору для навколишнього середовища та структури міста у постачанні та використанні енергії в урбанізованих регіонах; зростаючу спроможність урбанізованих акторів управляти чи впливати на зміни, пов'язані з енергетикою; важливість міст як місць для енергетичних інновацій; важливість інфраструктури як впливово інструменту енергетики.

Тим не менше, більшість напрямів досліджень, що займаються енергетикою та урбаністичними змінами, схильні зберігати штучний поділ між соціальними та технічними науками, фокусуючись на технологічних інноваціях, необхідних для досягнення визначених енергетичних цілей, ігноруючи соціальні умови, в яких ці інновації набувають значення і вводяться у соціальну практику; або ж на вивченні соціально-політичних ресурсів та форм колективної діяльності, ігноруючи матеріальність соціально-технічних систем та інфраструктури, що формують колективну діяльність людства та сформовані нею.

3.2. Політика енергоефективності та енергозбереження: необхідність нових підходів

Проблема енергоефективності та енергозбереження була актуальною усі роки незалежності. Відсутність достатнього обсягу власних енергоресурсів вела до залежності України в першу чергу від Росії. Загострення двосторонніх відносин після Революції Гідності збільшило її ризики. Але проблеми енерговиробництва та енергоспоживання гостро стоять й перед більшістю інших країн. Це пояснюється дефіцитом викопних енергоресурсів, техногенним навантаженням на людину тощо. Особливістю України є те, що ключовими у дефіциті енергоресурсів є не стільки низький рівень їх виробництва, скільки

відсталість технологій та надвисока енергоємність. Усі спостерігачі спільні у тому, що енергомісткість ВВП України кількаразово перевищує європейські показники¹⁵⁷. Тому першочерговою для України є саме проблема енергозбереження.

Не викликає заперечень, що розв'язання цих проблем є предметом природничих, технічних наук. Але вони є й предметом дослідження у суспільних науках. Енергетична політика спрямована на задоволення інтересів громадян, соціальних груп та суспільства, є сферою, де відбувається їх взаємодія. ЄС пов'язує термін *energy efficiency* як з технічними, так й організаційно-управлінськими заходами¹⁵⁸. Вітчизняні вчені визначають механізми реалізації політики енергоефективності як «вид політичних дій», що зумовлюють зменшення енергоспоживання та заохочують виробництво енергоефективних товарів та послуг»¹⁵⁹. Але тут енергоефективність визначена скоріше як *policy*. Метою цієї розвідки є доведення того, що сфера енергоефективності та енергозбереження є предметом політичних досліджень не лише як *policy*, а й як *politics*, а відтак потребує політологічних підходів.

Аналіз наукових праць свідчить, що енергетична політика цікавила вітчизняних політологів в двох площинах – як інструмент міжнародної політики та, меншою мірою, як інструмент елітних політичних угруповань. Натомість питання енергоефективності та енергозбереження не проглядалися навіть на узбіччі їх інтересів. Виключення становили деякі аналітичні центри, але їх продукти ближче до політичної публіцистики, до того ж часто замовної. Це не означає, що ці проблеми взагалі не цікавили суспільні науки. Багато внесли у їх розробку економісти та представники галузі держуправління. Причому торкалися вони й тих явищ, які вписуються у предмет політичної науки.

¹⁵⁷ Углубленный обзор политики и программ Украины в области энергоэффективности. С. 162.

¹⁵⁸ Струк В. О. С. 142.

¹⁵⁹ Цапко-Піддубна О. І. С. 300.

В. Геєць, М. Ковалко, С. Денисюк, С. Єрмілов, А. Праховник, О. Суходоля та ін. заклали фундаментальні принципи державної політики енергозбереження, теоретико-методологічні засади її вивчення. М. Вознюк, Н. Костюк, М. Сейвідж вивчали теоретичні та практичні проблеми фінансування енергозберігаючих проектів. Різні інші аспекти політики ЕЕ досліджували В. Бушуєв, Р. Дзяний, Д. Дрожжин, Л. Кицкай, О. Мельник, В. Струк, А. Чемерис, А. Шидловський та ін. Були захищені й дисертації, зокрема О. Суходолі (докторська), Г. Дзяної, О. Поповченка, О. Ставицької та ін. М. Булгакова та М. Приступа випустили посібник з енергозбереження для бюджетних установ та депутатів місцевих рад. Проте розробки державної політики у галузі ЕЕ торкалися переважно проблем національної безпеки, промисловості, енерговиробництва, систем енергозабезпечення. Натомість механізми, зокрема й фінансові, реалізації політики енергоефективності та енергозбереження у сфері споживання населення фактично залишалися осторонь уваги вчених.

Є й ще один момент. Найбільш плідними періодами досліджень були 2000-2004 рр. та 2007-2013 рр., натомість після Революції Гідності спостерігається певний спад, що дивно з огляду на політичні події.

Політика енергоефективності та енергозбереження не була новацією постреволюційної України. Станом на 2013 р. були сформовані певна її нормативно-правова база, організаційний механізм реалізації (зокрема, функціонувало Держагентство з енергоефективності та енергозбереження /далі – ДАЕЕ/), діяли Держпрограма з енергозбереження на 2010-2015 рр., 15 галузевих та 27 регіональних програм тощо. Але саме після Революції Гідності у політиці ЕЕ стався радикальний поворот. Щоб зрозуміти його значення, треба зробити декілька зауваг щодо специфіки енергозбереження у різних секторах.

Є кілька груп споживачів, де впровадження технологій енергоефективності та енергозбереження ефективно – промисловість, бюджетні установи, житловий сектор. До середини 2010-тих років переважним об'єктом заходів була промисловість. Ефект енергомодернізації житлового сектору був

мізерним. Особливо це стосується багатоквартирних будинків. Найбільші втрати тепла фіксуються в системі централізованого опалення, зокрема при його виробництві (22 %), транспортуванні (25 %) та споживанні (30 %). Енергоефективність будинків в Україні у 4 рази нижча за європейські показники ¹⁶⁰.

Не можна сказати, що житловий сектор був поза межами програм енергоефективності та енергозбереження. Але саме його стосується оцінка Єврокомісії. Вона зазначала, що цілі політики енергоефективності та енергозбереження в Україні зрозумілі, але засоби їх досягнення недостатньо розроблені ¹⁶¹. Простіше кажучи, не було механізмів її реалізації.

Відсутність прогресу з реалізацією політики енергоефективності та енергозбереження у житловому секторі призводила до значної заборгованості населення за житлово-комунальні послуги (далі – ЖКП), збитковості підприємств забезпечення, їх низького інвестиційного потенціалу, зростання держсубсидій на компенсацію різниці у тарифах, вимушених спроб розв'язувати проблеми у цій сфері не через модернізацію, а через підвищення тарифів, що перетворювало загострення проблем по колу та водночас вимивало кошти із сімейних бюджетів.

Більш того, оскільки житловий сектор є кінцевим споживачем не лише енергоресурсів, а й продукції інших енергоспоживаючих секторів, зокрема промислової, неспроможність реалізовувати заходи ЕЕ у житловому секторі робила безглуздою термомодернізацію у промисловості, бо із скороченням платіжоспроможності домогосподарств скорочувався ринок збуту товарів, водночас енергомодернізація промпідприємств збільшувала ціни на їх продукцію. Якщо б термомодернізація успішно здійснювалась у житловому секторі, то зростання цін на товари компенсувалося б скороченням витрат

¹⁶⁰ Волков С. С., Козак Ю. В. С. 38.

¹⁶¹ Углубленный обзор политики... С. 16.

домогосподарств на ЖКП, і зекономлені суми домогосподарства б спрямовували на придбання, зокрема, промислових товарів ¹⁶².

Мізерний ефект енергоефективності та енергозбереження у житловому секторі був пов'язаний не лише з низьким добробутом населення. Чинниками були, по-перше, цінова політика – ціна енергоресурсів була нижче собівартості, що не стимулювало енергозбереження, по-друге, відсутність обліку споживання, по-третє, те, що суб'єктом заходів ЕЕ у багатоквартирних будинках є не стільки індивідуальний споживач, скільки усі мешканці, адже найбільш енерговитратними є комунікації та інші елементи, які є об'єктами спільного користування. Хоча свого часу був ухвалений закон про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (далі – ОСББ), але його реалізація відбувалась повільно. У 2014 р. ОСББ існували у 10–15 % будинках. Та й створені вони були здебільшого у будинках, які були зведені у 1900-2000-тих роках та були енергоефективними. Натомість у будинках, зведених до 1990-тих років, частка яких становить 80–90 % та які суцільно потребують термомодернізації, ОСББ майже не існувало.

Після Революції Гідності держава вперше визнає житловий сектор пріоритетом політики енергоефективності та енергозбереження ¹⁶³, розробляє механізми її реалізації.

По-перше, вона публічно декларує підвищення тарифів до рівня собівартості. Компенсувати негатив від цього як для населення, так й енергопостачальних компаній мало спрощення процедури призначення субсидій, а негатив від зростання навантаження на держбюджет – поступове скорочення нормативів споживання та ужорсточення умов надання субсидій (так, з травня 2017 р. субсидії не надаються тим, хто має заборгованість за ЖКП понад 2 місяців). Населення отримувало сигнал щодо стратегії скорочення субсидій та стимул до енергозбереження.

¹⁶² Дячук А. А., Подолец Р. З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. С. 65–66.

¹⁶³ Урядом схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року.

По-друге, стимулом проектів з енергоефективності та енергозбереження та механізмів їх фінансування стала програма часткової компенсації вартості «теплих кредитів». Вона передбачає три механізми компенсації як для фізичних осіб, так й для ОСББ.

По-третє, розробляють механізм конвертації субсидій у інвестресурс. Саме невикористання енергоефективності як ресурсу Г. Дзяна називає головною проблемою енергоефективності та енергозбереження¹⁶⁴. У проекті Концепції Фонду енергоефективності [14] заклали ідею використання субсидій на погашення «теплих кредитів». Проблема у тому, що умовою є монетизація субсидій. Влада задекларувала такий намір, але монетизація має кілька моделей й на сьогодні ще не визначено, на користь якої буде зроблено вибір¹⁶⁵.

По-четверте, ухвалили закон «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку»¹⁶⁶, що стимулює створення ОСББ та систему управління будинками. До 1 липня 2016 р. мешканці мали створити ОСББ, визначити керуючу компанію або покласти її функції на ОСББ. Якщо вони не робили цього, керуючу компанію визначала мерія. Але хід подій засвідчив неготовність мешканців до впровадження цієї системи, тому термін впровадження було перенесено. Незважаючи на це, від дії закону є ефект. Кількість ОСББ за останні роки зросла з 11 тис. до 24 тис.¹⁶⁷.

По-п'яте, у 2017 р. були ухвалені та набули чинності закони про комерційний облік енергоресурсів та про енергопаспортизацію будівель. Заборонено приймати в експлуатацію будівлі, не обладнані засобами обліку. У будинках, які вже експлуатуються, прилади мають бути встановлені операторами комунікацій у визначений термін. Витрати на це закладаються у тарифи. Також забороняється прийняття в експлуатацією будинків зі значним

¹⁶⁴ Дзяна Г. О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України (соціально-екологічний аспект). С. 1.

¹⁶⁵ Зубко Г. Потрібно монетизувати субсидії, аби люди спрямували заощаджені кошти на енергоефективність.

¹⁶⁶ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

¹⁶⁷ В управленні ОСМД к концу 2017г будет треть жилфонда, считают в Кабмине.

та середнім класом наслідків (зокрема, багатоквартирні будинки) без енергоаудиту.

По-шосте, ще у один закон – про Фонд енергоефективності – закладені положення щодо механізму компенсації «теплих кредитів», використання субсидій на їх погашення тощо. Фонд є й інструментом залучення зовнішніх інвестицій та грантів. Важливим положенням є обов'язок Фонду надавати технічні рішення суб'єктам реалізації енергозберігаючих проектів.

Нарешті, по-сьоме, гарантією реалізації політики енергоефективності та енергозбереження є стимулювання державою місцевих влад у цьому напрямі. ДАЕЕ уклало низку договорів з радами, які зобов'язані не лише декларативно сприяти енергоефективності та енергозбереження, а й розробити конкретні програми та наповнити їх фінансами.

Можна було б охарактеризувати й інші напрями діяльності у сфері енергоефективності та енергозбереження – міжнародне співробітництво, стимулювання альтернативної енергетики тощо, але сказаного достатньо для висновку, що поворот у сфері енергоефективності та енергозбереження, здійснюваний від 2014 р., ухвалення вказаних законів, організаційні дії ознаменували перетворення енергоефективності та енергозбереження на суспільний інститут, в основі якого лежать суспільні потреби, який має стратегію, нормативно-правову та організаційну структуру та є сферою діалогу між широкими соціальними суб'єктами.

Це перетворило політику енергоефективності та енергозбереження з кулуарного явища, яким вона була, на публічну політику. ЕЕ стала сферою суспільно-політичної взаємодії, суб'єктами якої є не лише вузькі еліти, а органи державної влади, місцевого самоврядування, партії, громадянське суспільство, які віддзеркалюють інтереси соціальних груп – винахідників, виробників, постачальників, споживачів. Політика енергоефективності та енергозбереження налагоджує соціальні зв'язки, створює організаційні її форми, які є й елементами громадянського суспільства. Крім того, у новій своїй якості вона стимулює нові сфери суспільної діяльності (управління житлом, енергоаудит),

а, отже, нові сфери соціальних зв'язків та нові асоціації. Відтак енергоефективності та енергозбереження перестає бути лише policy, а перетворюється на politics у широкому смислі цього слова.

Усе це не повинно створити враження безпроблемності розвитку сфери енергоефективності та енергозбереження. Навпаки, її інституціоналізація, прихід нових суб'єктів створює нові суперечності. Не усі причетні групи зацікавлені у послідовності політики енергоефективності та енергозбереження. Специфічні інтереси мають монополісти-постачальники, наслідком яких є боротьба навколо законопроекту «Про ЖКП», який не прийнято й нині¹⁶⁸. Проявом суперечностей стала й тривалість прийняття законів про Фонд енергоефективності, облік енергоресурсів, енергопаспортизацію. Єврокомісія критикувала розроблений Міненерговугіллям проект Енергостратегії України за ігнорування споживача, який є у центрі Третього енергетичного пакету¹⁶⁹.

Та й ті групи, які є прихильниками енергоефективності та енергозбереження, часто не готові скористатися з її інструментів. Попри прогрес зі створення ОСББ та залучення ними «теплих кредитів», він надто малий, щоб говорити про незворотність реформ. Місцева влада, яка має відіграти ключову роль у реалізації цієї політики, часто не здатна використовувати ресурс, який їй надається. Так, у 2016 р. доходи місцевих бюджетів зросли на 44 млрд. грн.¹⁷⁰, а на місцеві програми «теплих кредитів» було виділено лише 45 млн. Натомість на банківських рахунках накопичуються вільні кошти місцевих бюджетів¹⁷¹. Є регіональні програми, сформовані «для галочки». В одному з районів її обсяг склав 5 тис. грн., в той час як середній «теплий кредит» фізичним особам становив 20 тис. грн., ОСББ – 110 тис. Частина програм затверджена без забезпечення фінансами.

¹⁶⁸ Поліщук Н. Законопроект про комунальні послуги: споживачі на самоті з монополістами.

¹⁶⁹ ЕК раскритиковала проект «Энергостратегии Украины до 2035 года».

¹⁷⁰ Гройсман В. Місцеві бюджети за 11 місяців отримали додатково до річних планів 44 млрд гривень.

¹⁷¹ Зубко Г. Місцева влада тримає 55 мільярдів на депозитах.

Та й серед ініціаторів реформ є суперечності, зокрема, з тактичних питань. Віце-прем'єр В. Кістіон вважає поспішним рішення уряду про зниження у 2017 р. соціальних нормативів енергоспоживання. На його думку, оскільки попереднє зниження відбулось у 2016 р., для того, щоб громадяни не втратили довіру до влади, треба, щоб попередні нормативи діяли хоча б кілька років¹⁷². Ще прикладами є тривала нездатність влади визначитися з моделлю монетизації субсидій або критика главою Мінрегіону «мізерності» коштів, які виділяються на компенсацію «теплих кредитів»¹⁷³.

Водночас як нова якість та успіхи політики енергоефективності та енергозбереження, так й суперечності з її реалізації свідчать, що ситуація має аналізуватися з використанням політологічних підходів. Так, при ідентифікації суб'єктів політики енергоефективності та енергозбереження, їх інтересів, сценаріїв регулювання потенціал мають дослідницькі інструменти неоінституціоналізму. Зокрема, інституціоналізму раціонального вибору, згідно з однією версією якого інституційні правила формують інтереси та дії політичних суб'єктів¹⁷⁴. Використання такого підходу дало б змогу, зокрема, визначити, як нормативні акти здатні стимулювати споживачів активізувати впровадження технологій енергоефективності та енергозбереження або, навпаки, як зламати опір противників політики енергоефективності та енергозбереження. Врахування ідей історичного інституціоналізму доцільне, наприклад, при розробці шляхів стимулювання створення ОСББ.

В цілому аналіз нової політики енергоефективності та енергозбереження, на наш погляд, неможливий без врахування концепцій публічного управління, яке «є діяльністю, що тісно пов'язане з політикою, законом і громадянським суспільством»¹⁷⁵, концепції good governance, що дало б змогу розробити

¹⁷² Віце-прем'єр Кистион виступає против пересмотра социальных норм потребления энергоресурсов в ближайшее время.

¹⁷³ Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности.

¹⁷⁴ Перегуда С. В. Виконавча влада України... С. 27.

¹⁷⁵ Bouckaert G. Modernizing the Rechtsstaat : Paradoxes of the Management Agenda. Berlin : Duncker&Humblot, 2002. P. 26.

механізми взаємодії держави та громадянського суспільства в процесі вироблення політики енергоефективності та енергозбереження.

Концепції громадянського суспільства були б у нагоді при вивченні функціонування ОСББ, громадських асоціацій тощо. Дослідження останніх здатні збагатити існуючі концепції громадянського суспільства. Очевидно, доведеться переглянути деякі погляди на співвідношення «зовнішнього стимулювання» громадянської активності та її «спонтанності», яка й нині вважається ознакою громадянського суспільства.

Ще один момент стосується регіональної політики. Проведений аналіз свідчить про необхідність доповнення уявлень про процеси децентралізації. Нині вони зосереджуються на змінах оргструктури влади, розподілі компетенцій та ресурсів. Натомість, як ми вже бачили, на низькому рівні знаходиться здатність місцевих влад скористатися наданими можливостями. Значну роль у цьому має відіграти держава. Самі мери свідчать, що держава повинна тиснути на місцеві влади¹⁷⁶. Важливо розробити засоби такого тиску з метою зробити його ефективним.

Автор приділив незначну увагу символічній структурі інституту енергоефективності та енергозбереження, але його аналіз крізь призму символічної політики теж важливий. Слід спертися на ідеї П. Бурдйо, М. Едельмана, Т. Мейєра, думку М. Розумного про те, що суспільна консолідація є предметом не лише гуманітарної, а й соціально-економічної політики¹⁷⁷. Важливим є вивчення енергоефективності та енергозбереження як нових символів, їх спроможності об'єднувати соціальні групи.

Отже, хоча політика енергоефективності та енергозбереження формувалася з перших років незалежності, новий її етап характеризувався значними змінами. Лише з 2015-2017 рр. можна говорити про енергоефективності та енергозбереження як повноцінний соціальний інститут, а

¹⁷⁶ Сидоренко С. Теплі гроші від ЄС: чи зможе Україна обігнати сусідів на шляху до енергетичної незалежності.

¹⁷⁷ Розумний М. М. Цит. праця. С. 4.

політику енергоефективності та енергозбереження – як напрям публічної політики, як policy та politics. Це вимагає нових підходів до її вивчення, серед яких важливе місце посідають сучасного неоінституціоналізму, концепції публічної політики, громадянського суспільства, децентралізації, символічної політики тощо. Водночас очевидно, що вивчення явищ ЕЕ у нових суспільних умовах здатне збагатити та видозмінити вказані концепції, змінити дослідницькі пріоритети.

3.3. Політика енергоефективності як чинник консолідації суспільства

Важливою умовою сталого розвитку є консолідація суспільства. Її змістом є консенсус навколо суспільно значущих цілей. Нині Україна впроваджує енергоефективність як одну з таких цілей. Це пов'язане як з війною з РФ, так й з високою енергомісткістю економіки, ЖКГ. Але політика енергоефективності відіграє важливу роль й в інших сферах – децентралізації, стимулювання громадянської ініціативи, в яких реалізуються цілі сталого розвитку. Отже, вивчення політики енергоефективності як чинника консолідації – актуальна проблема в контексті дослідження сталого розвитку.

Метою розвідки є дослідження потенціалу політики енергоефективності як чинника національної консолідації. Автор ґрунтувався на ідеях неоінституціоналізму щодо провідної ролі інституцій у формуванні цілей та дій акторів, синергетики щодо енергобалансу системи як запоруки сталого розвитку, транзитології щодо логіки демократичної консолідації. Теоретичну базу склали й ідеї вітчизняних вчених про напрями консолідації суспільства, а також деякі ідеї самого автора, зокрема, про консолідацію як не передумову, а як наслідок модернізації¹⁷⁸. Використані також дані державної статистики, соціологічних опитувань, експертні оцінки.

¹⁷⁸ Перегуда С.В. Виконавча влада України... С. 58.

Поняття консолідації має значну традицію наукового дослідження, зокрема, у рамках транзитологічних концепцій. Ф. Шміттер визначав її сутність як вибір, що веде до формування набору правил політичної гри, які ...є результатом домовленостей на підставі взаємної згоди¹⁷⁹. Отже, провідні вчені фактично ототожнювали консолідацію та інституціоналізацію.

В Україні ці ідеї сприймалися, але з поправкою на етнонаціональний романтизм. Вчені схилились до консолідаційного потенціалу політичної нації, але символічні конструкти консолідації часто обмежувались етнокультурною сферою (мова, історія). Лише в останні роки з'явилися нові підходи. М. Розумний вважає, що політика ідентичності є складовою, зокрема, соціально-економічної та інших видів політики¹⁸⁰. У колективній праці під проводом Е. Лібанової зазначається, що на інтеграцію суспільства мають бути спрямовані інституційні зміни економічного розвитку¹⁸¹. Ці праці відкрили шлях для введення енергоефективності до кола символічних конструктів консолідації. Але й нині це домен технічних наук, поодинокими острівцями в якому є праці економістів та держуправлінців (О. Суходоля, Г. Дмитренко, В. Жовтянський, С. Денисюк, М. Ковалко, В. Струк).

Вивчення політики енергоефективності в умовах України пов'язане, зокрема, з її суб'єктним середовищем. Оскільки одним з її пріоритетів є ЖКГ, проаналізуємо його впливових акторів. Перша їх група – пострадянська бюрократія ЖКГ – не зацікавлена у реформуванні, що позбавить її адміністративної ренти. Друга – постачальники послуг (монополісти). Реформи знизять їх прибутки та залежність населення. Третя група – місцева влада – зацікавлена у реформах, які покращать політичний клімат, знизять тиск на бюджети, але її дії визначаються й впливом монополістів на політичні сили у місцевих органах. Четверту групу уособлюють мешканці, які найбільш

¹⁷⁹ Демократические переходы... С. 30–52.

¹⁸⁰ Розумний М. М. Ibid. С. 4.

¹⁸¹ Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь).. С. 294-303.

зацікавлені у реформах, але є проблема активізації їх діяльності. П'ята група – управителі будинків. Ними можуть бути самі мешканці (ОСББ) та компанії з управління. Вони зацікавлені у реформуванні, але на сьогодні їх ресурсний потенціал недостатній внаслідок недоліків правового регулювання тощо.

Ще одна група ключових акторів зосереджується на національному рівні (урядовці, депутати, партії). Тут ситуація складна. Держава декларує реформи, ініціювала програми енергоефективності («теплих кредитів»), водночас гальмується низка важливих правових актів, скорочуються асигнування на реалізацію програм (у 2016 р. – понад 1 млрд. грн., у 2017 р. – 400 млн.). Це пов'язане як з об'єктивними труднощами, так й зв'язками еліт з монополістами.

Отже, у політиці енергоефективності склалася палітра суперечливих інтересів. Стан її реалізації характеризується наступним. За даними Мінрегіону, житлофонд включає 6,5 млн. індивідуальних та 240-250 тис. багатоквартирних будинків¹⁸². Термомодернізації потребують близько 80 %. Витрати оцінюють у \$14 млрд. (для приватних будинків) та \$18 млрд. (багатоквартирних). Україна не зможе отримати цю суму ззовні. Не вистачає також ресурсів ані у суб'єктів господарювання (за даними МФК, покривають 1 % потреб), ані у держави (у 2014-2017 рр. «теплих кредитів» було виділено на 2,7 млрд. грн.¹⁸³). Й створення Фонду енергоефективності не дасть змоги повністю вирішити проблему.

Тому суспільство має взяти відповідальність на себе. На це мають бути спрямовані й зусилля держави. Громадська думка цьому сприяє. За даними USAID, у 2014 р. готові були інвестувати у енергоефективність за умови співфінансування держави 52 % громадян, за рахунок інвестскладової у тарифі – 23%, пільгових кредитів – 18 %. Але діяльність громадського актора поки що суперечлива. За 3 роки дії програми «теплих» кредитів нею скористалося лише

¹⁸² Ефективне управління багатоквартирними будинками.

¹⁸³ Інвестиції населення в енергоефективні заходи активізують роботу українських виробників енергоефективних матеріалів та обладнання.

656 ОСББ¹⁸⁴. Залучені ними кредити складають мізерну, порівняно з фізичними особами, частку. Статистика свідчить, що перешкоди на цьому шляху мають, зокрема, структурний характер і полягають у повільному впровадженні цієї інституції. Основа ОСББ була закладена у 1990-тих роках під час приватизації житла. Але, якщо частка приватного житла у багатоквартирних будинках складає 93,7 %, то ОСББ створені в абсолютній меншості будинків. У 2016 р. їх діяло близько 17 тис.

Причини пасивності мешканців пов'язані як з економічними чинниками, так й особливостями культури українців та приватністю сучасного життя (за даними «Опори», 45 % мешканців багатоквартирних будинків не відчують себе співвласниками, а, за даними Мінрегіону, 64 % називають причиною гальмування створення ОСББ нестачу ініціативних мешканців), а також інституційними чинниками (61 % причиною повільного створення ОСББ називає недосконалість правової бази, 31 % – перепони з боку місцевої влади, 50 % – недостатню обізнаність мешканців щодо ініціатив зі створення ОСББ).

Водночас слід відзначити позитивну динаміку у цій сфері. Так, у 2016 р. ОСББ та житлово-будівельні кооперативи, які стали учасниками програми «теплих кредитів», залучили майже 60 млн. грн. коштів, що в 3,6 рази перевищувало показник 2015 р. У січні 2017 р. кредити залучили 25 ОСББ на 1,6 млн. грн., що у 2,2 рази перевищило аналогічний період 2016 р.¹⁸⁵

Національна консолідація передбачає консенсус навколо цілей не лише в етнополітичній, а й інших сферах. Він досягається на різних рівнях – національному, регіональному, локальному, сімейному, а також щодо широкого спектру цінностей (консервативні, ліберальні, соціал-демократичні), які по-різному проявляються на цих рівнях. Тому формуються кілька моделей національної консолідації. Важливе місце у моделюванні посідає політика енергоефективності. На макрорівні вона спрямована на поширення ліберальних

¹⁸⁴ ОСББ, які впровадили енергоефективні заходи за програмою "теплих" кредитів, тепер в 2-3 рази менше сплачують за опалення.

¹⁸⁵ У січні 2017 року ОСББ вдвічі активніше утеплюють свої багатоповерхівки порівняно з аналогічним періодом минулого року.

та соціальних цінностей, на мікрорівні – головним чином консервативних. Об'єднує їх те, що внаслідок підвищення енергоефективності зменшується відтік енергії з соціальної системи, що сприяє послабленню відцентрових тенденцій та зростанню сталості системи.

Реалізація політики енергоефективності свідчить про поступове перетворення цього явища на символічний конструкт суспільної консолідації. Але його темпи відстають від складності проблем. Причини цього пов'язані як з економічною кон'юнктурою, так й зі структурними чинниками (радянський спадок, ментальність українців, палітра інтересів політичних акторів). Слід прогнозувати ще тривале існування загроз для сталого розвитку у цій сфері. Держава має налаштуватися на збереження себе як провідного провайдера реформ з точки зору не лише нормативно-правового забезпечення політики енергоефективності, а й забезпечення її фінансовими та іншими ресурсами.

3.4. Соціальна природа енергії, енергобезпека та енергоефективність як складові процесу консолідації українського суспільства

На початку XXI ст. основними інструментами впливу на міжнародній арені виступають енергоресурси. Таке становище обумовлено низкою факторів.

1) Багато експертів в усьому світі прогнозують настання ери дефіциту основних, придатних для масового видобування енергетичних ресурсів, які неможливо буде швидко і повноцінно замінити. Терміни настання цієї ери різняться, і, взагалі, постійно відстрочуються, але очевидно, що вона колись все ж настане. Хоча відбудеться це не раптом – підвищення вартості енергоресурсів та скорочення їх доступності буде відбуватись поступово.

2) У світі все більш відчутно проявляється нерівномірність розподілу енергетичної сировини, що породжує гостру глобальну конкуренцію на світовому ринку енергоресурсів.

3) Процеси глобалізації неминуче проявляються і у енергетичній сфері через діяльність на світовому ринку енергоресурсів окрім держав ще і транснаціональних компаній, міждержавних енергетичних об'єднань на кшталт Організації країн експортерів нафти (ОПЕК) і Міжнародного енергетичного агентства (МЄА), а також міждержавних союзів (ЄС, ЄврАзЕС, ШОС, тощо).

4) Значно підвищився потенціал використання енергетичних ресурсів задля досягнення зовнішніх і внутрішніх політичних цілей окремих держав.

5) Стрімко зростає рівень споживання енергії не лише розвинутими країнами, а й країнами третього світу, які рухаються шляхом форсованої модернізації та індустріального зростання (Китай, Індія тощо). Одночасно з цим зростає залежність їх суспільств та економік від енергозабезпечення.

6) Зріс вплив технічних збоїв у постачанні енергоресурсів на світополітичну систему.

У теперішній час світові та регіональні держави, як і раніше спираються на військовий потенціал, проте енергетичний вплив стає все більш зручним та гнучким способом і формою зовнішнього політичного та економічного впливу для забезпечення національних інтересів на міжнародній арені. У той же час володіння енергоносіями є само по собі не лише інструментом зовнішнього впливу, а й стимулюючим фактором та базою для розвитку в середині країни ключових сфер: військової, політичної, економічної, технічної і навіть культурної та нормативно-правової.

Сутність соціальної природи енергії витікає з двох принципових обставин. Перша полягає у тому, що з часів оволодіння вогнем людина у своєму розвитку була залежна від енергії і чим більше джерел енергії вона опановувала, тим більш залежною від неї вона ставала, оскільки зростаючі обсяги видобутку енергії виводили суспільство більш високі щаблі розвитку. Таким чином володіння енергією перетворилось на базову передумову прогресу, а її відсутність або дефіцит, в умовах економічної і політичної конкуренції, неминуче призводило до занепаду суспільства та його зникненню з історичної сцени.

З точки зору енергоспоживання історію людства можна поділити на дві епохи, хоча чітку межу між ними провести неможна. Перша епоха займає більшу частину історії – вона тривала з давніх часів до початку промислової революції XIX ст. Протягом цієї епохи людина була пасивним споживачем тієї енергії, яку природа «бажала» їй надати. Звичайно, процес технологічного опанування джерел енергії відбувались протягом усього означеного періоду, починаючи зі штучного отримання вогню, проте, принциповою рисою цієї епохи є те, що до певного моменту проблема дефіциту енергії визначала життя суспільств і самий хід історичного процесу. До певного моменту війни велись практично лише у літку, з настанням холодів армії уходили на так звані «зимові квартири», а дощова погода робила неможливим використання тогочасної вогнепальної зброї. Поразка Наполеона у Росії у 1812 р. наочно демонструє наслідки дефіциту енергії та відсутності її джерел для тогочасної армії. Великі географічні відкриття були зроблені виключно завдяки енергії вітру і, значною мірою визначалися цією енергією.

Показовим у питанні енергозабезпечення суспільства є історичний аналіз його будівництва і архітектури. Конструкція житла людини значною мірою визначається проблемою забезпечення, збереження, і мінімізації втрат енергії – тепла і світла. Тривалий час житло людини було зорієнтовано саме на фактор дефіциту енергії яка поступала у її житло природним шляхом. Невеликі площі житла і низькі стелі, маленькі вікна, розвинута традиція грубого будівництва були притаманні оселям північних широт. Архітектура Півдня, навпаки, повною мірою враховувала надлишок природної енергії.

У ході другої епохи, яка триває понині і складає мізерно малу частку історії людства у порівнянні з попередньою епохою, людина стрімко ставала активним споживачем і добувачем енергії. Завдяки науково-технічному прогресу, індустріальній революції XIX ст., розвитку капіталізму і відповідним суспільним трансформаціям людська цивілізація перейшла від пасивного споживання енергії до її активного видобування. Навряд чи можна вести мову про виробництво енергії, оскільки у відповідності до закону (принципу)

збереження енергії, вона існує як даність, і не може братись із нізвідки, або виробляться за волею людини. Тому, не дивлячись на те, що про виробництво енергії часто кажуть, наприклад, ті ж самі енергетики, більш коректно буде вести мову про її видобуток, але *свідомий, спланований, цілеспрямований і регульований*, на відміну від попередньої епохи, коли людина у буквальному сенсі «чекала у моря погоди».

У ХХ столітті економіка держав і життя суспільств почали розвиватись на тлі і за рахунок стрімко зростаючого споживання енергії. Іншою принциповою рисою теперішньої епохи стало те, що штучно видобута енергія перетворилась на товар, що має чітко визначені грошові еквіваленти і складає сьогодні левову частку енергії, що споживається людством. Природні, «безплатні» джерела енергії – вітер, сонячне світло, енергія току води, які протягом тисяч років були основними для людини, сьогодні складають мізерну частку загального енерговидобутку.

Друга принципова обставина, що складає соціальну сутність енергії, полягає у тому, що сучасне суспільство є гранично енергозалежним та енергоуразливим. Проблема енергозалежності життя сучасної людини безпосередньо пов'язане з питанням рівня життя на фундаментальному рівні. Питання рівня життя для пересічної людини (і не лише в Україні) сьогодні розглядається майже виключно в утилітарній площині «споживчого кошику»: наявності автомобіля і його якості (б/у чи новий, іномарка або вітчизняного виробництва), літнього відпочинку, якості проведення вільного часу, частоти оновлення електронних гаджетів та інших предметів споживання. При цьому наявність енергії розглядається невід'ємний природний факт і упускається з виду та обставина, що енергія забезпечує усю піраміду людських потреб Маслоу, і в особливості її нижні, базові рівні, для яких вона є критично важливою передумовою існування. Енергозалежність сучасного суспільства є настільки системною, що впливу лише на його енергозабезпечення достатньо для внутрішньополітичної дестабілізації суспільства і нанесення величезних втрат його економіці, на відміну від попередніх епох, коли війна вимагала

нанесення супротивниками величезних фізичних втрат один одному і величезних витрат на реалізацію цього завдання. Прикладом може слугувати використання американською авіацією у 1999 р. під час бомбардувань Югославії спеціальних графітних бомб, які не причиняють людських втрат, а, лише виводять з ладу електроенергетичні об'єкти у зоні вибуху.¹⁸⁶

Актуальна сьогодні, гібридна війна не в останню чергу використовує саме вплив на енергозабезпечення суспільства. Причому відбувається це лише методами фізичного знищення об'єктів енергетичної інфраструктури, а й, переважно, маніпуляцією з цінами на енергоносії та загрозою обмеження енергопостачання. А це, у першу чергу має на увазі вплив на суспільну думку та політичні настрої.

Ми далекі від есхатологічних прогнозів екологів, і тим більш від закликів до переїзду у сільську місцевість для подальшого життя в «єднанні з природою». Це, поширений нині риторичний штамп, який насправді означає повернення у спосіб та рівні життя щонайменше на 100 років назад, і хто на це сьогодні погодиться? Проте, як даність слід прийняти наступне: 1) енергія є фундаментальною передумовою життя суспільства та його прогресу, а життя без прогресу неможливо; 2) рівень споживання енергії сучасним суспільством є великим; 3) споживання енергії у майбутньому буде лише зростати.

Виходячи з цього національна безпека, має наметі, передусім економічну безпеку; економічна безпека, у свою чергу, базується на енергетичній безпеці. А їх гарантування вимагає національної консолідації, і, одночасно обумовлює її.

¹⁸⁶Використання цих бомб мало обмежений, скоріше випробувальний характер. Вони були застосовані лише проти п'яти з понад тридцяти югославських електростанцій, але тим не менш довели свою ефективність. Використання таких боєприпасів у високоурбанізованих насичених інфраструктурою районах здатне буквально паралізувати не лише економіку, а й суспільство, зокрема через вивід з ладу каналів інформаційної комунікації.

Поняття «національна безпека» є комплексним, інтегративним поняттям, яке утворюється такими взаємопов'язаними складовими, як економічна, енергетична, екологічна, культурно-інформаційна, воєнна безпека.

В. Ліпкан визначає національну безпеку як систему та процес управління загрозами та небезпеками, за якого державним і недержавним інституціям гарантується розвиток національних інтересів народу України, джерел його духовного і внутрішнього добробуту, а також забезпечується ефективне функціонування самої системи національної безпеки.¹⁸⁷ О. Бодрук вважає, що національна безпека – це певний стан конкретної соціальної системи, що характеризує ступень її стабільності. Колишній міністр оборони США Г. Браун сформулював поняття національної безпеки, як «здатність зберігати фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими державами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути і систему управління, контролювати свої кордони».¹⁸⁸ В. Шлемко та І. Бінько розглядають економічну безпеку як стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави.¹⁸⁹

І. Мішина аналізує національну безпеку з точки зору горизонтальних та вертикальних економічних відносин між різними суб'єктами з приводу досягнення такого рівня розвитку економіки при якому здійснюється ефективне задоволення потреб і гарантований захист інтересів, навіть за несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів.¹⁹⁰ М. Єрмошенко зазначає, що економічна безпека характеризується збалансованістю і стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатністю забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний

¹⁸⁷ Ліпкан В. А. Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації. С. 142.

¹⁸⁸ Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. С. 204.

¹⁸⁹ Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. С. 8–9.

¹⁹⁰ Мішина І. Г. Економічна безпека в умовах ринкових трансформацій. С. 145.

розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери.¹⁹¹ О. Чичина і В. Сідоров констатують: «... економічна безпека країни, з одного боку, є важливою складовою системи національної безпеки, що формує захист національних інтересів, з іншого – є безпосередньою умовою дотримання і реалізації національних інтересів щодо забезпечення фінансування, формування доходів та витрат тощо».¹⁹² Провідною складовою національної безпеки країни є економічна безпека, першочерговою умовою забезпечення якої сьогодні є саме енергетична складова. На цьому тлі концепція сталого розвитку, а саме питання впровадження принципів «зеленої економіки» є основним вектором ефективного функціонування економіки країни.¹⁹³

Економічна безпека держави має свою передумовою наявність достатньої кількості ресурсів для реалізації процесів відтворення і забезпечення соціальної стабільності. Це, у свою чергу, можливо лише за умови достатнього сировинно-ресурсного забезпечення, а ключовим ресурсом сьогодні для України, як і для усього світу є енергія.

Цей причинно-наслідковий зв'язок простежують у своїх працях низка зарубіжних та українських вчених, зокрема Л. Абалкіна, М. Кизима, Н. Резнікова, Г. Пастернак-Тарнушенко, Є. Сухіна, В. Шлемко.

Аналізуючи сутність поняття «енергетична безпека», вони сформулювали його принципові риси. Енергетична безпека є однією з найважливіших функціональних складових економічної безпеки.¹⁹⁴ Енергетична безпека – стан захищеності національних інтересів в енергетичній сфері¹⁹⁵, від загроз енергетичного характеру¹⁹⁶, стан забезпечення економіки паливно-

¹⁹¹ Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. С. 276.

¹⁹² Чичина О. А., Сідоров В. І. Енергетичні ресурси як домінанта формування національної безпеки України. С. 26.

¹⁹³ Мішина І. Г. Ibid. С. 44.

¹⁹⁴ Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття. С. 198.

¹⁹⁵ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007.

¹⁹⁶ Геєць В. М., Кизим М. О., Лебанова Т. С., Черняк О. І. та ін. С. 56.

енергетичними ресурсами.¹⁹⁷ З огляду на нерівномірність розташування паливно-енергетичних ресурсів за країнами світу, енергетична безпека для країн-імпортерів – це забезпечення надійності їх енергопостачання, для країн експортерів – закріплення на стратегічних ринках за економічно вигідними цінами.¹⁹⁸ Енергетична безпека – система поєднання потенціалів.¹⁹⁹

Н. Матвійчук формулює наступні загрози енергетичній безпеці України: незадовільний технічний стан енергетичного сектору, який і надалі погіршується (рівень зношення основних засобів енергетики складає більше 60%); критичний стан справ у житлово-комунальному секторі, де загальні втрати тепла в системі теплопостачання сягають 45%, у в системі споживання – 30%; недостатнє забезпечення власними енергоресурсами (за рахунок власних джерел Україна задовольняє свої потреби у паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%) і неефективне їх використання, що підвищує енергетичну залежність України від інших країн і зніжує рівень її економічної безпеки. В структурі поставок енергії в Україні частка поновлюваних джерел енергії є дуже низькою (у 2013 р. складала 3,1%), у той час як аналогічний показник в Швеції складає 37,2%, Латвії – 36,4%, Австрії – 30,1%, Фінляндії – 29,2%, Данії – 23,3%. Традиційні паливні копалини залишаються основним джерелом енергії в Україні. Економіка України є дуже енергомісткою: за 2014 рік в країні було використано 40 млрд. куб. м. природного газу, з яких 18 млрд. куб. м. (45%) споживано жилим сектором. У свою чергу Польща споживає 14 – 15 млрд. куб. м. газу на рік, причому її ВВП більш ніж у три рази вище за ВВП України.²⁰⁰

Шляхи невідкладного рішення проблеми енергозбереження в Україні на думку автора, полягають у наступному: використання оптимальних інструментів стимулювання енергозбереження; зміна структури використання ресурсів з акцентом на ресурси відновлювані та невичерпані; пошук

¹⁹⁷ Грязнов Л. Тезиси по энергокризису.

¹⁹⁸ Денчев К. С. 34.

¹⁹⁹ Микитенко В. В. С. 41.

²⁰⁰ Матвійчук Н. М. Приоритеты реализации политики энергосбережения в Украине. С. 97.

ефективних механізмів і оптимальних джерел фінансування енергозберігаючих заходів.²⁰¹

Реалізація політики енергозбереження може забезпечити для України такі переваги: зменшення обсягів імпорту енергоносіїв; оновлення основних фондів і впровадження нових технологій шляхом економії коштів на імпорті енергоносіїв; зменшення обсягів шкідливих викидів у оточуюче середовище у зв'язку з технологічним переоснащенням виробництва; підвищення конкурентоздатності вітчизняних товарів в наслідок зменшення частки енергоресурсів у собівартості продукції; відтермінування термінів вичерпання вітчизняних не відновлюваних енергоносіїв; створення робочих місць; покращення міжнародного іміджу України.²⁰²

Відповідно до Закону України «Про енергозбереження» термін «енергозбереження» означає діяльність (організаційну, наукову, практичну, інформаційну), яка спрямована на раціональне використання і економну витрату первинної та перетвореної енергії і природних енергетичних ресурсів в національному господарстві і яка реалізується з використанням технічних, економічних та правових методів.²⁰³

Поняття «енергозбереження» часто вживають разом з терміном «енергоефективність», хоча семантично це різні поняття. Зокрема, «енергозбереження» розглядається як діяльність, комплекс заходів, результатом яких є збереження первинних паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) у не перетвореному стані, в результаті чого знижується потреба у ПЕР на одиницю кінцевого продукту, а «енергоефективність» означає раціональне використання енергетичних ресурсів, досягнення економічно доцільної ефективності використання існуючих паливно-енергетичних ресурсів за дійсного рівня

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Зеркалов Д. В. Енергопостачання в Україні. С. 91.

²⁰³ Закон України «Про енергозбереження» від 01.07.1994 № 74/94-ВР.

розвитку техніки і технології, і дотримання вимог до оточуючого середовища.²⁰⁴

Поняття «енергоефективність» має на увазі досягнення певної мети, наприклад, опалення будинку зі споживанням меншої кількості енергоресурсів ніж зазвичай. Використання енергозберігаючої лампи є достатньо яскравим прикладом енергоефективності – вона споживає приблизно у 5 разів менше електроенергії у порівнянні зі звичайною лампою накаливання, за аналогічного рівня освітлення. Енергозбереження означає певні зміни в поведінці населення, наприклад, повне відключення електроприладів від електромережі замість того, щоб залишати їх у режимі очікування.

Енергоефективність є лише одним з аспектів енергозбереження. На відміну від енергозбереження, яке в цілому спрямовано на зменшення споживання енергії, енергоефективність – це корисна, ефективна витрата енергії²⁰⁵ без відчутних функціональних обмежень життєдіяльності людини, виробничих процесів та економіки держави. Інакше кажучи, енергозбереження може включати в себе такі екстрені заходи, як всерні вимкнення електроенергії, газу та гарячого водопостачання, або їх постачання у певні години, зниження температури теплоносія у системах опалення, обмеження на продаж пального приватним автовласникам тощо. Проте, ці заходи негативно впливають на життя громадян та економіку держави, і можуть бути виправданими лише надзвичайними обставинами, такими, як військовий конфлікт, стихійне лихо, надзвичайний стан, проголошений за певних умов. При цьому слід враховувати, що сьогодні українське суспільство вже повною мірою є суспільством споживання, яке являє собою сукупність суспільних відносин, заснованих на принципі індивідуального споживання. Воно характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей і установок, за яких споживання виходить далеко за межі потреб для існування (виживання) людини. Масове споживання розвивається разом з із

²⁰⁴ Зеркалов Д. В. С. 91.

²⁰⁵ Корінько І. В., Панасенко Ю. А., Рудий М. А. С. 30.

розвитком капіталізму та ринкових відносин, який супроводжується бурхливим технічним прогресом та економічним розвитком та такими соціальними змінами, як: ріст доходів, який суттєво змінює структуру споживання, зменшення тривалості робочого дня, розмивання класової структури, індивідуалізація споживання.²⁰⁶ Суспільство споживання – це сукупність відносин, де панує символізм матеріальних об'єктів, який виступає сенсом життя і спонукає споживачів здобувати речі і тим самим наділяти себе певним статусом. Споживання знімає опозицію (суперечність) між реальністю та знаками. Воно є практикою підтримання ієрархізованої знаковості шляхом маніфестації соціально-стартифікуючих жестів, які наближають актора, що їх реалізує до елітарності і, відповідно, віддаляють його від суспільної маргінальності. Такий специфічний тип соціалізації поступово приводить індивідуальні норми і цінності людини у відповідність з нормативно ціннісною системою консьюмеризма. Функціонування людської свідомості завжди базується на певних знаках та символах, а формування нових знаків веде до нової організації психіки. Консьюмеризм виступає системою, що пропонує нову знакову систему, у порівнянні з тими, що пропонували попередні форми культури.²⁰⁷

Розглядаючи державну політику в сфері енергозбереження, фахівці визначають її як процес реалізації органами державної влади конкретних заходів спрямованих на забезпечення ефективного і раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів у межах усієї економіки країни.²⁰⁸ Політика енергозбереження включає в себе адміністративне-правове і фінансово-економічне регулювання процесів видобутку, переробки, транспортування, збереження, виробництва, розподілу, використання паливно-енергетичних ресурсів з метою їх раціональних і економних витрат енергії.²⁰⁹

²⁰⁶ Соловйова А. Суспільство споживання. С. 645.

²⁰⁷ Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление. С. 8.

²⁰⁸ Маляренко В. А., Лисак Л. В. С. 122.

²⁰⁹ Закон України «Про енергозбереження» від 01.07.1994 № 74/94-ВР.

Таке формулювання політики енергозбереження, як і власне терміну «енергозбереження» підпорядковує основні дії з його забезпечення політиці енергозбереження. У цьому є сенс, оскільки заходи щодо енергоефективності сприяють енергозбереженню на усіх рівнях – підприємства, галузі, регіону, окремої людини і держави в цілому. Проте, соціально-політичний аспект енергозбереження, зокрема його суспільно-інтеграційний чи дезінтеграційний потенціал практично не висвітлюється, а ні у законодавстві, а ні в дослідженнях фахівців. Причина цього стану речей, на нашу думку, полягає у занадто утилітарному сприйнятті енергії, яке в Україні склалося історично. Переважна частка модернізації України випала на радянський період її історії, хоча розпочалась вона ще за царських часів. Відповідно, культура енергоспоживання українського суспільства значною мірою залишається «радянською», що заснована на природному сприйнятті дешевої енергії, як загального суспільного блага. Хоча останніми роками таке ставлення до енергії змінюється у бік її свідомого збереження під впливом ринкових факторів. Це можна постежити на прикладі утеплення будинків, зростання популярності особистого електротранспорту у містах та використання енергозберігаючих електроприладів, попит на які стабільно зростає.

Суспільні блага в класичному розумінні – це товари або послуги, які, будучи надані одній людині, можуть бути так само доступні іншим без будь яких додаткових затрат їх боку.²¹⁰ Вони мають дві ключові властивості: невинятковість у наданні та неконкурентність у споживанні. Перше означає, що виробник блага не може перешкодити його споживанню індивідом, що не сплатив за право споживання; друге – що споживання блага одним індивідом не знижує можливості його споживання іншим.²¹¹ С. Медведєва та І. Томашов відносять до суспільних благ національну безпеку, забезпечення державою

²¹⁰ Блок Ф. Роли государства в хозяйстве. С. 39.

²¹¹ Афонцев С. От борьбы к рынку: экономическая кооперативность в мирополитическом взаимодействии. С. 19.

законності і порядку, а також економічної стабільності.²¹² У той же час означені автори розділяють категорії «суспільних» та «приватних» благ. Віднесення ж певних благ до тієї чи іншої категорії є наслідком соціальних процесів та результатом політичного вибору. Розмір фінансування виробництва суспільних благ визначається у ході політичного торгу, на який виборці можуть вплинути, голосуючи за ту чи іншу політичну партію. Так, медичне обслуговування та вища освіта є благами, ступень не винятковості та неконкурентності яких варіюється – вони можуть бути як безкоштовними, так і платними. Так само і телебачення може бути суспільним і поширюватись безкоштовно на усю територію мовлення, або кабельним і приватним, тобто винятковим благом.²¹³

Інакше кажучи, у випадку з українським суспільством, попит на суспільні блага є достатньо великим у порівнянні з європейськими країнами або США. Власне відключення газу або електроенергії за борги – те, що на Заході є цілком природним рішенням відповідних структур, в українському суспільстві сприймається як замах на базові, вітальні основи життя людини. Тому житлово-комунальні підприємства йдуть на цей крок неохоче, лише у окремих випадках, і, розуміючи потенційний ступень суспільного обурення, дозволяють накопичуватись боргам. З цього витікають і субсидії держави на комунальні послуги і квартплату.

У якості висновку можна констатувати наступне. Енергобезпека є фундаментальною підставою життя і розвитку сучасного суспільства. Об'єктивний дефіцит енергоресурсів є питанням невизначеного майбутнього, проте штучний, так би мовити «наведений» дефіцит, як засіб світової конкуренції та відвертої боротьби давно вже став реальністю. Україна є державою з достатньо високим рівнем енергоємності промисловості, житлово-комунальної та транспортної інфраструктури. Культура енергоспоживання українського суспільства заснована переважно на уявленні про енергію, як суспільне благо. Частка імпортованих енергоресурсів в українській економіці є

²¹² Медведєв С. А., Томашов І. А. С. 22.

²¹³ *Ibidem*.

критично високою. Заходи енергозбереження можуть бути ефективними лише протягом певного часу – далі вони почнуть негативно відбиватись не лише на економіці а й на суспільстві, що буде проявлятися у загостренні існуючих конфліктів та протиріч – дефіцит енергії відіграє у даному випадку роль каталізуючого фактору.

Вихід з цієї складної ситуації вбачається нам саме через консолідацію суспільства навколо споживання енергії через стратегію підвищення енергоефективності. Суспільство споживання сьогодні прийнято піддавати нищівній критиці не лише у публіцистичних матеріалах та суспільній риторичі. Науковці також аналізують його переважно у руслі негативних конотацій. Дослідження такого складного та глобального явища виходить за межі нашої статті, проте, ми можемо констатувати наступне: 1) суспільство споживання, єдиною ідеологією якого є споживання матеріальних та нематеріальних цінностей є реаліями сьогодення – воно вже настало і ми живемо у ньому; 2) ідеологія споживання, яка наскрізь пронизує усі рівні піраміди Маслоу, зводить нанівець усю решту ідеологій минулого, оскільки усі вони спирались на різного ступеню злиденності широкі суспільні маси, обіцяючи їм реалізацію їх прагнень саме шляхом реалізації своїх ідеологічних засад та установок; 3) суспільство споживання потенційно скасовує широкий спектр конфліктів та протиріч, що пов'язані з політичними ідеологіями минулого (зокрема тих, що пов'язані з їх радикальними формами) і має, на нашу думку, великий потенціал консолідації суспільства з однією метою – споживання, в основі якого лежить споживання енергії.

3.5. Енергонезалежність держави в контексті консолідації суспільства

Для будь-якої держави важливо бути максимально енергонезалежною, забезпечуючи цим економічні підвалини державного суверенітету, умови

сталого розвитку економіки, сприятливі можливості зростання добробуту громадян. Стан енергонезалежності держави позначається на процесі консолідації суспільства, особливо в тих країнах, які розпочали шлях утвердження самостійності. Важливо це усвідомлювати і належним чином вибудовувати поступ національної спільноти.

Означена в назві підрозділу тема становить значний інтерес і потребує належного осмислення. Питання енергонезалежності і енергетичної безпеки країни розглядалося в студіях таких дослідників як Є. Магди, Ю. Седяра, Н. Слободян, Я. Турчина, А. Шевцова та ін. Публікувалися ґрунтовні аналітичні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, присвячені загрозам енергетичної безпеки України. Широкою є історіографія питання щодо консолідації суспільства, яке розглядали А. Колодій, О. Майборода, Г. Лицишин, Є. Перегуда та ін. Проте в дослідженнях відсутня належна увага до взаємовпливу між енергонезалежністю держави та консолідацією суспільства. Відповідно, залишається місце для наукового пошуку та вивчення значення результатів взаємовпливу енергонезалежності держави і процесу консолідації суспільства. У цій статті зроблена спроба розглянути цю тему. Поставлено завдання осмислити потенціал взаємовпливу цих факторів на розвиток державотворчих процесів.

Ключове значення для забезпечення економічної суверенності країни відіграє енергетична сфера. Енергоресурси урухомлюють господарський механізм держави, забезпечують безперербійне його функціонування та вдосконалення. Володіння чи доступ до джерел енергоресурсів надає країні серйозні економічні преференції та політичні дивіденди, а також можливість диктувати власні умови у міждержавному спілкуванні. На думку аналітиків, ХХІ століття буде часом «глобального полювання» за енергоресурсами. Тому уряди багатьох країн і міждержавних об'єднань ретельно розробляють стратегію власного енергозабезпечення та енергонезалежності.

Для України питання забезпечення енергоресурсами залишається гостроактуальним. З часу відновлення незалежності системна діяльність щодо

забезпечення енергонезалежності країни не здійснювалася. Спроби провести у 1990-х рр. диверсифікацію джерел енергопостачання, впровадити енергозберігаючі практики виявились згорнутими в ході встановлення т.зв. олігархоекономіки. Зрощені з фінанси-промисловими групами владні чиновники збагачувались від доходів енергетичного сектору, перекладаючи борги на державу, а фактично на громадян²¹⁴. Не було сформованої перспективної програми розвитку енергетичного комплексу, ухвалено належних законодавчих документів і урядових постанов спрямованих на посилення енергонезалежності країни. В результаті процвітав бізнес на суверенітеті, на ситуацію в економіці позначалась залежність від монопольного постачальника енергоресурсів, енергетичний сектор не працював на покращення добробуту громадян, погіршувався стан національної безпеки. Такі обставини не сприяли розвитку економіки та інтеграції суспільства. Сучасна суспільно-політична, соціально-економічна, екологічна ситуація в Україні, в тому числі війна на сході країни, окупація Криму та інших українських територій виявилася результатом нехтування утвердження основ державності.

Такі країни як Україна, що залежать від зовнішніх поставок джерел енергії одним з головних своїх пріоритетів визначають потребу забезпечити свою енергетичну безпеку. Не випадково країни Європейського Союзу, які займають третє місце у світі за використанням енергоресурсів, імпортують 60 % енергоресурсів виробляють комплексні програми посилення національної безпеки в напрямку енергонезалежності. Завдяки впровадженню цих програм країни ЄС намагаються убезпечитися від намагань одного з найбільших постачальників енергоресурсів – Російської Федерації, використовувати нафту і газ як інструменти політичного впливу²¹⁵. В Україні у 2015 р. показник імпорту

²¹⁴ Чубик А. Зовнішня енергетична політика України – ретроспективи та перспективи.

²¹⁵ Есдаулєтова А. М. Энергетическая безопасность: Европейский Союз, Россия и Казахстан.

залежності енергоресурсів становив, з урахуванням постачання ядерного палива, 51,6 %, що становить ризик для енергетичної безпеки²¹⁶.

Рівень енергонезалежності країни позначається як на її зовнішньополітичному, так і на внутрішньополітичному становищі. При належному курсі на досягнення максимально можливої енергонезалежності. посилюється згуртованість суспільства та могутність держави. Досягнення енергонезалежності сприяє в економічній сфері: покращити фінансовий добробут громадян і підприємств, конкурентоспроможність національних товарів на внутрішньому і зовнішньому ринках за рахунок зменшення вартості енергоносіїв, а також підштовхуватиме розвиток економіки країни в цілому; в соціальній сфері сприятиме: збільшити зайнятість населення, зменшити протиріччя в сім'ї, суспільстві; в політичній сфері: посилити інститути влади і управління, зменшити конфлікти між владою і громадянами та між центром і регіонами; в екологічній сфері: покращити здоров'я населення та стан навколишнього середовища; в сфері зовнішніх відносин: збільшити авторитет країни, посилити престиж громадянства, усунути або обмежити тиск та втручання у внутрішні справи країни інших держав.

Щоб отримати енергонезалежність Україні необхідно проводити активну зовнішньополітичну діяльність в напрямку усунення зі свого ринку монопольного постачальника енергоресурсів, а саме Російську Федерацію. Залежність від монополіста впродовж усіх років після відновлення незалежності призводила до плати за енергоресурси політичними поступками або за економічно не обґрунтованими цінами. Адже існувала безпрецедентна монополізація всіх без виключення поставок енергоресурсів в Україну з боку Російської Федерації. Так, у 2010 р. саме з Росії постачалося 100 % природного

²¹⁶ Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність».

газу (у 2005 р. – 72,9 %), 76,5 % нафти (у 2005 р. – 100 %), 80,2 % вугілля (у 2005 р. – 89,4 %) ²¹⁷.

Уникнути викачки коштів з економіки країни, отримати передбачливих постачальників енергії можливо за рахунок диверсифікації джерел і шляхів надходження енергоресурсів. Не більше 30 % від одного постачальника. Необхідно також унеможливити будь-які спроби інших країн взяти під свій контроль важливі українські об'єкти енергетичної інфраструктури. Додасть свою лепту у політичну і економічну конкурентоспроможність держави на міжнародній арені та у зміцнення внутрішньої ситуації в країні ефективне використання свого географічного становища, зокрема у сфері транспортування енергоресурсів за ринковими цінами.

Відстоюючи енергетичні інтереси країни в ході міждержавних відносин важливо вкладати ресурси і у власні джерела отримання енергії як видобувні, так і відновлювальні. Станом на 2015 р. в Україні 28,9 % енергії отримували шляхом використання газу, 25,5 % – атому, 30,4 % – вугілля, 11,6 % – нафти і нафтопродуктів, 4 % – відновлювальних джерел енергії, 2,3 % – біомаси, 0,3 % – води, 0,5 % – термальної енергії. На сьогодні актуальним є надати особливої уваги розвитку перспективних енергоресурсів майбутнього – відновлювальних джерел енергії. Скажімо, в планах уряду Німеччини відмовитися до 2022 р. від атомних електростанцій, зосередившись на розбудові відновлювальних джерел енергії. Головними серед них вибрали вітроенергетичні. Згідно розробленої стратегії, Німеччина до 2040 р. має отримувати 45 % енергії з відновлювальних джерел, а до 2050 р. збільшити показники до 60 %. На сьогодні частка атомної енергетики становить 23–25 % і близько 25 % складають відновлювальні джерела енергії. На думку експертів німецький уряд найбільш революційно підійшов до забезпечення енергонезалежності країни ²¹⁸. Тим самим урядовці спрямовують зусилля на зменшення залежності від імпортованих російських

²¹⁷ Сменковський А. Ю. Загрози енергетичній безпеці України в умовах посилення конкуренції на глобальному та регіональному ринках енергетичних ресурсів: аналіт. доп. С. 40.

²¹⁸ Костров В. Енергетична незалежність по-німецьки. С. 27.

енергоносіїв, утримання ціни на електроенергію, зменшення екологічних викидів тощо.

Проаналізувавши програму «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» від 2006 р., Р. Гімера зазначив, що українські урядовці спрямовують енергетичний сектор в напрямку екстенсивного розвитку²¹⁹. Схожі принципи покладені в основу розробленої наступної енергетичної стратегії до 2035 р., ухваленої Кабінетом Міністрів у 2017 р. На відміну від країн ЄС в стратегії велике значення покладають на зростання атомної енергетики. Хоча в Україні немає підприємств, які виробляють ядерні реактори; в Україні знаходяться незначні поклади (2% світових запасів) низькосортного урану, який залягає на значних глибинах, що потребує високих затрат на видобуток; у світі відсутні технології реального знешкодження відпрацьованого ядерного палива; в енергетичній стратегії не наведено розрахунків, які б показували, що будувати ядерні реактори та інші ядерні об'єкти вигідніше, ніж вкладати ці ж кошти в енергозбереження та енергоефективність²²⁰.

В чинній програмі з енергетичної стратегії також передбачений розвиток відновлювальних джерел енергії. До 2020 р. заплановано збільшити частку відновлювальних джерел до 11 % (8% від загальних первинних поставок енергії), а до 2025 р. довести до рівня 25 % від загальних первинних поставок енергії.

Заходи з диверсифікації енергоресурсів як отриманих із-за кордону, так і вироблених в державі матимуть більший ефект для енергонезалежності в разі їх поєднання із діями щодо енергозбереження та енергоефективності. Більше того, вплив енергетичної ефективності на енергетичну безпеку є визначальним, що позначається на всіх складових останньої²²¹. Для цього необхідно розробляти програми зі зменшення енергоємності промислового і житлового секторів.

²¹⁹ Гімер Р. Р. Загрози енергетичній безпеці України та заходи протидії їм.

²²⁰ Ibidem.

²²¹ Шевцов, А.І., Земляний, М.Г., Бараннік, В.О. та ін. С. 15.

Перспективну мету здобуття енергонезалежності країни, складовими якої є диверсифікація енергоджерел, енергозбереження та енергоефективність необхідно покласти в основу консолідації національної спільноти для продукування нового суспільства з новими ідеями і цінностями. Важливо, щоб інститути держави і громадянського суспільства розробляли і реалізовували програми популяризації у суспільстві ідеї енергонезалежності для розвитку національної спільноти, сприяли впровадження енергозберігаючих технологій та забезпечували умови для створення відновлювальних джерел енергії. Утвердження енергонезалежності створюватиме умови для покращення рівня життя, рівня комфорту, платоспроможності, добробуту, індексу щастя населення. Усвідомлення необхідності енергонезалежності, подібно як і підтримка власного національного товаровиробника чи утвердження в територіальному просторі країни державної мови, національної культури, історичної пам'яті сприятиме консолідації суспільства. Це сприятиме взаємопідтримці не лише в родинному колі, але й поза його межами. Згуртоване суспільство краще реагуватиме консолідованою позицією на внутрішні і зовнішні виклики національній безпеці²²². Відповідно, треба популяризувати гасло: енергонезалежна родина, енергонезалежна спільнота, енергонезалежна держава.

Після Революції Гідності та початку російсько-української війни розпочалися заходи щодо досягнення енергонезалежності, впровадження енергоефективних технологій, зменшення енерговитратності. Проте неповною залишається наявна нормативно-правова база, державна програма сприяння енергоефективності «Теплі кредити» недофінансована, Фонд енергоефективності ще на стадії впровадження. Не спостерігається розуміння з боку представників влади важливості енергонезалежності для консолідації суспільства. Незважаючи на негативні моменти фактор енергонезалежності, енергозбереження виступає чинником інтеграції громадян на місцях, на рівні

²²² Шевцов А. І., Земляний М. Г. Енергетична незалежність. Шляхи та ціна забезпечення.

мешканців будинків чи територіальних громад. Згуртування набирає форм об'єднання в громадські організації, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, місцевих громад тощо. Процес модернізації і консолідації проявляється на мікрорівні. Такі тенденції є важливими для забезпечення суспільної інтеграції на макрорівні цілого суспільства.

Таким чином, ідею енергонезалежності необхідно покласти в основу консолідаційного процесу формування української національної спільноти. Синхронні дії з боку керівництва держави та громадян в напрямку посилення енергонезалежності (себто впровадження диверсифікації енергоджерел, енергозбереження та енергоефективності) сприятимуть покращенні внутрішньодержавного становища (суспільно-політичного, соціально-економічного, екологічного та ін.) та посиленні позицій країни на міждержавній арені. Потрібно наголосити, що важливо продовжити вивчати питання взаємовпливу між енергонезалежністю та консолідацією суспільства для осмислення і вироблення оптимального шляху інтеграції і розвитку національної спільноти.

3.6. Концепт мережевого суспільства як інструмент консолідації в процесі реалізації політики енергоефективності

«Мережева» якість властива не лише сучасному, а й будь-якому суспільству. Мережа є формою, в межах якої реалізуються суспільні взаємодії.

Водночас поширення концепту мережевого суспільства має завдячувати саме сучасному суспільству, для якого властиві інтенсивний розвиток соціальних комунікацій, високий рівень освіченості населення, включення членів суспільства водночас до багатьох соціальних кіл. Зокрема, поняття «мережі» найчастіше співвідноситься з інфраструктурою інформаційного суспільства: комунікаційними процесами, розвитком мультимедійних технологій, комп'ютерами, Інтернетом. М. Кастельс зазначав, що «мережа – це

колективна взаємодія, котра через волокно та ефір пов'язує в єдине ціле об'єкти живої та неживої природи, кількість яких швидко зростає. Вузлом мережі може стати все, що здатне вдаватись до обмін даними. Причому вузлу зовсім не обов'язково володіти розвинутим інтелектом, оскільки розумний результат можна отримати, правильно поєднавши не надто складні речі. Таке поєднання зовсім не змінює принцип здійснення дії і саме завдяки цьому задає нові правила поведінки»²²³.

Мережеве суспільство використовує інформаційно-телекомунікаційні технології як новий канал відтворення того ж таки символічного світу, адже комунікація здійснюється через посередництво образів чи на їх основі. У глобальному інформаційно-комунікативному просторі світ і суспільство розгортаються крізь призму соціальної мережі²²⁴.

Мережевий принцип використовується для підвищення ефективності управління безпосередньо організаціями. Так звані громадські мережі – Public Networks – формують горизонтальну структуру комунікацій. Ефективність організацій, побудованих за цим принципом, на думку дослідників, гарантується низьким рівнем зайнятості та раціональною структурою витрат. Мережі виключають дублювання компетентної робочої сили й потужностей на різних ділянках. Завдяки цьому вдається уникати завищених витрат на виробництво кінцевої продукції або на внутрішньоорганізаційний обмін послугами²²⁵.

Мережева структура є зручною для прийняття рішень у невизначеному зовнішньому середовищі, яке швидко змінюється. Вона є складовою соціальної дійсності й активно з нею взаємодіє. На основі мережевих структур також будується інтерактивний принцип політичної взаємодії, який «реалізується завдяки інноваційним медіатехнологіям через соціальні мережі (віртуальні

²²³ Цит. за Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. С. 5.

²²⁴ Хлебнікова А. А. Становлення і розвиток інформаційного суспільства в умовах глобалізації: теоретико-методологічний контекст. С. 172.

²²⁵ Шадрин А. Е. Сетевая модель организации. С. 86.

ком'юніті, сайти, інтернет-версії та сторінки в соціальних мережах програм теле- і радіоканалів) та інтерактивні програми, які уможливають спілкування громадськості з політиками, чиновниками, експертами»²²⁶.

Тому у сучасному менеджменті та маркетингу мережеві структури, на думку більшості дослідників, є особливо перспективними у відкритих соціально-економічних системах, орієнтованих на співпрацю. За мережевим принципом здійснюється маркетингова діяльність, передусім у галузі безпосередньої реалізації. Доведено ефективність мереж у сфері запобігання та розв'язання конфліктів, захисті прав людини, а також у системі громадського контролю²²⁷.

Часто характерною властивістю мережі, на відміну від інших форм організаційної структури, називають те, що в ній не існує чітко виражених центрів і меж. А відтак мережу як основну форму організації сучасного світоустрою є гнучкою системою ситуаційних зв'язків, які формуються між суб'єктами глобального простору, що дозволяє зафіксувати нову соціальну структуру, котра характеризує варіативність і мобільність розвитку сучасного світу. Тобто йдеться про певний рівень соціальної самоорганізації, який забезпечує внутрішню цілісність мережі.

Але розглядати соціальну мережу як антипод ієрархічної структури, на нашу думку, є перебільшенням. В сучасних мережах так само, як й за інших форм соціальної організації, є різні рівні доступу, а, отже, власники банків даних виступають організаторами соціальних взаємодій. Тому й нині взаємини елементів соціальної системи будуються на основі відповідних принципів, наприклад керування-підпорядкування, справедливості-несправедливості, рівності-нерівності тощо. Інша справа, що примус здійснюється приховано, у вигляді маніпулювання, а досягнення мети впливу вимагає професіоналізму.

²²⁶ Вільчинська І. Інтерактивність політична. С. 152.

²²⁷ Мальковская И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. С. 138.

Враховуючи наукові пріоритети авторів, варто звернути увагу на використання принципів мережевого суспільства у площині реалізації політики енергоефективності, спрямованої, зокрема, й на консолідацію суспільства навколо завдань цієї політики. Станом на сьогодні можливості мережевого суспільства в контексті цих завдань часто ігноруються, а інформаційний потік часто має односторонній характер й побудований за ієрархічний принципом.

На нашу думку, використання принципів мережевого суспільства має перспективу популяризації заходів енергозбереження шляхом організації обміну інформацією як між виробником та споживачем, так й на горизонтальних рівнях взаємодії, зокрема через обмін особистим досвідом енергозбереження, формування мереж та кіл користувачів енергозберігаючих технологій з власними економічними, політичними і соціальними інтересами та певним спектром споживання. При цьому їх консолідація може відбуватись у мережевому вимірі, а інституціоналізація – у реальному.

РОЗДІЛ IV. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ

4.1. Енергоефективні громади як складова енергетичної політики держави

Попри актуальність енергетичних питань для країни, що імпортує значну частину енергоносіїв для задоволення побутових та промислових потреб, перша енергетична стратегія України (на період до 2030 року) була прийнята лише у 2006 році після одностороннього припинення Росією постачання газу (оновлена у 2013 році). 18 серпня 2017 року була прийнята енергетична стратегія на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»²²⁸, яка практично ігнорує важливість залучення громадян та органів місцевого самоврядування до розробки та реалізації енергетичних стратегій на місцевому рівні, віддавши перевагу централізованому підходу. Так на муніципальному та державному рівні, на підприємствах передбачається лише постійне вдосконалення системи енергетичного менеджменту; а на рівні громадян – стимулювання енергозбереження, формування енергоефективної свідомості; підвищення енергоефективності через адресну монетизацію субсидій кінцевому споживачу, а у перспективі – мінімізація обсягів субсидування (п. 2.1. Свідоме та енергоефективне суспільство).

Водночас європейський досвід свідчить, що і органи місцевого самоврядування можуть відігравати важливу роль в енергетичній політиці держави, сприяти ефективнішому використанню енергоресурсів та широкому використанню відновлювальних джерел енергії. Аналізу європейської практики формування енергоефективних громад присвячена дана стаття.

²²⁸ Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р.

У середині 2000-х років Єврокомісія започаткувала проект «Енергоефективні громади – створення пілотних громад для житлового сектора» (EFFCOBUILD)²²⁹, орієнтований на виявлення і подолання перешкод у реалізації потенціалу енергоощадження у житловому секторі на місцевому рівні. Об'єднання інтересів різних зацікавлених сторін, таких як власників будинків, органів публічної влади, фінансових інститутів, приватних компаній та політиків, сприяв формуванню стратегічного бачення розвитку енергетичної політики на рівні муніципалітетів.

Житловий сектор споживає майже 40% енергії в індустріальних країнах, в яких понад 70% будинків споруджені в містах. За умови впровадження енергоефективних технологій, заходів із заощадження енергії та широкого використання відновлювальних джерел енергії, обсяги споживання енергії муніципалітетом у найближчі 30-40 років можна зменшити на 60% і навіть більше. Сумарний вплив на національний енергетичний баланс в індустріальних країнах у випадку успішної реалізації енергетичних планів муніципалітетів усіх міст може дати скорочення споживання енергії на 15-20%²³⁰.

Проект Єврокомісії демонструє, що енергоефективність позитивно впливає на соціально-економічну ситуацію в регіоні, оскільки: громади, які взяли у ньому участь, отримали детальний план заходів для підвищення енергетичної ефективності; реалізовані заходи щодо збереження енергії стимулюють економічний розвиток регіону, позитивно впливають на рівень зайнятості та соціальної згуртованості; пілотні громади слугують прикладом для інших у регіоні та за його межами.

При цьому з'ясувалося, що навіть розвинені громади не обізнані із потенціалом технологій енергоощадження, тому вони потребують допомоги для його виявлення та реалізації. При цьому хоча багато громад готові до

²²⁹ Energy efficiency communities – establishing pilot communities for the building sector (EFFCOBUILD).

²³⁰ Case studies and guidelines for energy efficient communities – A guidebook on successful urban energy planning.

впровадження енергоощадних технологій та використання енергоефективного обладнання, однак потребують фахівців, які б переконали їх у необхідності цього кроку та допомогли на перших етапах.

Оскільки реалізація ефективної енергоощадної політики значною мірою залежить від масштабу застосування (чим вищий рівень (квартал, район, місто), тим більший ефект), тому розробка, прийняття рішень, організація та реалізація стратегій в енергетичній сфері вимагають більше зусиль, ніж вирішення поточних технічних проблем. Крім того, якщо для нових чи одноповерхових будинків покращення технічних складових та зменшення їх вартості буде вирішальним для досягнення довгострокових енергетичних цілей, то на територіях з високою щільністю забудови централізований підхід пропонує кращі, з точки зору економічної вигоди, варіанти. Іншими словами, успішна міська енергетична політика має бути досить гнучкою, щоб враховувати різні варіанти.

Однією зі складних проблем, що перешкоджає широкому впровадженню нових технологій у сфері енергоспоживання, є їх низька продуктивність, що часто є результатом поганої системної інтеграції різних технологій, що використовуються у конкретному проекті. Через відсутність чи недостатній контроль та моніторингове обладнання, оптимізація системи енергоспоживання є досить складним завданням, що вимагає експертних знань. Низька продуктивність не лише утруднює досягнення цілей енергопроекту (економічних чи енергетичних), але також серйозно утруднює вхід на ринок нових технологій.

Брак досвідчених і вмілих планувальників та кваліфікованих виробників є ще однією проблемою, що часто зустрічається в енергетичних проектах на рівні кварталу або району. Одним із шляхів вирішення такої проблеми є ініціювання структурованого співробітництва між експертами та досвідченими підрядниками, наприклад, для реалізації інтегрованих житлових проектів. Для уникнення технічних і фінансових невдач, енергетичне регулювання має акцентувати увагу на підрядних підходах, за яких відповідальність за загальний

успіх інтегрованого енергетичного проекту залишається на підряднику, зокрема на етапі експлуатації.

Оцінка досвіду реалізації муніципальних енергетичних стратегій виявила, що технічні проблеми в енергетичному плануванні не мають вирішального значення. Управлінські проблеми, зокрема ініціювання та керування перехідними процесами на всіх рівнях прийняття рішень є справжньою проблемою, з якою стикаються особи, відповідальні за реалізацію муніципальної енергетичної політики. Хоча більшість рішень, необхідних для розвитку місцевих енергетичних систем, мають бути прийняті приватними інвесторами на районному рівні для використання відповідних бізнес-моделей, певний ступінь координації необхідний і на міському рівні. Завдяки цьому учасники ринку можуть приймати правильні рішення у потрібний час, щоб здійснити енергетичний перехід з найменшими затратами. Це координаційне завдання вимагає загальної довгострокової стратегії – муніципального генерального енергетичного плану, на який має орієнтуватися кожне місто.

Для забезпечення успішної реалізації, необхідно створити і підтримувати діяльність відповідних організаційних структур протягом усього часу, необхідного для переходу. Вони мають існувати чи то в рамках міської адміністрації, або ж відповідні завдання можуть бути делеговані у формі місцевого енергетичного агентства. Витрати, пов'язані з діяльністю такої організації, можуть вважатися незначними у порівнянні з зменшенням загальної вартості муніципального енергетичного переходу. Тобто, найбільш складними перешкодами для реалізації муніципальних енергетичних цілей є не відсутність адекватних енергетичних технологій чи інструментів планування, а:

- брак доступу до відповідних знань (аналіз енергетичної системи, управління процесом);
- відсутність управлінської структури та відповідних ресурсів;
- небажання низки важливих акторів брати участь в енергоефективних проектах.

Орієнтовна вартість енергетичного переходу для міста складає близько 10 тис. євро на мешканця, яка не видається надто великою у порівнянні з іншими інвестиціями в інфраструктуру та житловий сектор, що здійснюються регулярно.

До чинників, що змушують усі зацікавлені сторони підтримувати політику, орієнтовану на енергоощадження, є: збільшення безпеки енергопостачання через зниження залежності від імпорту з політично нестабільних регіонів; пом'якшення негативних економічних явищ, зумовлених зростанням цін на енергоносії; економія коштів для споживачів енергії через реконструкцію енергетично неефективних будинків чи удосконалення обладнання; модернізація місцевої інфраструктури; сприяння сталому розвитку міста загалом.

Огляд практики у державах-членах Євросоюзу засвідчує різноманітність правових, фінансових та організаційних структур: національні стратегії різняться значно за структурою, складністю та обсягами фінансування. Адаптація нормативно-правової бази під конкретні потреби ускладнює слідування правовим приписам, що само по собі може стати перешкодою. Здійснити комплексну оцінку співвідношення ефективності затрат і вигід інструментів та їх потенціалу запозичення в інші країни через особливості місцевих контекстів практично не можливо. Беззаперечною є лише необхідність інтенсивного обміну знаннями щодо розробки інструментарію енергетичної політики у майбутньому.

У деяких країнах пільгові тарифи використовуються для популяризації виробництва електроенергії з відновлювальних джерел. Однак у двох країнах, Данії та Німеччині, широке використання нових джерел енергії (вітрової, сонячної) досягло значного ступеня, що зумовило проблеми з інтеграцією в енергорозподільчі системи, збереженням отриманої таким чином енергії.

Особлива увага має приділятися житловому фонду як важливому компоненту майбутньої енергетичної системи (зберігання, генерування в малих обсягах, керування попитом, розумні будинки). При переході до так званих

«розумних міст» це буде ключем до успіху в довгостроковій перспективі. У деяких країнах муніципалітети зобов'язані розробляти місцеві плани енергетичної політики, методи якої та якість залежать від особливостей кожної країни.

Корисним для кожної країни буде корисним передбачити, що енергетична стратегія має бути обов'язковою складовою планів міського розвитку, оскільки це прискорить необхідність включення енергетичних проблем у традиційні процедури міського планування. Одночасно це поглибить знання планувальників, дасть можливість громаді взяти участь в успішній реалізації загальнонаціональної енергетичної політики.

Цікавим є досвід словенського міста Єсенице, яке у середині 2000-х років було серед піонерів щодо впровадження інновацій у сфері енергозбереження. Не останню роль у цьому відіграли два нормативно-правових документи, прийняті ще у кінці ХХ ст.: Закон про енергетику (1999) та Енергетична концепція муніципалітету, прийнята міською радою 30 вересня 1999 року²³¹. У 2005 році була прийнята нова редакція Закону про енергетику, ст. 17 якого зазначає, що місцева громада чи кілька місцевих громад разом приймають місцеву енергетичну концепцію, що визначає способи постачання енергії, заходи щодо її ефективного використання, опалювання будівель та генерування електроенергії, а також використання відновлювальних джерел енергії на найближче десятиліття. Ст. 66 цього ж закону визначає, що місцеві громади виконують програми щодо ефективного використання енергії та використання відновлювальних джерел енергії в межах їх повноважень і відповідальності на основі прийнятих місцевих енергетичних концепцій. Для виконання цих програм місцева громада може отримувати фінансування з державного бюджету. На основі енергетичної концепції Єсенице у 2000 році була запущена програма «Е150», орієнтована на модернізацію будинків, що щорічно витрачають на опалення більше 150 кВт·год/м².

²³¹ Existing framework and instruments. Country report – Jesenice, Slovenia.

З 2000 року на підставі постанови про стимулювання інвестицій в ефективне використання енергії та використання відновлювальних джерел енергії у домогосподарствах в муніципалітеті Єсенице з місцевого бюджету щорічно виділяється близько 40 тис. євро на реконструкцію будівель, зокрема: термоізоляцію горищ, дахів, підвалів; утеплення або відновлених фасадів; заміну дверей та вікон будівель; переведення на централізоване теплопостачання (підключення до мереж гарячої води та газової мережі); встановлення теплових насосів, сонячних панелей для підігріву води тощо.

З 2003 року домогосподарствам почали виділятися державні субсидії на повну енергетичну реконструкцію житла. Отримати їх можуть будинки, збудовані до 1980 року, а проект робіт з модернізації мають орієнтуватися на показник в 10 тис. кВт·год за м². Максимальний розмір субсидії на один проект обмежений 21 тис. євро (до 10% загальної суми проекту).

Оскільки майже 25% споживання енергії в Словенії припадає на житловий сектор, то аналіз типових будівель, збудованих до 1980 року засвідчив, що впровадження енергоощадних технологій, наявних на ринку, може на 60% зменшити споживання теплової енергії у багатоквартирних будинках. А лише енергозберігаючі вікна можуть зекономити додаткові 20%. У кількісних показниках це означає зменшення затрат енергії на опалювання з 350 до 113 кВт·год на м² опалюваної площі у старих одноповерхових будинках, і зі 115 до 50 кВт·год/м² для багатоквартирних будинків. Середній термін окупності інвестицій в у повну енергетичну реконструкцію житла складає близько 25 років, а деякі простіші заходи мають коротший період окупності – 3-4 роки для утеплення горищ, близько трьох років за заміну вікон на більш енергоефективні.

Отже, органи місцевого самоврядування можуть брати активну участь у реалізації національної політики енергоощадження шляхом розробки і прийняття відповідних стратегій. Підвищення енергоефективності муніципалітету позитивно впливає на соціально-економічний розвиток території, зменшує рівень безробіття, сприяє соціальній згуртованості.

Основними труднощами, що постають на цьому шляху, є брак знань і досвідчених управлінців та планувальників, відсутність організаційної структури для розробки та реалізації енергоощадної стратегії, відсутність зацікавлення у ключових акторів. Тому державна політика України в енергетичній сфері повинна орієнтуватися на залучення територіальних громад, а не лише окремих громадян чи об'єднань співвласників багатоквартирного будинку до розробки та реалізації заходів у сфері енергоощадження.

4.2. Енергетичні кооперативи як основа форма участі громадянського суспільства в енергетичному транзиті

У червні 2018 року Євросоюз зробив перший крок до створення Енергетичного Союзу, затвердивши уніфіковані вимоги до енергозабезпечення будівель, що є складовою комплексу заходів з підвищення енергоефективності, ширшого використання відновлюваних джерел енергії, удосконалення структури ринку електроенергії, правил постачання та регулювання²³². Усі вони були винесені на обговорення у вигляді так званого Четвертого енергопакету «Чиста енергія для всіх європейців» в кінці 2016 року. Так Єврокомісія планує вже у 2030 році наростити енергоефективність до мінімум 30%, а в Україні загальна частка енергії з відновлювальних джерел в енергобалансі країни у 2016 році складала 5,8% при запланованих 11% на кінець 2020 року. Однак не лише потреба в поступовій адаптації до вимог Євросоюзу, прописана в Угоді про асоціацію, зумовлює актуальність пошуку шляхів активнішого впровадження проектів з альтернативної енергетики, а й значні затрати населення на утримання житла, яке часто є енергонеефективним. Завдання з вирішення цих проблем покладено на Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, однак воно не зможе

²³² Directive (EU) 2018/844 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive 2010/31/EU on the energy performance of buildings and Directive 2012/27/EU on energy efficiency.

справитися з ним без підтримки з боку громадянського суспільства. Роль організацій громадянського суспільства у впровадженні нових моделей виробництва і споживання енергії українськими дослідниками поки що не досліджується.

Роль громадянського суспільства в енергетичному транзиті – переході від використання викопних ресурсів до альтернативних, відновлювальних джерел енергії – розглядається з точки зору двох підходів. Перший підхід – це концепція соціального прийняття проектів з використанням відновлювальних джерел енергії, оскільки досить часто такий перехід провокує місцеві конфлікти та спротив з боку мешканців впровадженню проектів альтернативної енергії та будівництва генеруючих потужностей для «чистої» енергетики²³³. Його представники зосереджені на дослідженні феномену негативного ставлення громадян до впровадження нових технологій («де завгодно, тільки не на моєму подвір'ї» – Not In My Back Yard, NIMBY). Досить часто приводом для конфлікту між місцевим населенням та прихильниками альтернативної енергетики є виділення орних земель, пасовищ чи рекреаційних зон для встановлення сонячних панелей або іншого енергогенеруючого устаткування, шум від вітрових установок та їх небезпечність для птахів, спотворення пейзажу місцевості тощо²³⁴.

Другий підхід розглядає громадянське суспільство як джерело соціальних й організаційних інновацій, що сприяє енергетичному транзиту: від традиційних, викопних видів палива до альтернативних, відновлювальних джерел енергії²³⁵. Саме у рамках цього підходу вивчаються різноманітні форми самоорганізації громадян для реалізації проектів, що передбачають

²³³ Wüstenhagen R., Wolsink M. and Bürer M.J. Social acceptance of renewable energy innovation: an introduction to the concept.

²³⁴ Wolsink M. Planning of renewables schemes: deliberative and fair decision-making on landscape issues instead of reproachful accusations of non-cooperation.

²³⁵ Seyfang G., Smith A. Grassroots innovations for sustainable development: Towards a new research and policy agenda.; Smith A. Civil society in sustainable energy transitions.

використання відновлювальних джерел енергії, серед яких є й енергетичні кооперативи.

Створення енергетичних кооперативів уже стало звичною практикою для низки розвинених країн, а їх ініціаторами зазвичай є група громадяни, що прагнуть задовольнити свої потреби у різних видах енергії та скоротити затрати на її придбання. Такий кооператив може займатися: закупками джерел тепла, палива або ж послуг фахівців-енергетиків (наприклад, для здійснення енергоаудиту й утеплення житлових приміщень членів кооперативу); самотужки виробляти електроенергію майже з будь-яких джерел енергії; генерувати тепло як для членів кооперативу, так і для систем опалення окремих кварталів чи вулиць; фінансувати купівлю членами кооперативу енергетичних установок (котлів, акумуляторів, сонячних панелей тощо).

Головним завданням енергетичних кооперативів є надання членам можливості інвестувати у розвиток альтернативної енергетики – створювати і використовувати відновлювальні джерела енергії. Сконцентровані таким чином кошти спрямовуються на купівлю дорогого обладнання для виробництва екологічно чистої енергії (вітряний генератор коштує близько 3 млн. євро) або ж дають змогу раціонального його використовувати усіма членами кооперативу без простою. Середні і великі кооперативи орієнтуються на використання відновлювальної енергії – сонця, вітру, водних ресурсів, що дає змогу задовольнити потреби членів кооперативу в електроенергії за оптимальною ціною та сприяти збереженню навколишнього середовища.

Зарубіжний досвід свідчить, що кооператив, який складається зі 500-1000 учасників, може почати надавати свої послуги за умови допомоги з боку стороннього комерційного партнера. Якщо ж чисельність його членів сягне хоча б 5 тис. осіб, то він зможе почати перейти до повного циклу виробництва або розподілу енергії. Тобто, одним з основних завдань кооперативів є збільшення кількості членів, а не максимізація продаж.

Такий спосіб продукування енергії набуває дедалі більшої популярності у світі. Досить активно такі кооперативи виникають і розвиваються у Євросоюзі,

який у програмних документах визначив ціль до 2020 року довести частку енергії з відновлювальних джерел до 20%. Згідно з прогнозами, до 2030 року частка домогосподарств та кооперативів, які будуть учасниками енергоринку, досягне 50% від усього населення ЄС, а їх загальний внесок у виробництво електроенергії сягне майже 20%. Вони стануть повноправними учасниками ринку з можливістю генерувати, зберігати та використовувати для власного споживання електроенергію з відновлювальних джерел енергії²³⁶.

У країнах Північної Європи кооперативні підприємства з виробництва енергії існують з початку ХХ ст. У 1970-х роках, як результат енергетичної кризи та бажання знайти альтернативи атомній енергетиці, такі соціальні інновації почали набувати дедалі більшої популярності. Починаючи з 2000-х років лібералізація енергетичної системи, введення заохочувальних тарифів щодо використання енергії, отриманою з відновлювальних джерел, та можливість збільшувати масштаби застосування нових технологій призвела до широкого соціального поширення енергетичних кооперативів, що орієнтуються на виробництво або ж споживання екологічно чистої енергії²³⁷.

Енергетичні кооперативи є однією з рушійних сил енергетичного транзиту (Energiewende) у Німеччині й дали змогу залучити в «зелену» економіку мільярди євро пересічних громадян на перших етапах переходу до нової моделі виробництва енергії, коли традиційні енергетичні монополісти досить скептично оцінювали перспективи відмови від викопного палива. У 2012 році у країні налічувалося понад 700 енергетичних кооперативів (у 2001 році – лише 66), основним завданням яких є концентрація фінансових ресурсів громадян, щоб отримати вигоду від «зелених тарифів», і яким належить 47% підприємств у сфері відновлювальної енергії.

У Бельгії енергетичні кооперативи також досить поширені і використовують вітряні генератори, біогаз, сонячні батареї. Найбільш відомим

²³⁶ The potential of energy citizens in the European Union.

²³⁷ Yildiz O., Rommel J., Debor S., Holstenkamp L., Meye F., Müller J.R., Radtke J. and Rognli J. Renewable energy cooperatives as gatekeepers or facilitators? Recent developments in Germany and a multidisciplinary research agenda.

прикладом є EсоPower, який є одним із засновників європейської мережі кооперативів з виробництва енергії з відновлювальних джерел REScoop (Renewable Energy Sources). Він був створений в 1991 році і на сьогодні нараховує близько 50 тис. членів, статутний капітал становить 50 млн євро, а щорічний оборот – 25 млн євро. Приваблива для споживачів ціна на електроенергію дала змогу завоювати йому 1,5% енергоринку Фландрії. Нинішній бум проектів отримання енергії з відновлювальних джерел спостерігається і в таких країнах як Великобританія²³⁸, що є результатом спеціальних державних програм та дедалі більшого усвідомлення громадянами важливості широкого застосування «зелених» технологій в енергетичному секторі. У країнах Південної Європи роль громадянського суспільства у здійсненні енергетичного переходу є радше незначною. Однак пояснення такого стану справ низькою щільністю населення і, відповідно, меншими можливостями для акумулювання фінансових ресурсів, низьким рівнем екологічної свідомості громадян та недорозвиненістю ринку відновлювальної енергетики, не має емпіричних підтверджень²³⁹.

Така форма організації виробництва і споживання енергії у порівнянні з державними чи комерційними проектами має низку екологічних та соціальних переваг, зокрема максимальне врахування особливостей місцевості та потреб населення²⁴⁰, стимулювання економічного розвитку громади²⁴¹ та її згуртованості. Більше того, ініціативи громади можуть призвести до кращої обізнаності з енергетичними проблемами та більш відповідальній практиці споживання енергоресурсів.

²³⁸ Walker G., Hunter S., Devine-Wright P. and Evans B. Harnessing community energies: explaining and evaluating community-based localism in renewable energy policy in the UK.

²³⁹ Schreuer A. and Weismeier-Sammer D. Energy cooperatives and local ownership in the field of renewable energy technologies: a literature review.

²⁴⁰ Rogers J.C., Simmons E.A., Convery I. and Weatherall A. Social impacts of community renewable energy projects: findings from a woodfuel case study.

²⁴¹ Hoffman S.M. and High-Pippert A. From private lives to collective action: Recruitment and participation. Incentives for a community energy program.

До переваг такої організаційної форми слід віднести і те, вони стимулюють самоорганізацію населення, яке отримує можливість: вирішувати власні енергетичні питання без взаємодії з урядом; не залежати від монополістів; отримувати гуртові знижки у випадку закупівлі енергоресурсів, енергогенераторів або ж електроенергії.

Енергетичні кооперативи мають доступ до неринкових ресурсів, таких як довіра, що дуже потрібна до відтворення такого квазіпублічного блага як енергія²⁴². Маючи доступ до таких соціальних ресурсів, організації громадянського суспільства можуть забезпечити щільніший контроль над виробництвом енергії (з відновлювальних джерел чи традиційних) та її вартістю. Не останню роль у прийнятті споживачами рішення купувати електроенергію, генеровану енергетичними кооперативами, відграє і нижча ціна на неї²⁴³.

Серед чинників, що можуть сприяти чи утруднювати такі процеси, особливе значення має взаємодія між макроінститутами та мережами акторів на мікрорівні. Зокрема, на макрорівні провідна роль належить інституційним (системи фінансової підтримки, політика землекористування, стимулювання та податкові пільги, законодавство щодо виробництва, продажі та поширення електроенергії, система енергорозподільчих мереж) та культурним чинникам (традиції «енергетичної активності» та питання легітимності). На рівні індивідів увага приділяється зокрема наявності серед громади осіб, які мають доступ до інформації, навичок та фінансів, необхідних для початку проекту, а

²⁴² Horst van der D. Social enterprise and renewable energy: emerging initiatives and communities of practice.

²⁴³ Sagebiel J., Muller J.R. and Rommel J. Are consumers willing to pay more for electricity from cooperatives? Results from an online choice experiment in Germany.

також і соціального капіталу²⁴⁴ для формування підтримки шляхом встановлення партнерських відносин із зацікавленими акторами²⁴⁵.

Основні перешкоди на шляху подальшого розвитку енергетичних кооперативів та проектів із використанням відновлювальних джерел енергії загалом полягають у:

- особливості енергії як квазіпублічного блага. По-перше, з подачі Євросоюзу у національне законодавство країн-членів дедалі ширше впроваджується практика розмежування виробників енергії та її дистрибуторів. У результаті кількість кооперативів, яким вдається надавати такі послуги є відносно незначною²⁴⁶. До того ж у низці країн енергетичний ринок все ще контролюється невеликою кількістю великих енергетичних компаній, а енергорозподільчі мережі історично належить виробникам електроенергії. Розв'язання цього питання є ключовим для поширення децентралізованих підходів до виробництва та споживання енергії.

По-друге, неготовність суспільства визнати важливість енергетичних проблем. На відміну від продовольства, яке можна понюхати, торкнутися і спробувати, люди часто не думають про природу енергії, яку вони використовують. Більше того, вибір енергії не є щоденним вибором, який має прямий чи опосередкований вплив на їх здоров'я. Крім того, населенню важко відмовитися від укорінених звичок енергоспоживання. Люди звикли до монополізму на енергетичному ринку, коли будь-які альтернативи наявному енергопостачальнику відсутні. Громадяни скептично налаштовані щодо зміни постачальника і через труднощі, з якими вони стикнулися в інших секторах, що були лібералізовані раніше (наприклад, телекомунікаційному). У цих секторах

²⁴⁴ Walker G., Devine-Wright P., Hunter S., High H. and Evans B. (2010) Trust and community: exploring the meanings, contexts and dynamics of community renewable energy.

²⁴⁵ Ruggiero S., Onkila T. and Kuittinen V. Realizing the social acceptance of community renewable energy: a process-outcome analysis of stakeholder influence.

²⁴⁶ Huybrechts B. and Mertens S. The relevance of the cooperative model in the field of renewable energy in Europe.

припинення договору з монополістом для споживачів часто означало складнощі з наданням послуг;

- залежності від кількості членів кооперативу: саме вони є основним джерелом фінансів для закупівлі устаткування або ж енергії;

- необхідності володіння спеціальними знаннями для ефективної діяльності енергетичного кооперативу.

Отже, енергетичні кооперативи є однією з найбільш перспективних форм участі організацій громадянського суспільства в енергетичному транзиті, яка має низку переваг (стимулювання самоорганізаційних процесів, доступ до соціального капіталу, консолідація фінансових ресурсів громадян, обізнаність з потребами членів, сприяння економічному розвитку громади, зміцнення соціальних зав'язків), які поки що не використовуються в Україні.

4.3. Зарубіжний досвід довгострокового планування комплексних програм енергоефективності на прикладі «Стратегії 2050» уряду ФРН

У ФРН до початку 1970-х років термін «енергетична стратегія» як комплексний план дій, що спрямований на досягнення державою пріоритетних довгострокових цілей не вживався, ані у офіційних урядових документах, ані у програмах політичних партій, ані у науковій літературі. Забезпечення енергетичною сировиною вважалося, передусім, проблемою приватного капіталу, за вирішення якої він несе повну відповідальність.²⁴⁷ Вперше держава продемонструвала себе як регулятора та «гравця» на енергетичному ринку в середині 1960-х рр., коли у ФРН нарізала об'єктивна необхідність диверсифікації структури енергобалансу країни, який, у той час був майже виключно

²⁴⁷ Седых С. В. Новая энергетическая стратегия ФРГ. С. 61.

зорієнтованим на кам'яне та буре вугілля, які програвали нафті як за ціною, так і за універсальністю використання.

У вересні 1973 р., а потім, після внесення відповідних поправок під час нафтової кризи у жовтні 1974 р., уряд ФРН вперше прийняв комплексну довгострокову програму розвитку енергетичної галузі з урахуванням потреб усіх секторів національної економіки і нових тенденції на світовому енергетичному ринку. Мета полягала у підвищенні рівня самозабезпечення країни енергією за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів, інших «надійних джерел енергії» та зниження залежності від імпорту нафти. Разом з відмовою від прискореного зниження споживання кам'яного та бурого вугілля і надання довгострокових субсидій вуглевидобувній галузі особливої уваги приділялось прискореному розвитку ядерної енергетики, яка вже наприкінці 1970-х рр. відіграла помітну роль у енергоспоживанні ФРН. Визнаючи те, що у короткий термін неможливо радикально змінити структуру енергетичного балансу країни, уряд висловив готовність підтримати проекти з впровадження енергозберігаючих технологій і наукові дослідження у галузі розробки альтернативних джерел енергії. Результатом цієї політики стало форсоване впровадження альтернативних (відновлюваних) джерел енергії на початку 2000-х рр.

Урядова енергетична програма 1974 р., разом з незначними доповненнями і уточненнями, зробленими у 1977 та 1981 рр., майже на два десятиліття визначила основні напрямки розвитку енергетичного комплексу ФРН. До кінця 1980-х років в ФРН існував відносно стійкий консенсус поглядів на здійснювану урядом енергетичну політику. Проте, вже тоді проявився новий фактор, що спричинив потужний вплив на увесь хід подальших дискусій навколо проблеми національної енергетичної стратегії. Цім фактором стала суспільна думка: поворотним моментом у зміні суспільних настроїв, що активно підігрівався опозиційними політичними силами, стала катастрофа на Чорнобильській АЕС у 1986 р. Після приходу до влади у 1998 р. уряду «червоно-зеленої» коаліції на чолі з соціал-демократом Г. Шредером, політична

установка колишніх опозиційних партій про необхідність відмови від атомної енергії була реалізована на практиці – у вигляді федерального закону, який встановив нормативну заборону на будівництво нових АЕС і зафіксував граничний термін експлуатації атомних енергоблоків у 32 роки – відповідно до закону остання станція повинна бути закрита вже у 2021 р. Одночасно, у якості альтернативи атомній енергетиці пропонувалось розпочати форсований перехід до відновлюваних джерел енергії. Згодом радикали з числа захисників навколишнього середовища почали наполегливо піднімати питання про згортання і вугільної енергетики також. При цьому наголос робиться на пошук саме оптимального поєднання енергоносіїв, що споживаються, навколо чого, власне, і ведуться в останні роки політичні, наукові та суспільні дискусії.

К середині 2009 р. Німеччина зіштовхнулася з достатньо серйозною для такої великої індустріальної країни проблемою – відсутністю чіткої національної енергетичної стратегії. Сутність розходжень, що виникли в політичній еліті та експертних колах Німеччини зводилась до наступного: «радикали» наполягали на ризикій зміні вектору енергетичного розвитку на користь відновлюваних джерел енергії, «консерватори» закликали уникати радикальних змін при формуванні перспективної енергетичної політики.²⁴⁸

Розходження існували з приводу практично усіх ключових тем енергетичної політики, зокрема це стосувалось темпів втілення і обсягів державної підтримки відновлюваних джерел енергії, подальшої долі вугільної енергетики, податкової політики в енергетичному секторі. Найбільш гостро, у політичному сенсі, постало питання про майбутнє атомної енергетики.

Проте, загальним тлом енергетичного дискурсу у ФРН того часу була проблема регулювання політики імпорту енергоносіїв, оскільки Німеччина, не маючи істотних запасів вуглеводневої сировини, змушена забезпечувати свій розвиток переважно за рахунок імпорту нафти та природного газу. До того ж в останні роки імпортувати у ФРН доводиться навіть кам'яне вугілля. За цих умов дискурс навколо енергетичної стратегії у ФРН почав нагадувати

²⁴⁸ Лихачев В. Германия: споры о будущем.

«ходження по замкнутому колу: АЕС – занадто небезпечні, вугілля – недостатньо екологічно, альтернативні джерела енергії мають багато переваг, проте, поки що, ненадійні і занадто дорогі, газ і нафта знаходяться не в тих країнах, з якими хотілося б мати справу».²⁴⁹

Після перемоги на виборах 2009 р. уряд А. Меркель запропонував вихід з цього «замкненого кола», який був викладений у коаліційній угоді між ХДС/ХСС та СвДП. Новий уряд декларував курс на «енергетичну політику, вільну від ідеологічних пристраців і засновану на ринкових принципах». Угода підтверджувала довгостроковий курс на збільшення частки відновлюваних джерел енергії, проте у ній зазначалось, що мова повинна йти про «поступове заміщення традиційних енергоносіїв альтернативними джерелами енергії». Учасники коаліції погоджувались переглянути у бік збільшення терміни експлуатації діючих АЕС і після 2021 р., оскільки у протилежному випадку «неможливо буде реалізувати задані показники зниження викидів парникових газів в атмосферу, підтримувати ціни на електроенергію на прийнятному для промисловості і населення рівні і знизити залежність від імпорту вуглеводневої сировини». При цьому заборона на будівництво нових АЕС збереглася. В угоді вже не містилось заяв про необхідність якнайшвидшого згорання вугільної енергетики, хоча ще недавно це було принциповою вимогою партії «зелених». Відтепер її існування визнавалось необхідним на ближчу перспективу задля забезпечення енергобезпеки країни. Разом з тим, ставилось питання про радикальну модернізацію старих вугільних ТЕЦ і будівництво нових з урахуванням останніх екологічнобезпечних технологій. У той же час новий уряд підтвердив свій намір дотримуватись досягнутих у грудні 2007 р. домовленостей у рамках т.з. «вугільного компромісу» про припинення до 2018 р. надання субсидій на видобуток кам'яного вугілля.

Визначившись в загальних рисах з найбільш чутливим в політичному плані питанням термінів та умов входу країни з ядерної енергетики, уряд ФРН наприкінці вересня 2010 р. оприлюднив довгострокову стратегію розвитку

²⁴⁹ Зарицкий Б. Экономика ФРГ. С. 239.

національної енергетики до 2050 р., яку А. Меркель назвала «революційною». Прийняттю нової енергоконцепції передувала тривала робота профільних міністерств та відомств, а також провідних науково-дослідних центрів ФРН. Останні мали завдання досліджувати альтернативні сценарії розвитку енергетичних галузей Німеччини і виробляти відповідні рекомендації для керівництва держави та бізнесових кіл. Методологічно ці пошуки були засновані на аналізі усієї сукупності технологічних, фінансових, кліматичних умов, а також різні сценарії пролонгації терміну використання АЕС. Результатом цих зусиль став документ на 198 сторінок під назвою «Енергетичні сценарії для енергетичної концепції Федерального уряду», висновки якого були покладені в основу офіційної «Стратегії 2050».²⁵⁰

Стрижнем нової енергетичної стратегії стала постановка амбіційних цілей з втілення відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності і розширення мережевої інфраструктури. Подовження термінів експлуатації АЕС було представлено як вимушене рішення: атомна енергетика повинна відіграти роль «моста» для забезпечення переходу від вуглеводневої до «зеленої» енергетики з мінімальними витратами.²⁵¹ Головною метою енергоконцепції на довгострокову перспективу є суттєве зростання частки відновлюваних джерел енергії в енергетичному балансі Німеччини. Найважливіше значення при цьому надається розвитку вітрової енергії. Це має відбуватись, як за рахунок вже існуючих установок, що розташовані на суходолі, так і за рахунок великомасштабної програми розвитку комплексів повітряних генераторів на континентальному шельфі в полосі узбережжя і у відкритому морі. Цей напрямок, на думку експертів є найбільш перспективною галуззю реалізації інвестицій у секторі відновлюваних джерел енергії (сьогодні у ФРН на установках, що використовують енергію вітру виробляється 6,5% усієї електроенергії країни). Важливе значення у майбутньому повинне мати таке альтернативне джерело енергії, як біомаса (сьогодні її частка у загальному

²⁵⁰ Седых С. В. Ibid. С. 64.

²⁵¹ Ibidem.

енерговиробництві ФРН складає 4,2%). Фотовольтаїка, що використовує енергію сонця, має такі недоліки, як високі витрати на виробництво устаткування та незначні незначне вироблення енергії, тому у планах уряду ФРН не передбачено її штучне форсування: прийнято рішення планомірно скорочувати дотації тарифів на електроенергію, що вироблена на геліоустановках, що буде істотно знижати їх інвестиційну привабливість.²⁵²

Важливою передумовою реалізації завдань у сфері відновлюваних джерел енергії, відповідно до концепції, є подальше зниження енергоємності економіки країни. Цілями на середню та довгострокову перспективу визначені такі орієнтири: скорочення первинного споживання енергії до 2020 р. на 20% (у порівнянні з показниками 2008 р.), і на 50% до 2050 р. За рахунок впровадження енергозберігаючих технологій буде поступово скорочуватись споживання електроенергії (на 10% - до 2020 р. і на 25% - до 2050 р. у порівнянні з 2008 р.). Основний ресурс економії паливно-енергетичних ресурсів автори концепції вбачають в модернізації будівель і на транспорті. У першому випадку наголос робиться на підвищенні у двічі площі, будівель та нежитлових приміщень, що підлягає санації. У другому випадку особлива увага зосереджується на необхідності масового впровадження електромобілів.²⁵³

У відповідності з вже діючою федеральною програмою 2009 р. в Німеччині планується виробити 1 млн. електромобілів до 2020 р. і 6 млн. до 2030 р.

Важливою передумовою переходу на «зелену» енергетику, з точки зору уряду ФРН, є розвиток і модернізація мережевої інфраструктури. Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що у майбутньому основні потужності з виробництва електроенергії з відновлюваних джерел, передусім вітрильні генератори, будуть зосереджені головним чином, на півночі і північному сході Німеччини, у той час, як основна маса споживачів (промислове виробництво і населення) – переважно на заході, півдні та південному заході. Крім того,

²⁵² Energiekonzept für eine umweltschonende, zuverlässige und bezahlbare Energieversorgung. S 4; 15.

²⁵³ Ibidem. S. 11–13, 22–25.

значна увага у програмі приділяється створенню додаткових транскордонних ліній, які повинні зв'язати німецьких споживачів електроенергії з постачальниками з сусідніх країн.²⁵⁴

Окрема увага у програмі надається кліматичному аспектові енергобереження. Відповідно до неї на період до 2020 р. викиди CO₂ повинні скоротитись на 40% порівняно з аналогічним показником 1990 р. У перспективі цей показник повинен бути доведений до 55, 70 і 80-95%, відповідно до 2030, 2040 і 2050 рр.²⁵⁵

Для досягнення усіх перелічених цілей необхідне значне збільшення інвестицій у енергетичну галузь – за висновками уряду ФРН, на 20 млрд. євро щорічно. Проте автори концепції обіцяють у майбутньому значний стратегічний вигреш у майбутньому: відбудеться зниження енерговитрат на підприємствах та у домашніх господарствах; німецькі компанії закріплять своє лідерство на ринку енергозберігаючого устаткування і технологій, знизиться залежність країни від імпорту вуглеводневих енергоносіїв, і тим самим підвищиться рівень енергетичної безпеки ФРН. Нарешті, реалізація нової енергетичної концепції дозволить Німеччині виконувати свої міжнародні зобов'язання зі зниження викидів парникових газів.²⁵⁶

Аналізуючи нову енергетичну концепцію увагу слід звернути і на певні проблемні моменти, що містяться у цьому документі. Так, звертає на себе увагу відсутність довгострокового бачення ролі та місця вуглеводневих енергоносіїв у енергобалансі ФРН. Про нафту і природний газ згадується лише наприкінці програми у контексті завдання подальшої диверсифікації маршрутів їх транспортування, чому федеральний уряд має намір всіляко сприяти шляхом «політичного супроводження» проектів будівництва нових газопроводів з метою «довгострокового забезпечення енергетичної безпеки».²⁵⁷

²⁵⁴ Ibidem. S 18–21.

²⁵⁵ Ibidem. S. 5.

²⁵⁶ Ibidem. S. 5–6.

²⁵⁷ Ibidem. S. 31.

Утім, нова енергетична стратегія викликала суперечливу реакцію у політичних та ділових колах і експертному співтоваристві ФРН. «Зелені» і СДПН протестували проти подовження термінів експлуатації діючих АЕС і пригрозили зверненням до конституційного суду для перевірки правомірності внесених в закон про вихід з атомної енергетики змін без схвалення бундесрату.²⁵⁸

Потужні енергетичні концерни залишились незадоволені ціною, яку їм доведеться заплатити за продовження експлуатації АЕС і заявили про те що можуть на власний розсуд закрити їх раніше зазначених термінів, як що з'ясується, що подальша експлуатація АЕС стає нерентабельною.

Наведені вище претензії не вичерпують перелік претензій політиків, бізнесменів та експертів до урядової «Стратегії 2050». Проте документ був прийнятий і став політичним фактом. У той же час «Стратегію 2050» не слід сприймати як догму. Об'єктивні потреби економіки, технологічні (як у випадку з сонячною енергією) та фінансові обмеження неминуче зумовлять певні корективи даної програми.

Для політико-бізнесових кіл та експертного співтовариства України досвід розроблення та реалізації енергетичної стратегії ФРН може бути корисним наступними висновками.

- Магістральний шлях розвитку усієї світової енергетики лежить у річищі підвищення енергозбереження та енергоефективності, а ні нарощування вироблення обсягів енергії, як це відбувалось за часів СРСР.

- Оскільки енергетика є фундаментальною основою розвитку економіки, держави та суспільства, програма її розвитку повинна бути виключно довгостроковою. При цьому вона повинна складатись з певних, порівняно короткострокових за термінами (10 – 15 років) етапів.

- Оскільки Україна, як і переважна решта країн світу рухається шляхом наздоганяючої модернізації, провідні зарубіжні країни мають стати джерелом не лише досвіду побудови і впровадження довгострокових енергетичних

²⁵⁸ Wulff gibt Kernkraftseinen Segn.

програм, а й фінансових інвестицій та імпорту відповідних технологій та обладнання.

- Реалізація довгострокових енергетичних програм потребує консолідованих зусиль суспільства, політичних, бізнесових та експертних кіл країни, проте плюралізм думок, певні суперечки та зустрічні умови є цілком природним явищем. В жодному випадку вони не повинні ставити під сумнів кінцеві, стратегічні цілі програми енергетичного розвитку. Шляхом їх вирішення є домовленості на основі компромісу та узгодження інтересів зацікавлених сторін.

- Довгострокова програма енергетичного розвитку сама по собі є перспективним інструментом вирішення завдань консолідації суспільства та еліт навколо стратегічних цілей розвитку держави, і здатна ефективно знімати напругу у соціально-політичних відносинах всередині країни.

РОЗДІЛ V. ВПЛИВ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК

5.1. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності : політичні аспекти

Енергетична політика – одна з найважливіших складових політики Української держави. Цьому сприяють висока енергомісткість економіки (ще до 2014 р. енергомісткість ВВП вдвічі перевищувала аналогічний показник США, втричі – Японії та ФРН ²⁵⁹), дефіцит енергоресурсів, особливо нафти та газу, залежність від зовнішнього їх постачання, зношеність інфраструктури (втрати тепла при транспортуванні перевищували європейський показник у 7-8, у будівлях – у 3-5 разів ²⁶⁰) тощо.

Відтак серед завдань енергополітики були скорочення споживання енергоресурсів та ефективне їх використання. У 1994 р. ухвалили закон про енергозбереження та затвердили держстандарти з енергозбереження, наступного року створили Держкомітет, через рік – Держінспекцію з енергозбереження. У 2005 р. на базі Держкомітету було створене Національне агентство, а у 2011 р. на базі Нацагентства та Держінспекції – Держагентство з енергоефективності та енергозбереження (Держенергоефективність). У 2010 р. уряд затвердив Держпрограму енергоефективності та виробництва енергоносіїв з відновлювальних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 рр., де передбачалось відшкодування кредитів на придбання енергоефективного обладнання та матеріалів. Станом на 2013 р. діяли 15 галузевих та 27 регіональних програм підвищення енергоефективності, 45 програм зі скорочення споживання енергоресурсів бюджетниками. Після анексії Криму та початку війни на Донбасі статус проблематики

²⁵⁹ Углубленный обзор политики... С. 62.

²⁶⁰ Акуленко Л. Тепловий удар по енергоефективності. Арк. 18.

енергозбереження та енергоефективності (ЕЕ) зріс. У 2015 р. прийняли Національний план дій з енергоефективності, ухвалили низку законів.

Енергоефективність має значний потенціал щодо інноваційного розвитку України. Реалізація відповідних заходів стимулює впровадження нових технологій. Україна має щорічний потенціал енергоефективності економіки на рівні 11,8 млрд. євро ²⁶¹.

Постає питання про зв'язок між цією сферою та предметом політичних досліджень. У деяких соціальних науках вже приділяли увагу до неї. Відповідні дослідження торкалися й питань політичної науки. У 2-томній монографії під редакцією В. Жовтянського, М. Кулика та Б. Стогнія аналізувалися питання стратегії енергозбереження та механізми її реалізації. У 2009 р. під керівництвом С. Єрмілова, В. Геєця та ін. вийшла Національна доповідь про стан та перспективи державної політики енергоефективності. У монографії О. Суходолі було досліджено розбудову системи управління сферою ЕЕ. В інших працях вчені розробляли сценарії реалізації політики енергоефективності, правові її аспекти, понятійний апарат тощо.

На явища, які є предметом політологічного дослідження, вказують й документи ЄС, де термін *energy efficiency* пов'язують як з технічними, так й організаційно-управлінськими заходами ²⁶², а при аналізі енергоефективності в Україні вказують на необхідність інституційних реформ ²⁶³.

Але нині політологічних досліджень явищ енергоефективності та енергозбереження бракує. Можна згадати працю О. Цапко-Піддубної ²⁶⁴, на думку якої механізми реалізації політики енергоефективності є видом політичних дій, а також окремі розвідки автора цього матеріалу ²⁶⁵. Брак досліджень позначається на якості понятійного апарату. З точки зору держуправління логічним є визначення В. Струком державної політики

²⁶¹ Кицкай Л. І. С. 32.

²⁶² Струк В. О. Ibid. С. 142.

²⁶³ Углубленный обзор политики... С. 17-18.

²⁶⁴ Цапко-Піддубна О. І. Ibid.

²⁶⁵ Перегуда Є. В., Місержи С. Д. С. 122–125.

енергоефективності як діяльності органів держуправління щодо забезпечення певного рівня виробництва продукції або надання послуг при мінімізації використання ресурсів, що визначається через правові акти, регуляторні заходи та дії з пріоритетним застосуванням енергоефективних технологій²⁶⁶. Але навряд чи це задовольнить політичну науку, тим більше що сам автор вважає, що термін «енергоефективність» відображає діяльність не лише держави, а й територіальної громади, кожної організації, підприємства, людини²⁶⁷. Від себе додамо: також політичних сил та громадських організацій, які віддзеркалюють інтереси цих суб'єктів.

Отже, енергоефективності та енергозбереження – це сфера політичної взаємодії. Її суб'єктами є органи влади, партії, громадські асоціації, які віддзеркалюють інтереси винахідників, виробників, постачальників, споживачів. Політика у цій сфері є інструментом конструювання суспільства. Це корелює з думкою (М. Розумного) про те, що символічні інструменти консолідації не обмежені етнокультурною сферою.

Те, що політологія поки що мало цікавиться цієї сферою, не означає, що у ній відсутні дослідження, від яких слід відштовхуватися. До них належать теорія груп інтересів, неоінституціоналістські розробки впливу інститутів на цілі акторів, концепції громадянського суспільства тощо.

Усе це дає змогу розглядати політику у сфері енергозбереження та енергоефективності як інструмент інноваційного розвитку України. «Інновація» – це нововведення в практиці людської діяльності, засноване на передових досягненнях науки і техніки, що надає переваги новому виду діяльності, продукції, способу організації²⁶⁸. Ми обмежимося двома чинниками. По-перше, інноваційним впливом заходів енергоефективності та енергозбереження на сферу політичної взаємодії, по-друге, політикою у житлово-комунальному господарстві (ЖКГ).

²⁶⁶ Струк В. О. Ibid. С. 143.

²⁶⁷ Ibidem. С. 142.

²⁶⁸ Кащенко Т. Інноваційність енергоефективності в архітектурі та містобудуванні.

За даними Держслужби статистики, на початку 2016 р. житлофонд України становив 973,8 млн. кв. м, з них 60,8 % – у містах. 98,2 % житлофонду складала багатоквартирні та індивідуальні будинки²⁶⁹. Серед багатоквартирних будинків до комунальної власності належали 213,8 тис. будинків, до державної – 18,2 тис.

Рівень енергоефективності у житлофонді знаходиться на низькому рівні. З 18,6 млрд. куб. м газу, який витрачається на потреби ЖКГ, 2,4 млрд. витрачається у системі теплопостачання, ще 9 млрд. – у будинках. Таким чином, за призначенням на опалення витрачається всього 7,2 млрд. куб. м²⁷⁰. В Україні діють найнижчі в Європі тарифи, що зумовлює величезні субсидії з бюджету. Термомодернізації потребують понад 80 % будинків²⁷¹. Витрати на термомодернізацію індивідуальних будинків оцінюють у \$28 млрд., багатоквартирних – \$17 млрд.²⁷².

Але тому житлофонд є й найперспективнішим об'єктом заходів енергоефективності та енергозбереження. Крім того, на думку економістів, заходи енергозбереження є ефективними лише за «комплексного підходу до їх реалізації. ...Мова йде про одночасну активізацію інвестиційної діяльності як промислових виробників, так й побутових споживачів. ...Якщо інвестувати будуть лише підприємства, то зростання собівартості ...продукції призведе до зниження її конкурентоспроможності, а отримана ...економія ресурсів повністю не перекриє понесені витрати... У разі ж додаткової активізації інвестиційних процесів з боку домогосподарств істотно зросте попит на продукцію вітчизняних виробників»²⁷³.

У 2014–2017 рр. найважливішим інструментом політики енергоефективності та енергозбереження стала програма «теплих кредитів». Вона передбачає держасигнування на відшкодування: 20 % кредитів на

²⁶⁹ Житловий фонд на 1 січня 2016 року.

²⁷⁰ Українцям хотят урезать расход газа.

²⁷¹ Зубко Г. 80% жилого фонда Украины было построено до 90-х годов..

²⁷² Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 8.

²⁷³ Дячук А. А., Подолец Р.З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid. С. 65–66.

придбання негазових котлів; 30% кредитів для фізичних осіб на придбання енергозберігаючих товарів; 40 % кредитів для об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) та житлово-будівельних кооперативів (ЖБК) на термомодернізацію ²⁷⁴.

Ще один важливий інструмент, який створюється – Фонд енергоефективності (ФЕ). Його концепція затверджена урядом. Основні завдання Фонду: залучення інвестицій, впровадження інструментів для погашення кредитів; здійснення заходів для вимірювання споживання; надання рекомендацій щодо проектів; інформаційно-роз'яснювальна робота; забезпечення довгострокового фінансування за рахунок держбюджету та міжнародних фінансових організацій, донорів; запровадження енергоаудиту та сертифікації будівель; запровадження обліку усіх спожитих енергоносіїв; створення ринку послуг з управління багатоквартирними будинками тощо ²⁷⁵.

Щодо інноваційного впливу цих заходів на сферу політичної взаємодії зазначимо таке. Вони формують нові напрями міжнародного співробітництва держави, під які залучаються інвестресурси. Так, у 2016 р. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) виділив українським банкам кредит у 75 млн. євро на заходи з енергоефективності. Укладені меморандуми з Фінляндією, Данією тощо. Передбачається запозичення міжнародного досвіду, наприклад, досвіду США щодо енергокооперативів ²⁷⁶.

Але, враховуючи потреби в інвестресурсах, сумнівно, щоб в осяжній перспективі Україна залучила такі кошти ззовні. Держбюджет теж не має достатніх ресурсів. Тому відповідальність на себе має взяти суспільство. Відтак

²⁷⁴ Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 та від 17 жовтня 2011 р. № 1056 : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 231.

²⁷⁵ Концепція впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності (створення Фонду енергоефективності).

²⁷⁶ Савчук С. Створення енергетичних кооперативів в Україні - це новий тренд, який розвиватиме Держенергоефективності разом із громадами для їх енергонезалежності та самостійності.

цікавим є вплив політики енергоефективності та енергозбереження на внутрішню суспільно-політичну взаємодію.

По-перше, вона спрямована на національну консолідацію, розвиток патріотизму. Символічним є значення енергоефективності за умов конфлікту з РФ. Як зазначав голова Держенергоефективності, «нам сьогодні потрібно як на центральному, так і на місцевому рівнях вкладати кошти в енергоефективність, адже це єдина реальна перспектива досягти енергетичної незалежності держави»²⁷⁷. Інноваційність цього напрямку суспільної консолідації та формування патріотизму полягає у тому, що громадське поєднується з приватним. Концепція ФЕ визначає напрями комунікації між державою та населенням та ключові посили.

По-друге, політика енергоефективності та енергозбереження сприяє регіональному розвитку. Політологічний аспект цього полягає, зокрема, у розвитку інституційної структури політики енергоефективності та енергозбереження. Це передбачає взаємодію центральних державних органів та місцевого самоврядування. Але невід'ємним елементом його є й розвиток самого самоврядування. Державні ініціативи зі стимулювання енергоефективності та енергозбереження формують нові напрями та форми його діяльності. Підставою взаємодії є зацікавленість органів місцевого самоврядування. Адже вони відповідають за стан теплопостачання. Але реалізація заходів з енергоефективності та енергозбереження вимагає забезпечення. На це спрямована політика фінансової децентралізації. Її наслідком є зростання у 2016 р. доходів місцевих бюджетів на 44 % до 144 млрд. гривень²⁷⁸, частина яких може бути спрямована на енергоефективності та енергозбереження. У регіони мають піти й інвестиції Фонду енергоефективності²⁷⁹. Наразі взаємодія центральних та місцевих влад у

²⁷⁷ Держенергоефективності продовжує активно залучати місцеву владу до здешевлення «теплих» кредитів.

²⁷⁸ Доходы местных бюджетов за год увеличились на 44% - до 144 миллиардов.

²⁷⁹ Зубко Г. Від активності міських голів залежить успішність реформи енергоефективності.

сфері енергоефективності та енергозбереження відбувається й на договірній основі. Договори мають підштовхнути місцеву владу до впровадження програм стимулювання заходів енергоефективності та енергозбереження.

У 2016 р. всього було ухвалено 216 місцевих програм компенсації «теплих кредитів», що у 2,6 рази більше за 2015 р. Найбільш потужні програми мали Дніпро (4,2 млн. грн.), Львівська (7 млн.), Одеська (4 млн.), Київська (3,9 млн.) області. Минулого року місцева влада надала населенню та ОСББ 45 млн. гривень компенсації, що в 3,2 рази більше за 2015 р.²⁸⁰. На початок березня 2017 р. в Україні було прийнято вже 234 місцеві програми.

По-третє, важливим символічним значенням програм енергоефективності та енергозбереження є їх вплив на суспільну свідомість, зокрема формування культури енергоспоживання. Важлива роль тут належить засобам масової комунікації. Голова Держенергоефективності зазначав, що «журналісти виконують важливі завдання: вони не лише інформують населення про події, реформи, урядові рішення, а й впливають на суспільну думку, поведінку, стиль життя»²⁸¹. Але не менша роль належить й органам влади, громадським асоціаціям.

Формування культури спирається, по-четверте, на розбудову інститутів громадянського суспільства. Енергоефективність та енергозбереження – не лише утеплення вікон у квартирах. Насамперед це колективні дії – утеплення під'їздів, дахів, заміна комунікацій тощо, тобто управління спільною власністю. Вадю громадянського суспільства в Україні є політизація багатьох його структур та підконтрольність елітам. Політика енергоефективності та енергозбереження веде до ослаблення тиску еліт на суспільство внаслідок зменшення залежності від монополістів-постачальників та стимулювання самодіяльності у вигляді ОСББ. Отже, зростатимуть структури, цінності яких

²⁸⁰ Лебедева О. В Украине втрое увеличилось финансирование "теплых" кредитов.

²⁸¹ Савчук С. Мас-медіа роблять неоціненний внесок у формування нової культури енергоспоживання в Україні.

пов'язані не з політичним протистоянням, а кооперацією громадян заради оновлення середовища життя.

Але усі ці напрями опиняються перед низкою викликів. Хоча Держенергоефективності рапортує про становлення «соціально-політичного союзу на користь енергоефективності» у складі представників уряду, депутатського корпусу, бізнес-середовища, профільних асоціацій, громадських організацій та лідерів громадської думки²⁸², моніторинг подій свідчить про суттєві труднощі навіть у прийнятті нормативних актів²⁸³.

Наслідком є відставання процесів підвищення енергоефективності. Згідно з Моніторингом енергоефективності України за 2016 р., хоча енергоефективність України збільшилась на 1,8 %, в цілому темпи зростання мізерні й Україні потрібно буде 30 років, щоб досягти рівня ЄС 2012 р.²⁸⁴.

Для ефективної реалізації інноваційного потенціалу заходів енергоефективності та енергозбереження необхідні врахування усіх чинників формування та реалізації політики енергоефективності та енергозбереження, єдність декларацій та дій. Водночас нині розрив між ними простежується.

Якщо в частині програм для фізичних осіб фіксують навіть перевиконання планів, то активність колективів мешканців будинків щодо залучення кредитів відстає. З початку дії програми станом на 22 грудня 2016 р. урядом було надано на енергоефективні заходи 1,15 млрд. гривень, але для ОСББ та ЖБК – лише 28,3 млн.²⁸⁵.

Не дивно, що серед завдань «побудови енергоефективної України» саме делегуванню співвласникам механізмів управління майном відводять перше місце²⁸⁶. Проблемою є повільний розвиток ОСББ. Намагаючись прискорити

²⁸² Савчук С. Діалог та взаєморозуміння влади, бізнесу, громадськості - запорука успішності проведення реформ.

²⁸³ ОПОРА закликає уряд якнайшвидше прийняти постанову про продовження Програми «теплих кредитів» у 2017 році. Арк. 1.

²⁸⁴ Энергосбережение может принести Украине более \$10 млрд – исследование.

²⁸⁵ Майже 80 млн. грн чергової фінансової допомоги на утеплення житла Уряд надав українцям у грудні.

²⁸⁶ Геннадій Зубко визначив п'ять кроків до енергоефективної України.

процес, влада у 2015 р. ухвалила закон²⁸⁷, що зобов'язував мешканців до липня 2016 р. створити ОСББ та вирішити, управляти будинком самотужки чи обрати керуючу компанію. Якщо мешканці не приймали такого рішення, управителя мала призначити мерія. Проте ступінь активності мешканців не вписувався у визначені хронологічні межі, і набуття чинності вказаними положеннями було перенесене.

Є проблема й з діями місцевого самоврядування. Муніципалітети не поспішають формувати програми компенсації заходів енергоефективності та енергозбереження. Не усі райони та міста затверджували ці програми у 2015–2016 рр. Деякі програми формальні. Так, обсяг програми в одному з районів у 2016 р. становив 5 тис. грн. І це тоді, коли у 2015 р. середній кредит на заходи енергоефективності та енергозбереження становив 20 тис., а середній кредит ОСББ – 110 тис. грн.²⁸⁸. Відтак місцеві влади не поспішають витратити ресурс, отриманий внаслідок фінансової децентралізації.

Проте чи можна звести причини лише до неактивності мешканців будинків та муніципалітетів? Розглянемо ситуацію з реакцією населення на підвищення тарифів. Уряд передбачав, що підвищення цін та тарифів стимулюватиме громадян до інвестування, зокрема через створення ОСББ, та залучення кредитів. Щоправда, прогнозували, що буде часовий люфт між заходами тарифоутворення та зміною поведінки громадян і в межах цього люфту можливі навіть протести.

Реальність виявилася іншою. Люди просто не сплачують за послуги. У грудні 2016 р. рівень оплати послуг ЖКГ знизився до 63,8 %, а у 13 областях він був ще меншим – аж до 33 %. Але найцікавіше те, що найменший рівень оплати – у регіонах, де середня зарплата вище і навпаки²⁸⁹. Це предмет окремого аналізу, але деякі речі лежать на поверхні. Слід згадати про теорію

²⁸⁷ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

²⁸⁸ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 44.

²⁸⁹ В Україні за комуналку платять тільки те, хто оформил субсидію.

групової поведінки М. Олсона²⁹⁰, згідно з якою члени групи мінімізуватимуть особисті зусилля, які спрямовуються на досягнення групової вигоди. У нашому випадку ця закономірність підтверджувалась українськими дослідниками, які вказували, що «мотиваційна складова домогосподарств» щодо реалізації заходів політики енергоефективності та енергозбереження «виражена слабо»²⁹¹. На нашу думку, прагнення мінімізувати зусилля відчутніше в умовах недовіри до того, хто визначає сутність спільного інтересу. Відтак радикальний обвал рівня сплати послуг ЖКГ, причому в першу чергу з боку представників більш заможних груп, віддзеркалює насамперед недовіру до влади, зокрема до її політики у сфері енергозбереження та енергоефективності.

Ця недовіра стимулюється певними чинниками. По-перше, попри вказані висновки європейських експертів та вітчизняних економістів про пріоритетність для ПЕЕ сфери ЖКГ, про необхідність комплексного підходу, фокусом більшості інвестпрограм сьогодні є модернізація енергооб'єктів або санація громадських будівель, а не житла²⁹².

Свідченням цього є й незначний обсяг асигнувань на компенсацію теплих кредитів. Самі керівники цього напряму в уряді твердять про недостатність фінансування заходів з енергоефективності порівняно з сумами, які витрачаються на субсидії²⁹³. Та власне й на субсидії асигнування закладаються в обсязі меншому, ніж це потребується. Так, Мінрегіон вважає, що бюджет 2017 р. покриває потреби у субсидіях лише на дві третини²⁹⁴.

Ще одним чинником є імпульсивність політики енергоефективності та енергозбереження, відсутність сталих «правил гри» та, як наслідок, неможливість формування довіри до відповідної політики влади. Це відчувають навіть в уряді. Так, критикуючи плани щодо перегляду соціальних норм

²⁹⁰ Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. 174 с.

²⁹¹ Дячук А. А., Подолец Р.З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid. С. 59.

²⁹² Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 44.

²⁹³ Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности.

²⁹⁴ Вергун Д. Половине украинцев может просто не хватить субсидий.

енергоспоживання, один з віце-прем'єрів зауважував, що, якщо у 2016 р. були проведені дослідження, скориговані та затверджені норми, то вони мають діяти певний період, а не переглядатися щорічно²⁹⁵. Але до цих думок не дослухались.

Усе сказане може бути пояснене по-різному. Це або невміння коректно визначити цілі політики енергоефективності та енергозбереження, або розбіжності між політичною риторикою на користь політики енергоефективності та енергозбереження та реальними діями, або, скоріше, протистояння в самому уряді, причому противники реформи мають значний вплив на формування та реалізацію ПЕЕ. Свідченням цього є й критика Єврокомісією (ЕК) проекту Енергостратегії України на період до 2035 р. за ігнорування споживача, хоча, за даними ЕК, саме він знаходиться у центрі уваги Третього енергетичного пакету²⁹⁶.

Останніми місяцями фіксують позитивну динаміку як щодо залучення ОСББ «теплих кредитів», так й в цілому розвитку інституційних засад управління житлом. Якщо у 2014 р. ОСББ існували у 11 тис. будинків, то станом на листопад 2016 р. – у 24 тис.²⁹⁷. У січні-лютому 2017 р. ОСББ та ЖБК залучили 3,3 млн. гривень на впровадження енергоефективних заходів, що у 4 рази більше, ніж за аналогічний період 2016 р. Зросла й кількість ОСББ, які беруть участь у програмі. За два перші місяці 2017 р. учасниками стали 33 ОСББ, тоді як минулого року у цей період – лише 12²⁹⁸.

Але в цілому досягнутих темпів недостатньо щодо реалізації вказаного закону про управління багатоквартирними будинками. Це змушує зробити висновок, що найближчими роками активізація суспільства у сфері ЕЕ зростатиме, але недостатньо швидко, відтак роль держави залишиться

²⁹⁵ Вице-премьер Кистион выступает против пересмотра социальных норм потребления энергоресурсов в ближайшее время.

²⁹⁶ ЕК раскритиковала проект "Энергостратегии Украины до 2035 года".

²⁹⁷ Зубко Г. Процес створення ОСББ увійшов у геометричну прогресію.

²⁹⁸ Савчук С. За перші 2 місяці нового року ОСББ залучили в 4 рази більше коштів на енергоефективні заходи, ніж за аналогічний період 2016 року.

визначальною щодо реалізації політики енергоефективності та енергозбереження й від якості її рішень значною мірою залежатиме, чи будуть вони підтримані суспільством.

Підсумовуючи, слід зробити висновки, що політика енергозбереження та енергоефективності у житловому секторі має значний потенціал щодо конструювання соціально-політичних взаємодій, національної консолідації, формування політичної культури суспільства. Але нині цей процес гальмується завдяки як об'єктивним чинникам, до яких слід віднести закономірності соціальної поведінки індивідів у групах, історичний спадок України щодо інституційної розбудови у житловому секторі, особливості культури українців, так й якість діючої політики енергозбереження та енергоефективності, окремі складові якої не сприяють розбудові суспільних комунікацій та не віддзеркалюють інтересів низки соціальних груп.

5.2. Соціально-політичні аспекти безпекової політики (на прикладі політики енергоефективності та енергозбереження)

Сучасний розвиток суспільно-політичних відносин веде до радикального зламу політичної картини світу. Народи та держави, які не встигатимуть за технологічним розвитком, постануть перед загрозами не лише скочування на узбіччя політичного процесу, а й скоріш за все втрати єдності та зникнення. Один з найсерйозніших викликів, що стоїть як перед світом в цілому, так й окремими народами, знаходиться у сфері енергії – її виробництва та споживання. Традиційні джерела енергії поступово вичерпуються, в той час як загальний обсяг її споживання зростає разом з розвитком технологій. Дефіцит енергії не лише стримує розвиток суспільств, а й викликає загрозу їх розпаду. Звідси питання оптимального енергетичного балансу є проблемою збереження єдності соціальних організмів, тобто проблемою їх безпеки.

Звичайно, ця проблема стоїть й перед Україною, яка має значні потужності енерговиробництва, але їй властивий дефіцит традиційних енергоресурсів, що упродовж усіх років державної самостійності породжував загрозу залежності від країн-постачальників, насамперед Росії. Загострював проблему спадок радянських часів, а саме відсталість технологій, наслідком чого було надмірне, вдвічі-втричі більше за розвинені країни, споживання енергії та енергоресурсів. Тому енергетична безпека, в цілому енергетична політика є ваговою складовою політики національної безпеки в Україні.

Не можна сказати, що ця проблема не усвідомлювалась. Ще у першій половині 1990-тих років було ухвалено Закон «Про енергозбереження». Надалі приймали чимало правових актів, державних та регіональних програм, спрямованих на підвищення рівня енергетичної безпеки, на скорочення енергоспоживання тощо. Питання розвитку економіки в цілому та енергетичної сфери, зокрема, ставали питаннями законодавчих актів у сфері національної безпеки.

Проте далися ознаки вказаний радянський спадок, викривлена структура економічної сфери, відсталість технологій у житлово-комунальному секторі, а головне – зацікавленість державної та регіональної бюрократії, політичних груп, які в ході реформ захопили командні висоти в економіці, у збереженні ситуації. Непрозорість управління житлово-комунальним господарством, занедбаність інфраструктури тощо були джерелами отримання субсидій та їх конвертації у приватні капітали. З іншого боку, й більшості пересічних громадян така ситуація була вигідна у короткостроковій перспективі, оскільки забезпечувала традиційний та такий, до якого вже призвичаїлись, спосіб життя. Тому протягом перших десятиліть незалежності суттєвого прориву у реформуванні сфери енерговиробництва та енергоспоживання не відбулось. Відтак, головною причиною цього був дефіцит політичної волі, що ґрунтувався на корпоративних інтересах окремих соціальних груп.

Лише гострі зовнішньополітичні події, які відбулись одразу після Революції Гідності, конфлікт з Росією, яка до того була головним

постачальником енергоресурсів в Україну, змусили владу останньої проявити нарешті політичну волю й активізувати зусилля в напрямі реалізації політики енергоефективності та енергозбереження. До цього додалася переорієнтація зовнішньої політики країни. Ще задовго до того міжнародні фінансові та інші західні структури вимагали від України підвищення цін на енергоресурси. Однією з причин було прагнення усунути зі світових ринків конкурентів в особі українських промислових підприємств. Зростання цін на енергоносії неминуче призводило до зниження конкурентоспроможності продукції останніх. Після Євромайдану знекровлена Україна, як ніколи зацікавлена у зовнішніх кредитах та інвестиціях, стала податливішою щодо вказаного тиску. Проте в жодному разі не можна говорити про те, що такий тиск був вигідний лише західним партнерам та не вигідним самій Україні, оскільки, як вже говорилося, це був потужний важіль для реформування сфери енергоспоживання.

Але перед владою України постали серйозні проблеми. Серед них, зокрема, проблема пріоритетів відповідної політики. Адже є кілька важливих категорій споживачів енергоресурсів – промисловість, сама енергетика, бюджетний сектор, домогосподарства. Надання пріоритету промисловості загрожувало зростанню на першому етапі собівартості продукції, а відтак й зниженню її конкурентоспроможності на зовнішніх та внутрішньому ринках. Крім того, промисловий сектор міг взяти на себе витрати з вирішення відповідних завдань.

Тому одним з найбільш пріоритетних секторів реформування було обрано, по-перше, саму енергетику, а саме розвиток альтернативних джерел енергії, відновлювальної енергетики. Останні роки засвідчили потужний розвиток сонячної, вітряної, біоенергетики тощо (у 2016-2018 рр. обсяг зелених інвестицій склав 1,1 млрд. євро), хоча справедливості заради слід зазначити, що стартова база була низькою. Водночас, на думку низки експертів, цей напрям політики енергоефективності здатен створити й нові загрози, в першу чергу внаслідок неконтрольованого зростання енергопотужностей, що з часом змусить витратити значні ресурси на створення потужностей зберігаючих.

Ще одним пріоритетом політики енергоефективності та енергозбереження стало житлово-комунальне господарство. З метою підвищення його ефективності з 2015 р. було запроваджено програму стимулювання «теплих кредитів». Державні асигнування у цю сферу були обґрунтованими. По-перше, на відміну від промисловості, домогосподарства мали незначний ресурс для здійснення самотужки заходів енергозбереження. Тому ці заходи цілком вкладались також у річище соціальної політики. По-друге, ці заходи стимулювали розвиток сфери виробництва енергоефективних та енергозберігаючих технологій. По-третє, зниження витрат домогосподарств на споживання енергоресурсів амортизувало неминуче, внаслідок здійснення аналогічних заходів, зростання цін на продукцію промисловості й сприяло розширенню ринків збуту останньої.

Однак в процесі реалізації заходів енергозбереження у житлово-комунальному господарстві виявилась істотна перешкода. Її джерелами є як глибина радянського спадку, занедбаність інфраструктури ЖКГ, так й традиційні риси українців. Ця перешкода полягала у низькому рівень суспільної кооперації у житловому секторі, неготовності значної частини українців до створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. У перші роки політики «теплих кредитів» вони, на відміну від індивідуальних домогосподарств, навіть не вибирали усю квоту державних асигнувань на цю програму. Спроби ж суттєво прискорити процес створення ОСББ через прийняття Закону «Про особливості управління багатоквартирних будинків» на даному етапі фактично були невдалими – термін обов'язкового запровадження нової системи управління будинками спочатку відкладали, а наразі про нього, здається, й зовсім забули.

Отже, однією з ключових причин повільної реалізації вказаних заходів стала низька інтенсивність розвитку громадянського суспільства в Україні. Це, з одного боку, підвищує рівень «соціологічності» та «політологічності» проблематики політики енергоефективності та енергозбереження. З іншого, враховуючи поширену нині думку про інтенсивний розвиток громадянського

суспільства в ході Євромайдану та після нього, слід визнати, що цю тезу слід сприймати з поправкою на те, що цей розвиток стосується насамперед політизованих, стимульованих певними політичними елітами загонів цього суспільства й слабо поширюється на ті його сфери, які є потенційно більш придатними аренами для суспільної самоорганізації.

Водночас статистика все ж свідчить про зростання цієї самоорганізації, зокрема активність об'єднань співвласників багатоквартирних будинків у реалізації заходів енергозбереження. За свідченням Держагентства з енергоефективності та енергозбереження, за останні три місяці вони залучили на ці заходи більше кредитів, ніж за попередні 3 роки ²⁹⁹.

І все ж темпи зростання надто мізерні, враховуючи обсяг завдань, які стоять перед цією політикою (потреба в інвестиціях в сектор домогосподарств оцінюється у 50-60 млрд. доларів). Це змусило владу дещо переорієнтуватись та звернути увагу ще на один напрям політики енергоефективності та енергозбереження, а саме впровадження ЕСКО-менеджменту. Справа в тому, що це запровадження стосується не лише житлово-комунального господарства, а й бюджетного сектора. На сьогодні вже укладено понад 200 договорів про реалізацію програми ЕСКО-менеджмента у бюджетній сфері.

Відтак, реальна (а не демонстративна, політизована) слабкість громадянського суспільства в Україні та нездатність влади знайти важелі для суттєвого прискорення його розвитку, в усякому разі такою мірою, якою цього потребують національні інтереси у сфері енергоспоживання, змушують владу спертися у своїй політиці на бюджетні, тобто бюрократичні, структури. В цьому немає нічого дивного. Бюджетний сектор є одним з найбільших споживачів ресурсів, й просування політики енергоефективності та енергозбереження в ньому здатне компенсувати недостатність тих дивідендів, які отримує країна від реалізації цієї політики у житлово-комунальному секторі.

Але проблема полягає у тому, що на прикладі політики енергоефективності та енергозбереження можна пересвідчитись, що соціальна

²⁹⁹ Українцы взяли рекордное количество «теплых кредитов».

база безпекової політики української влади надто вузька і це створює значні загрози з точки зору ефективності її реалізації.

5.3. Енергоефективність як інноваційна політична технологія : до проблеми реалізації

Енергетична політика була однією з важливих складових політики України в роки незалежності. Цьому сприяли висока енергомісткість економіки, залежність від зовнішнього постачання енергоресурсів. Після Євромайдану статус проблематики енергоефективності зріс значною мірою і цей напрям перетворився на один з центральних у діяльності влади.

Енергоефективність має потужний потенціал щодо інноваційного розвитку України. Її реалізація стимулює розробку та впровадження нових технологій у різних сферах суспільного життя. Йдеться не лише про технічні рішення, а й механізми їх впровадження.

Водночас постає питання, наскільки це є предмет суспільствознавчих, зокрема політичних, досліджень, в центрі яких відносини з приводу влади. Детальний аналіз сфери енергоефективності та енергозбереження свідчить, що зв'язок між нею та предметом соціальних наук існує й дуже тісний.

У вузькому смислі енергоефективність та енергозбереження – явища не лише ефективного використання енергоресурсів, які ззовні надходять у різні сфери суспільства, а й використання внутрішніх ресурсів цих сфер. Тому ці явища тісно пов'язані з потребами громадян, що є передумовою інтересу до них соціальних наук, оскільки для задоволення потреб люди вступають у соціальні зв'язки. В ході їх розбудови формуються інтереси соціальних груп. Це не лише споживачі, виробники або винахідники технічних рішень. Ринок останніх потребує регулювання, а відтак управлінських рішень. Учасниками цього процесу є органи влади. Крім того, щоб їх рішення були ефективними, суб'єкти ринку об'єднуються в групи (асоціації, партії) та тиснуть на владу.

Потреби виникають не лише спонтанно, а й можуть навіюватися суспільними структурами, що пов'язане з перетворенням предмету навіювання на цінність³⁰⁰. Формування відносин у сфері енергоефективності пов'язане з перебудовою свідомості суспільства. Важливу роль у цьому відіграють органи влади, громадські асоціації. Таким чином вони формують соціальні комунікації, а отже, й саме суспільство.

Висновок полягає у тому, що енергоефективність та енергозбереження – це сфера політичної взаємодії. Її суб'єктами є органи державної влади, місцевого самоврядування, партії, громадські асоціації, які віддзеркалюють інтереси соціальних груп – винахідників, виробників, постачальників, споживачів енергоресурсів та технічних рішень. Завданням науки є дослідження політичних інтересів цих груп, механізмів політичної взаємодії їх репрезентантів, соціальних інститутів, які регулюють цю сферу тощо.

Окремі соціальні науки вже приділяли увагу до сфери енергоефективності. Головним чином це стосується економічної теорії та державного управління. Так, О. Суходоля досліджував енергоефективність у безпековому контексті, Г. Дмитренко – щодо стимулювання об'єднань співвласників будинків (ОСББ). Інші аспекти вивчали В. Жовтянський, С. Денисюк, М. Ковалко та ін. В. Струк здійснив дослідження понятійного апарату політики енергоефективності на місцевому рівні. У політології ці питання майже не вивчалися, крім окремих розвідок автора³⁰¹. Але це не означає, що у ній відсутні дослідження, від яких слід відштовхуватися. До таких досліджень належать насамперед інтерпретації теорії груп інтересів, неоінституціоналістські розробки впливу інститутів на цілі політичних акторів, концепції громадянського суспільства, символічної політики тощо.

Щодо стану енергоефективності в Україні зазначимо наступне. Попри рішення у цій сфері, які ухвалювалися у попередні роки, він залишається критичним. Найбільш скрутною є ситуація у житлофонді. Втрати енергії при

³⁰⁰ Bourdieu P. Sur le pouvoir symbolique. P. 407.

³⁰¹ Перегуда Є. В., Місержи С. Д. С. 122–125.

його опаленні оцінюються у 60 %, або \$3 млрд. щорічно³⁰². В Україні діють найнижчі тарифи на енергоресурси, що зумовлює величезні субсидії. У 2015 р. вони склали 18 млрд. грн., або 3,1 % держбюджету, у 2016 р. – 35 млрд., або 5,1 %³⁰³.

Але житлофонд є й найперспективнішим об'єктом політики енергоефективності. Він включав понад 6,5 млн. індивідуальних та близько 240 тис. багатоквартирних будинків. Термомодернізації з них потребують понад 80 %³⁰⁴. Витрати на термомодернізацію індивідуальних будинків оцінюються у \$28 млрд., багатоквартирних – \$17 млрд.³⁰⁵. В осяжній перспективі Україна не отримає таких коштів ззовні. Держбюджет також не має достатніх ресурсів. У 2016 р. уряд виділив на ці цілі понад 1 млрд. грн., у 2017 р. – 400 млн.

Відтак значну відповідальність за впровадження заходів з енергоефективності та енергозбереження на себе має взяти суспільство. Це зумовлює необхідність громадянської консолідації у цій сфері. Передумовою цього є певний стан суспільної свідомості. Водночас соціопитування свідчать про суперечливий стан громадської думки у цьому питанні. З одного боку, за даними USAID у 2014 р. готові були інвестувати у енергоефективність за умови співфінансування держави 52 % українців, за рахунок інвестиційної складової – 23 %, пільгових кредитів – 18 %, з іншого – 80 % покладають відповідальність у цій сфері на бізнес та державу³⁰⁶.

У 2014–2017 рр. важливим інструментом енергоефективності, які держава обрала для реалізації відповідної політики, стали програми «теплих кредитів». Водночас реалізація цих програм наштовхується на певні проблеми. Якщо в частині програм для фізичних осіб фіксують навіть перевиконання намічених

³⁰² Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 5.

³⁰³ Ibidem. С. 11.

³⁰⁴ В Україні близько 90 % багатоповерхівок потребують термомодернізації.

³⁰⁵ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 8.

³⁰⁶ Ibidem. С. 42.

планів, то активність юридичних осіб, а саме колективів мешканців будинків, щодо залучення вказаних кредитів відстає.

У зв'язку з цим зазначимо, що енергоефективність – не лише утеплення вікон у квартирах та встановлення квартирних лічильників. Насамперед це колективні дії – утеплення під'їздів, дахів, заміна комунікацій, контроль прибудинкових територій, тобто управління спільною власністю. І саме ця сфера найбільш витратна. Тому активність об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) дуже важлива.

Водночас статистика свідчить про повільний розвиток ОСББ в роки незалежності. Хоча законодавство санкціонувало їх створення ще у 1990-тих роках, станом на сьогодні ОСББ, за даними Мінрегіону, створені лише у 17 тис. будинків³⁰⁷. Серед причин стримування процесу 64 % респондентів називають відсутність ініціативних мешканців, 61 % – недосконалість правової бази, 31 % – перепони з боку місцевої влади. Ще 50 % вважають причиною недостатню обізнаність мешканців щодо ОСББ³⁰⁸. Ці дані вказують як на особливості менталітету українців, так й на недостатність дій влади та громадянського суспільства щодо створення ОСББ.

Намагаючись прискорити створення механізму як реалізації політики енергоефективності, так й управління житлово-комунальним господарством в цілому, влада у 2015 р. ухвалила закон³⁰⁹, що зобов'язував мешканців до липня 2016 р. створити ОСББ та вирішити, управляти будинком самотужки, обрати керуючу компанію. Якщо мешканці не приймали такого рішення, керуючу компанію мала призначити мерія. Проте ступінь активності мешканців будинків не вписувався у визначені хронологічні межі, і набуття чинності вказаними положеннями було перенесене на рік.

³⁰⁷ Ефективне управління багатоквартирними будинками.

³⁰⁸ Держпідтримка ОСББ до впровадження енергоефективних заходів: досягнення та перспективи.

³⁰⁹ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

Останніми місяцями фіксується в цілому позитивна динаміка щодо залучення ОСББ «теплих кредитів». Проте емпіричні дослідження свідчать, що в цілому їх недостатньо щодо реалізації вказаного закону та, відповідно, суттєвого прориву щодо впровадження політики енергоефективності. Це змушує зробити висновок, що найближчими роками активізація суспільства у цьому напрямі зростатиме, але недостатньо швидко, відтак роль держави залишиться визначальною щодо реалізації політики енергоефективності й від якості її рішень значною мірою залежатиме, чи будуть вони підтримані суспільством. Серед можливих рішень можна назвати санкціонування нових форм громадських об'єднань щодо залучення «теплих кредитів», стимулювання створення керуючих компаній, зокрема збільшення терміну укладання договорів з управління житлом тощо.

5.4. Політика енергоефективності та енергозбереження як чинник розвитку громадянського суспільства

Громадянське суспільство є однією з актуальних проблем політичного розвитку сучасного суспільства. Складність соціальної структури останнього зумовлює те, що держава, попри усі ресурси, не здатна самотужки, без участі громадян, розв'язати багато суспільних проблем. Відтак вона зацікавлена у розвитку цивілізованого, ініціативного громадянського суспільства. Особливо актуальною є ця проблема у постсоціалістичних країнах.

Серед інструментів державного впливу на розвиток громадянського суспільства є політика енергоефективності та енергозбереження. В Україні ця тематика є однією з домінуючих у риторичі влади. Особливо це стало відчутно після початку конфлікту з Росією, яка була головним постачальником енергоресурсів, що давало їй змогу тиснути на Україну. Але ця тема важлива й через інші причини, зокрема техногенний вплив, скорочення світових запасів енергоресурсів, зростання цін на них.

Проблема взаємодії між енергетичною політикою та політичною системою вже досліджувалась у науці. Зокрема, було зроблено висновок, що значні запаси енергоресурсів часто є джерелом авторитарних режимів. Навпаки, енергоефективність є запорукою демократії, оскільки зменшує залежність громадян від держави. Крім того, енергоефективність та енергозбереження – це не лише модернізація промисловості та лише утеплення вікон та стін у квартирах, вони значною мірою пов'язані з управлінням об'єктами спільної власності (прибудинковими територіями, інфраструктурою тощо), що є основою громадянського суспільства.

Це дає змогу висунути гіпотезу, що політика енергоефективності та енергозбереження є одним з чинників розвитку громадянського суспільства. Метою статті є прослідкувати цей вплив, його ефективність, складнощі, які виникають на шляху взаємодії громадянського суспільства та держави в процесі реалізації політики енергоефективності та енергозбереження.

При реалізації мети дослідження ми ґрунтувались на певних засадах. По-перше, на концептуальних розробках громадянського суспільства. Наприкінці ХХ ст. відбувся новий сплеск інтересу до цього поняття (А. Арато, Ю. Габермас, Р. Дарендорф, Т. Карозерс, Д. Кін, Р. Патнем, Є. Шацький та ін.). В Україні до нього звертались Р. Балабан, Г. Зеленько, А. Карась, О. Кіндратець, А. Колодій, І. Кресіна, Ф. Рудич, А. Сіленко, Н. Хома, Г. Щедрова та ін. Значне місце у вітчизняних студіях займає аналіз відносин держави та громадянського суспільства. Учені, як правило, вважають, що останнє є сферою спонтанної самореалізації індивідів, вільною від державного втручання³¹⁰. Водночас у наукових працях є певні суперечності. Так, Ф. Рудич пише, що «громадянське суспільство є основою держави» і водночас що «його становлення відбувається у тісному зв'язку із становленням правової, соціальної, демократичної держави»³¹¹.

³¹⁰ Сенюшкіна Т. Громадянське суспільство. С. 160–161.

³¹¹ Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. С. 14.

На нашу думку, ці суперечності виникають внаслідок жорсткого розведення держави та громадянського суспільства, що було закономірним у часи боротьби проти феодального абсолютизму, але не віддзеркалює особливостей сучасної взаємодії держави та громадянського суспільства. За умов демократії держава є ареною боротьби соціальних груп, а політичні еліти є соціальними мережами. Але соціальні групи не є незалежними від держави. Спираючись на дослідження взаємодії суспільства та політики, згідно з якими соціальний контроль дедалі більше зосереджується у політичній сфері (формула К. Гелбрейта), на концепції символічної політики, згідно з якими потреби громадян навіюються власниками символічного капіталу³¹², на неоінституційний підхід, згідно з яким інститути є чинниками не лише реалізації, а й формування соціальних інтересів, ми змушені скоригувати деякі положення теорії громадянського суспільства. Можливості комунікаційних технологій ставлять під сумнів поняття спонтанності взаємодії індивідів. Насправді їх асоціації конструюються елітами, зокрема опозиційними. Але це не означає, що структура громадянського суспільства автоматично постає під впливом дій органів влади або політичних сил. Ці дії можуть бути неефективними, не корелювати зі станом розвитку суспільства та не призводити до необхідної ініціаторам громадянської консолідації. Більше того, дії одних органів влади та еліт можуть суперечити діям інших й тоді підконтрольні структури громадянського суспільства можуть знаходитись з їх ініціаторами в ситуації «перехресного суперництва». Врешті дійсно спонтанні громадські структури можуть опонувати елітам в цілому.

По-друге, теоретичним джерелом статті є дослідження проблем енергоефективності та енергозбереження, в першу чергу у політичній та інших соціальних науках. На те, що ці проблеми є предметом дослідження цих наук, вказують документи Євросоюзу, де термін *energy efficiency* пов'язують не лише з технічними, а й з організаційно-управлінськими заходами, з інституційними

³¹² Bourdieu P. Ibid. P. 407.

реформами³¹³. Крім того, явища енергоефективності та енергозбереження тісно пов'язані з потребами громадян (зокрема, тими, які навіюються), тому вони неминуче є предметом аналізу соціальних наук, адже для задоволення цих потреб громадяни здійснюють соціальні дії.

Питання політики енергоефективності та енергозбереження вивчалися фахівцями держуправління, економістами, зокрема С. Денисюком, В. Жовтянським, М. Ковалком, М. Куликом, Б. Стогнієм, В. Струком, О. Суходолею та ін., а Г. Дмитренко навіть досліджував дотичні нашій темі проблеми стимулювання засобами цієї політики об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (далі – ОСББ). Але політичні аспекти енергоефективності та енергозбереження в цілому висвітлені недостатньо. Серед політологів або політичних істориків, які їх вивчали, можна назвати О. Цапко-Піддубну, на думку якої механізми реалізації політики енергоефективності є видом політичних дій³¹⁴, а також автора цієї статті. Також з'явилися праці, присвячені проблемам енергоефективності та енергозбереження в контексті діяльності окремих політичних сил³¹⁵.

В ході розбудови політики енергоефективності та енергозбереження формуються інтереси соціальних груп. Це не лише споживачі, виробники або винахідники технічних рішень. Ринок останніх потребує регулювання, а відтак управлінських рішень. Учасниками цього процесу є органи влади. Крім того, щоб їх рішення були ефективними, суб'єкти ринку об'єднуються в групи (асоціації, партії) та тиснуть на владу. Підсумовуючи, слід зазначити, що енергоефективність та енергозбереження є сферою соціально-політичної взаємодії, а її суб'єктами є органи державної влади та місцевого самоврядування, політичні партії, громадські асоціації, які віддзеркалюють інтереси винахідників, виробників, постачальників, споживачів відповідних

³¹³ Углубленный обзор политики... С. 17–18.

³¹⁴ Цапко-Піддубна О. І. Ibid.

³¹⁵ Деревінський В. Ф. Соціальні аспекти політики енергозбереження. С. 113–120.

товарів та послуг. Відтак політика у цій сфері є інструментом конструювання суспільства³¹⁶.

Також для нас важливий ще один підсумок попередніх досліджень сфери енергоефективності та енергозбереження. Справа в тому, що політика у цій сфері включає три напрями дій – по-перше, модернізацію економіки, зокрема енергетичних об'єктів, по-друге, енергомодернізацію громадських будівель, в першу чергу бюджетних, по-третє, заходи у житловому секторі. Саме останній напрям в першу чергу цікавить нас в контексті ролі політики енергоефективності та енергозбереження щодо стимулювання громадянського суспільства. Як зазначають дослідники, ця політика має водночас враховувати усі ці напрями, оскільки, якщо інвестуватимуть лише підприємства, зростання собівартості їх продукції призведе до зниження її конкурентоспроможності, а економія ресурсів не перекриє витрати. У разі ж додаткової активізації інвестиційних процесів з боку домогосподарств істотно зросте попит на продукцію вітчизняних виробників³¹⁷.

Ситуація у житлофонді є однією з найбільш скрутних. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства (далі – Мінрегіон) оцінює втрати енергії при опаленні житлового сектору у 60 %, або \$3 млрд.³¹⁸. Але саме житлофонд є й найперспективнішим об'єктом дій з енергозбереження. Так, потенціал скорочення споживання газу в Україні за умов термомодернізації складає 11,4 млрд. куб. м, з них за рахунок санації будинків – 7,3 млрд.³¹⁹.

Житловий фонд включає близько 6,5 млн. індивідуальних та, за даними Державної служби статистики, близько 240 тис. багатоквартирних будинків³²⁰. Понад 80 % з них були побудовані до 1990-тих років, а відтак не відповідають

³¹⁶ Перегуда Є. В. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності : політичні аспекти. С. 76.

³¹⁷ Дячук А. А., Подолец Р.З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid. С. 65–66.

³¹⁸ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 5.

³¹⁹ Ibidem. С. 7.

³²⁰ Житловий фонд на 1 січня 2016 року.

стандартам енергоефективності. За даними Мінрегіону, потреба у витратах на термомодернізацію індивідуальних будинків складає \$28 млрд., багатоквартирних – \$17 млрд.³²¹.

Джерелами фінансування термомодернізації є зовнішні кредити, бюджетні (державні та місцеві) асигнування, інвестиції споживачів послуг з енергоефективності та енергозбереження. Не можна сказати, що термомодернізація в Україні не фінансується за рахунок зовнішніх кредитів. Зокрема, Європейський банк реконструкції та розвитку виділив на ці цілі 75 млн. євро³²². Євросоюз анонсував можливість інвестування 100 млн. євро у Фонд енергоефективності України, закон про який було ухвалено у 2017 р. Але ці суми не є критичними.

Те саме стосується й бюджетних джерел. У 2015-2017 рр. найбільші асигнування на енергоефективність та енергозбереження виділяються по програмі «теплих» кредитів. Вона передбачає відшкодування: 20 % кредитів на придбання негазових котлів; 30% кредитів для фізичних осіб на придбання енергозберігаючих товарів; 40 % кредитів для об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельних кооперативів на термомодернізацію³²³. У 2015-2016 рр. в цю програму було вкладено понад 1 млрд. гривень, у 2017 р. – 400 млн. У поточному році було ухвалено закон про Фонд енергоефективності, в який держава також планує інвестувати, хоча нині є проблеми з його наповненням. Обсяг місцевих програм «теплих кредитів» у 2015 р. склав 14 млн. гривень, у 2016 р. – 45 млн. Як бачимо, в цілому асигнування з бюджетів також недостатні для швидкого розв'язання проблем у цій сфері. Тому ці кредити є радше індикатором стратегії у цьому напрямі.

Відтак, громадянське суспільство має взяти значну відповідальність у реалізації політики енергоефективності та енергозбереження, в першу чергу у

³²¹ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 8.

³²² Україне выделят €75 миллионов на энергоэффективность.

³²³ Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 та від 17 жовтня 2011 р. № 1056 : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 231.

сфері житлового фонду. Його роль полягає не лише у сприянні політичному курсу держави, а й, керуючись формулою Д. Істона, у висуванні вимог до влади, розробці проектів рішень. Водночас держава має здійснювати дії, спрямовані на структурування та розвиток активності громадянського суспільства у цьому напрямі.

Соціологічні опитування свідчать, що громадяни в принципі підтримують політику енергоефективності та енергозбереження. Але проблема полягає у механізмах її реалізації, які мають стимулювати активність суспільства. За даними USAID, у 2014 р. готові були інвестувати у енергоефективність за умови співфінансування держави 52 % українців, за рахунок інвестиційної складової – 23 %, пільгових кредитів – 18 %.

Можна виділити певні групи громадських об'єднань, які здатні відіграти важливу роль у підвищенні рівня енергоефективності. Але в першу чергу це ОСББ. Саме останні теоретично мають найкращі шанси стати тими структурами громадянського суспільства, в яких рівень спонтанної самоорганізації був би найвищий порівняно з іншими структурами. Проте ступінь їх активності у напрямі ПЕЕ донедавна був відносно низьким. Якщо в частині програм «теплих кредитів» для фізичних осіб фіксували перевиконання планів, то активність колективів мешканців будинків щодо залучення кредитів відставала. З 2015 р. до кінця грудня 2016 р. всього було надано на енергоефективні заходи 1,15 млрд. гривень, але для ОСББ та житлово-будівельних кооперативів (далі – ЖБК) – 28,3 млн.³²⁴

Однією з причин такої ситуації є низький рівень поширення вказаних структур. Частка приватного житла у багатоквартирних будинках сягає 93,7 %, водночас, за даними Мінрегіону, у березні 2016 р. ОСББ охоплювали лише 17 тис. будинків³²⁵. Найбільше їх було у Донецькій (2897), Львівській (1116), Дніпропетровській (1087), найменше – у Житомирській (224), Закарпатській

³²⁴ Майже 80 млн. грн чергової фінансової допомоги на утеплення житла Уряд надав українцям у грудні.

³²⁵ Ефективне управління багатоквартирними будинками.

(258), Чернівецькій (301) областях. Це відображалось й на структурі отримувачів «теплих» кредитів.

Намагаючись прискорити процес, у 2015 р. був ухвалений закон³²⁶, що зобов'язував мешканців до липня 2016 р. створити об'єднання співвласників та вирішити, управляти будинком самотужки чи обрати керуючу компанію. Якщо мешканці не приймали такого рішення, управителя мала призначити мерія. Проте ступінь активності мешканців не вписувався у визначені хронологічні межі, і набуття чинності цими положеннями було перенесене.

Серед причин стримування створення ОСББ 64 % респондентів називали відсутність ініціативних мешканців, 61 % – недосконалість правової бази, 31 % – перепони місцевої влади. Це вказує як на специфіку менталітету українців, так й на недостатність дій влади та громадянського суспільства.

Попри вищевказані рекомендації економістів, пріоритетом інвестиційної політики уряду залишаються модернізація енергетичних об'єктів та бюджетних установ. Станом на початок 2016 р. з програм енергоефективності (\$1075 млн.) на житло припадали \$75 млн.³²⁷.

Обсяг асигнувань по програмі «теплих кредитів» незначний. У квітні 2016 р. віце-прем'єр Г. Зубко визнавав, що держінвестиції у енергоефективність «мізерні, порівняно з сумами, які витрачаються на субсидії»³²⁸. У 2017 р. асигнування по програмі ще менше, ніж у 2016 р. У червні Верховна Рада за поданням Кабінету Міністрів розподілила додаткові надходження до державного бюджету в обсязі 26 млрд. гривень. На програму «теплих кредитів» було виділено всього 400 млн. гривень.

Отже, попри наявність структурних обмежень у вигляді менталітету українців, їх слабкої спроможності до об'єднання, державна політика не сприяє подоланню цього чинника. До речі, не лише мізерними є асигнування по

³²⁶ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

³²⁷ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. 90 с.

³²⁸ Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности.

програмі «теплих кредитів», але недостатні й асигнування на субсидії, які закладаються в обсязі меншому, ніж це потребується. Сам Мінрегіон вважає, що бюджет 2017 р. покриває потреби у субсидіях лише на дві третини ³²⁹.

Не дивно, що реакція населення на дії уряду відрізняється від його розрахунків. Уряд прогнозував, що значне підвищення тарифів на теплоенергію у листопаді 2016 р. змусить громадян здійснювати дії з енергозбереження та підвищення рівня енергоефективності. Але громадяни реагують інакше. Досить проаналізувати рівень сплати за теплоенергію в різних областях. Цей показник та показник середньої зарплати у областях зворотно пропорційні. Цей факт потребує додаткового дослідження, але ризикнемо висунути гіпотезу. Рівень сплати за теплоенергію вище там, де більші субсидії. Скорочуючи асигнування на субсидії, з-під їх дії фактично виводять громадян з середнім рівнем добробуту, внаслідок чого рівень сплати ними за енергоресурси нижче. Але вони не поспішають об'єднуватись та здійснювати дії з підвищення рівня енергоефективності. Вони просто не сплачують за енергоресурси та послуги. Це корелює з теорією групової поведінки М. Олсона ³³⁰, згідно з якою члени групи мінімізуватимуть особисті зусилля, спрямовані на досягнення групової вигоди. Але це фактично означає недовіру громадян до здійснюваної нею політики, в даному випадку політики енергоефективності та енергозбереження.

Є проблема й з діями місцевого самоврядування. Муніципалітети не поспішали формувати програми компенсації заходів енергоефективності та енергозбереження. Не усі райони та міста затверджували ці програми у 2015–2016 рр. Деякі програми були формальні – для звіту перед вищими органами влади. Так, обсяг програми в одному з районів у 2016 р. становив 5 тис. гривень. І це при тому, що у 2015 р. розмір «теплого кредиту» в середньому становив 20 тис., а для ОСББ – 110 тис. гривень ³³¹.

³²⁹ Вергун Д. Ibid.

³³⁰ Олсон М. Ibid.

³³¹ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 44.

Слід констатувати, що місцеві влади не поспішають інтенсивно витратити ресурс, отриманий внаслідок фінансової децентралізації. У 2016 р. приріст місцевих бюджетів склав 44 млрд. гривень, в той час як на програми ЕЕ було виділено лише 45 млн.

Але поступово програми збільшуються. У 2016 р. всього було ухвалено 216 місцевих програм компенсації «теплих кредитів» порівняно з 82 у 2015 р. Найбільш потужні програми мали Дніпро (4,2 млн. грн.), Львівська (7 млн.), Одеська (4 млн.), Київська (3,9 млн.) області. Обсяг виділених згідно з цими програмами компенсацій у 2016 р. склав 45 млн. гривень, що в 3,2 рази перевищувало рівень попереднього року³³². За перші два місяці 2017 р. було прийнято вже 234 місцеві програми.

У 2016 р. ОСББ та ЖБК залучили майже 60 млн. гривень «теплих кредитів», що у 3,6 рази перевищувало показник 2015 р. Останні місяці також фіксують позитивну динаміку як щодо залучення ОСББ «теплих кредитів», так й в цілому розвитку інституційних засад управління житлом. Станом на листопад 2016 р. ОСББ існували вже у 24 тис. будинків³³³. У січні-лютому 2017 р. ОСББ та ЖБК залучили 3,3 млн. гривень на енергоефективні заходи, що у 4 рази більше за 2016 р. Зросла й кількість ОСББ, які беруть участь у програмі. За два перші місяці 2017 р. їх учасниками стали 33 ОСББ, тоді як минулого року у цей період – лише 12³³⁴.

Підсумовуючи вищесказане, слід зробити такі висновки. Громадянське суспільство здатне відіграти значну роль у розробці та реалізації ПЕЕ у житловому секторі, а остання в свою чергу є потенційно вагомим чинником розвитку громадянського суспільства. Але нині рівень громадської консолідації у цій сфері недостатній для ефективного представництва соціальних інтересів. Влада здійснює заходи для прискорення реформ та стимулювання розвитку

³³² Лебедева О. В. Ibid.

³³³ Зубко Г. Процес створення ОСББ увійшов у геометричну прогресію.

³³⁴ Савчук С. За перші 2 місяці нового року ОСББ залучили в 4 рази більше коштів на енергоефективні заходи, ніж за аналогічний період 2016 року.

сектора. Грунтуючись на наших попередніх дослідженнях³³⁵, ми можемо зробити висновок про те, що опоненти реформи мають значний вплив на формування та реалізацію цієї політики. Водночас й у ключових її підходах є прогалини, які стримують громадянську консолідацію. Тому громадянське суспільство постане найближчим часом перед новими викликами, а прискорення реформ має бути скориговане на заходи інституційного вдосконалення.

5.5. Питання енергоефективності та енергозбереження як чинники національної консолідації в програмних документах українських партій

Останнім часом українське суспільство дедалі більше виявляє зацікавленість до питань енергоефективності та енергозбереження. Стрімко зростаючі тарифи на комунальні платежі змушують власників помешкань та підприємств задумуватись над механізмом зменшення витрат. Перед урядом країни також стоять завдання забезпечити постачання оптимальних за ціною і якістю енергоносіїв як і їх раціональне використання. Вартість та наявність енергоносіїв впливає на добробут громадян й національну безпеку держави. З огляду на це питання енергоефективності та енергозбереження є актуальною темою для наукового аналізу і вироблення ефективних методик їх практичної реалізації. Потребує належного вивчення взаємозалежність впливу запровадження енергозберігаючих технологій на національну консолідацію українського суспільства.

Питання щодо значення енергоефективності для консолідації спільноти ще не набуло належного вивчення у науці, хоча дослідники аналізували окремі його аспекти, в основному в домені держуправління. О. Суходоля вивчав

³³⁵ Перегуда Є. В., Місержи С. Д. Ibid.

енергоефективність у безпековому контексті³³⁶, Г. Дмитренко – щодо стимулювання ОСББ³³⁷.

Зважаючи, що науковий пошук перебуває на підступах до осмислення концептуальних засад означеної теми підготовлена ця стаття. У ній зроблена спроба проаналізувати як в програмах сучасних українських партій та їхніх лідерів представлене розуміння рівня важливості енергозбереження для національної консолідації українського суспільства. Завданням статті є привернути увагу суспільства та науковців зокрема до цієї теми, а також поглибити її наукове вивчення.

Україна недавно пережила надскладні драматичні моменти пов'язані з загрозою національного суверенітету, територіальної цілісності, суспільної стабільності, небезпеки втрати перспективи розвитку. Ці виклики особливо загострили потребу вироблення концепції консолідації українського суспільства. Багато хто з українців усвідомив залежність розвитку різних держав від рівня національної консолідації спільноти.

Революція Гідності та російська інтервенція спричинились до зростання національної свідомості. Проте, на переконання заступника директора Національного інституту стратегічних досліджень Я. Жалило, експлуатація створеного хвилиною консолідуючого патріотизму запасу міцності є обмеженою[3]. Тому варто не баритися із втіленням державної політики національної консолідації.

Національна консолідація виявляється у внутрішній єдності нації на основі спільних національних інтересів, цінностей та історичного минулого. Загальноприйнятні системні засадничі цінності як для офіційних інституцій, так і багатоманітного (чи мультикультурного) соціуму утверджується за умов існування єдиного інформаційного, соціокультурного та гуманітарного

³³⁶ Суходоля О. М. Енергоефективність економіки в контексті національної безпеки. 400 с.

³³⁷ Дмитренко Г. В. Державне стимулювання населення, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. С. 44–49.

простору в державі. Витворення такого простору становить гарантією національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності.

Вироблення прагматичних перспективних стратегічних цілей і завдань, які становлять спільні національні інтереси є неодмінною ознакою утвердження і прогресу національного проекту. Тож, здійснення стратифікації на ближній і віддалений час найнагальніших цілей є вимогою часу.

Серед низки важливих завдань, які можуть увійти в групу першочергових національних інтересів можна означити енергозбереження. Енергетична політика одна з найважливіших складників національної безпеки України, від її ефективного провадження залежить збереження політичного і економічного суверенітету держави. На це впливає висока енергомісткість економіки, дефіцит енергоресурсів, особливо нафти та газу, залежність від зовнішнього їх постачання, зношеність інфраструктури тощо... З 18,6 млрд. куб. м газу, який витрачається на потреби ЖКГ, за призначенням на опалення витрачається всього 7,2 млрд. куб. м³³⁸. З майже 7 млн. будинків, які є в країні, близько 80 % з них потребують термомодернізації, кошти на яку ні в державі, ні у власників будинків немає. Це понад \$30 млрд.

Потенціал енергозбереження є вагомим, що дасть змогу за рахунок заходів технічного та структурного енергозбереження майже на 50 % зменшити рівень енергоспоживання у 2030 році³³⁹.

За такої ситуації забезпечення енергоефективності країни стає одним з національних пріоритетів, який підпадає під поняття чинника національної консолідації. Ефективність політики енергозбереження, а відтак посилення економічної незалежності країни та покращення соціально-економічного становища населення, поліпшення його житлових умов та психологічного стану залежить від ініціативності окремих громадян, які об'єднанні на місцях в громади будуть вирішувати ці питання.

³³⁸ Перегуда Є. В. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності у житловому секторі : політичні аспекти. С. 143.

³³⁹ Дзяна Г. О. Ibid. С. 12.

Важлива роль в цьому процесі покладається на державну владу, яка повинна задіяти механізми популяризації і підтримки запровадження енергозберігаючих технологій. Можуть долучитися до цієї справи релігійні організації, які на своєму рівні сприятимуть формуванню нових ціннісних основ суспільства.

Свою участь в національній консолідації української спільноти, на основі популяризації серед населення загальнооб'єднуючих ідей щодо громадської інтеграції заради спільного впровадження енергозберігаючих технологій неодмінно варто взяти українським політичним гравцям.

В програмах різних сучасних українських політичних партій спроектований той тип держави і суспільства за побудову якого вони ведуть політичну боротьбу. В більшості з них ідеться про розбудову заможної, могутньої, впливової української держави, яка гарантує непорушність прав і свобод своїх громадян та створює умови для забезпечення їх добробуту. Члени партій дедалі більше переймаються питаннями консолідації держави та інтеграції суспільства. Для цього пропонують зрозуміти існуючі і сформувати нагально необхідні нові цінності³⁴⁰. Така ціннісна основа суспільства розглядається насамперед в домені єдиного національного гуманітарно-культурного простору.

Беззаперечно для витворення перспективного суспільства важливо забезпечити зв'язок сучасників із попередніми поколіннями, який добре забезпечується через певні культурні коди, історичну пам'ять, національні традиції, мову. Крім того, важливо виробити пріоритетні цілі розвитку країни для максимального її духовного і економічного піднесення. Проте економічні чинники консолідації спільноти в програмах сучасних українських політичних партій не мають такої чіткої наголошуваної артикуляції як культурно-гуманітарні. Фактично немає переліку нагальних цілей і завдань втілення «політики національного економічного прагматизму». Тому потрібно

³⁴⁰ Програма партії «Удар» Віталія Кличка ; Програма партії Блок Петра Порошенка «Солідарність».

систематизувати з врахуванням нагальності терміну реалізації стратегічні національні інтереси, які працюватимуть на національну консолідацію українського суспільства, розробити методологію їх реалізації.

Питанням енергоефективності та енергозбереження відводиться певне місце в програмах сучасних українських політичних партій. Не кожна партія вдається до його конкретизації, обмежившись окремим рядком, щось на кшталт важливості державної програми підвищення енергоефективності для економіки країни тощо³⁴¹. Не розглядається енергозбереження як чинник консолідації української спільноти. Переважно ідеться про диверсифікацію постачання енергоносіїв, збільшення їх власного видобутку, зменшення їх споживання, або розвиток альтернативних джерел енергозабезпечення тощо.

З аналізу партійних документів випливає, що розробці питань пов'язаних з енергетичною безпекою країни тривалий час значна увага надається Всеукраїнським об'єднанням «Свобода». Члени «Свободи» пропонують ухвалити державну програму енергетичної незалежності України. В цьому контексті виходять з ініціативою розробити і впровадити державну програму стимулювання енергоощадних технологій, здійснювати інвестування в технології енергопостачання, що мають посприяти зменшенню енергетичних потреб держави та знизити ціни на комунальні послуги, що позитивно відіб'ється на соціальному кліматі в країні.

Деталізоване бачення впровадження енергозбереження в країні представлено в програмі «Радикальної партії Олега Ляшка», де крім іншого розписані методи стимулювання та примусу за неощадне використання енергоносіїв на рівні підприємств і окремих споживачів³⁴².

Підсумовуючи наголосимо про важливість на сьогоднішньому етапі державотворення сформулювати концепцію консолідації українського суспільства. В партійних програмах ідеться про необхідність консолідації держави і громадян, однак не розроблено чітких механізмів цього. Переважно

³⁴¹ Програма Народного фронту.

³⁴² Радикальна партія Олега Ляшка. Програма.

констатується потреба формування ціннісної орієнтації суспільства на основі історичної пам'яті, культурних традицій, мови. Не звернуто увага на те, що для підвищення ефективності процесу консолідації поряд із виробленням єдиного соціокультурного та гуманітарного простору країни варто задіювати також економічні чинники. Важливе місце серед них має посісти енергозбереження, що сприятиме посиленню національної безпеки країни, підвищенню рівня громадянської інтеграції, покращенню добробуту громадян. Популяризація енергозбереження може вплинути на зміну суспільної свідомості громадян в бік відповідального ставлення до своїх потреб, інтересів, оточуючих, навколишнього середовища. Зрозуміло, що для цього буде потрібний тривалий період історичного розвитку спільноти, однак колись його необхідно почати, щоб отримати омріяний поступ.

5.6. Соціальні аспекти політики енергозбереження

Питання енергозбереження є одним з пріоритетних напрямків державної політики багатьох країн та наддержавних утворень. Енергоспоживання впливає на стан розвитку спільноти в цілому і окремої людини зокрема. Від успішної реалізації енергетичної політики держави залежить соціальна стабільність суспільства. Натомість соціальний фактор є достатньо значущим в забезпеченні енергетичного сектора національної безпеки, навіть у відносно благополучних економічно розвинутих країнах. В Україні соціальні загрози, пов'язані з енергетичною сферою, є гострішими, що пояснюється як значною кількістю факторів впливу на них, так і економічним становищем³⁴³.

На думку дослідниці української державної політики у сфері енергозбереження України Г. Дзяни проблема енергозбереження є політичною та соціальною. Бо вимагає вдосконалення механізмів реалізації державної

³⁴³ Бараннік В. О., Земляний М. Г. Енергозбереження – пріоритетний напрямок енергетичної політики та підвищення енергетичної безпеки України.

політики у сфері енергозбереження, а з іншого – потребує зміни принципів поведінки людини та утвердження нових ціннісних орієнтирів суспільства щодо енерговикористання³⁴⁴. Крім того, на переконання Г. Дзяни «зацікавленість суспільства в енергозбереженні та енергоефективності і закріплення їх пріоритетності в життєдіяльності суспільства є чинниками, що дадуть змогу сформувати енергозберігаючий тип суспільної свідомості»³⁴⁵. Погоджуючись зі слушністю висловлених міркувань необхідно зазначити, що ідея енергозбереження може стати одним з чинників національної консолідації української спільноти. Особливо вона є актуальною сьогодні.

Революція Гідності та російська агресія активізували консолідаційні процеси в українському суспільстві. Запустили механізм руйнування витвореного впродовж останніх двадцяти років явища амбівалентності, яке створювало ілюзію якогось суспільного компромісу, «третього шляху», що в дійсності нікуди крім «третього світу» не вів, зумовлюючи суспільну стагнацію, навіть більше – розкол, бо «амбівалентна свідомість як нетривка рівновага двох протилежних культур не може довго зберігатися без руйнівних соціальних і психологічних наслідків для особистості і суспільства»³⁴⁶. Побутування і пропагування певними внутрішніми і зовнішніми силами колишніх радянських цінностей і традицій, як виявилось, не призвело до афішованого розколу України ні по Збручу, ні по Дніпру на дві ідентичності, «дві України». Як зазначив політолог В. Фесенко: «Немає розколу в Україні в цілому, є розкол на Донбасі – в середині самого Донбасу і серед частини його російськомовного населення»³⁴⁷. Деконсолідаційні тенденції в цьому регіоні роздмухувались із-зовні з перших років відновлення незалежності України, особливо вони посилювалися з 2004 р. Здобуття президентського крісла у 2010 р. «донецьким» В. Януковичем інтенсифікували зусилля його команди та зовнішніх «ляльководів» переформатувати Україну на основі цінностей

³⁴⁴ Дзяна Г. О. Ibid. С. 9.

³⁴⁵ Ibidem.

³⁴⁶ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. С. 127.

³⁴⁷ Фесенко В. Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід.

притаманних колишній радянській імперії, переслідуючи мету для одних зберегтись при владі, для інших – посилити контроль над Україною. Крах їхніх планів виявив провал міфу про другу велику «гомо советікус» Україну.

Боротьба народу за суверенне право визначати траєкторію свого вектору розвитку втретє за останні два десятиліття мобілізувала патріотичний потенціал українців. Інтенсифікувались національна інтеграція та формування громадянського суспільства. Наступне поступальне розгортання цих процесів залежить як від суспільства, так і від влади, яка має заопікуватися їхньою підтримкою. Без належної уваги з боку «слуг народу» згуртування спільноти може вчергове загальмуватися як це вже було після революційних подій кінця 1980 – початку 1990-х років, так і Помаранчевої революції. Заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень Я. Жалило зауважив, що експлуатація створеного хвилею консолідуючого патріотизму запасу міцності є обмеженою³⁴⁸.

Для забезпечення держави від небезпеки потрапити в черговий період стагнації необхідно сформувані і послідовно втілювати концепцію консолідації українського суспільства. Історія розвитку багатьох держав свідчить про залежність їхнього поступу від рівня національної консолідації спільноти. Професор Антоніна Колодій зазначає, що «... підвищення національної консолідації є одним із важливих завдань, яке треба виконати, щоб загрози безпеці не йшли, принаймні, від слабо згуртованого, роз'єданого українського суспільства. Слід було б передбачити заходи, спрямовані на зміцнення національної єдності та виховання патріотизму (за допомогою історичної освіти, святкування визначних дат, національних міфів та символів; участі в різноманітних громадських акціях патріотичного змісту)»³⁴⁹.

³⁴⁸ Жалило Я. Ibid.

³⁴⁹ Колодій А. Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки. С. 46.

Національна консолідація виявляється у внутрішній єдності нації на основі спільних національних інтересів, цінностей та історичного минулого³⁵⁰. Спільні цінності (соціальні і політичні) формуються в ході вироблення культурної єдності – соцієтальної культури, яка виникає завдяки утворенню в «полікультурному суспільстві значного шару поділюваної усіма культури, яка обслуговує суспільні інститути і яку називають соцієтальною. Вона формується навкруг певної етнокультурної серцевини (ядра), без якої, на думку визнаного сучасного дослідника націоналізму Ентоні Сміта, неможлива ні нація, ні стійка національна держава»³⁵¹. Внаслідок поширення на всю державу культури певного домінуючого чи державного етносу сформувалися західноєвропейські національні спільноти, які зазвичай називаються політичними. Подібне на переконання А. Колодій «властиво не лише тим країнам, де націогенеза відбувалася на етнокультурній основі, а й країнам емігрантського типу, наприклад США, де англосаксонська основа присутня у всіх без винятку компонентах соцієтальної культури американців, хоч вона й отримала помітний відпечаток культур інших етносів і рас»³⁵². Загальноприйнятні системні засадничі цінності як для офіційних інституцій, так і багатоманітного (чи мультикультурного) соціуму утверджується за умов існування єдиного інформаційного і культурного простору в державі.

Вироблення прагматичних перспективних стратегічних цілей і завдань, які становлять спільні національні інтереси є неодмінною ознакою утвердження і прогресу національного проекту. Здійснення стратифікації на ближній і віддалений час найнагальніших цілей є на сьогодні вкрай актуальним для України.

Серед низки важливих завдань, які можуть увійти в групу першочергових національних інтересів можна означити енергозбереження. Енергетична політика одна з найважливіших складників національної безпеки України, від її

³⁵⁰ Луцишин Г. Чинники консолідації нації. С. 168.

³⁵¹ Колодій А. Соцієтальна культура як чинник національної консолідації. С. 47.

³⁵² Ibidem. С. 47.

ефективного провадження залежить збереження політичного і економічного суверенітету держави. На це впливає «висока енергомісткість економіки (ще до 2014 р. енергомісткість ВВП вдвічі перевищувала аналогічний показник США, втричі – Японії та ФРН), дефіцит енергоресурсів, особливо нафти та газу, залежність від зовнішнього їх постачання, зношеність інфраструктури (втрати тепла при транспортуванні перевищували європейський показник у 7-8, у будівлях – у 3-5 разів) тощо... З 18,6 млрд. куб. м газу, який витрачається на потреби ЖКГ, 2,4 млрд. витрачається у системі тепlopостачання, ще 9 млрд. – у будинках. Таким чином, за призначенням на опалення витрачається всього 7,2 млрд. куб. м.»³⁵³. Крім того, «за даними Мінрегіону, житлофонд включає 6,5 млн. індивідуальних та 240-250 тис. багатоквартирних будинків. Термомодернізації потребують близько 80 %. Витрати оцінюють у \$14 млрд. (для приватних будинків) та \$18 млрд. (багатоквартирних). Україна не зможе отримати цю суму ззовні. Не вистачає також ресурсів ані у суб'єктів господарювання (за даними МФК, покривають 1 % потреб), ані у держави (у 2014-2017 рр. «теплих кредитів» було виділено на 2,7 млрд. грн.)»³⁵⁴.

Потенціал енергозбереження є вагомим, що дасть змогу за рахунок заходів технічного та структурного енергозбереження майже на 50 % зменшити рівень енергоспоживання у 2030 році³⁵⁵.

За такої ситуації забезпечення енергоефективності країни стає одним з національних пріоритетів, який підпадає під поняття чинника національної консолідації. Ефективність політики енергозбереження, а відтак посилення економічної незалежності країни та покращення соціально-економічного становища населення, поліпшення його житлових умов та психологічного стану залежить від ініціативності окремих громадян, які об'єднанні на місцях в громади будуть вирішувати ці питання. Науковці Г. Дзяна та Р. Дзяний

³⁵³ Перегуда Є. В. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності у житловому секторі : політичні аспекти. С. 143.

³⁵⁴ Перегуда Є. Політика енергоефективності як чинник консолідації суспільства. С. 54.

³⁵⁵ Дзяна Г. О. Ibid. С. 9.

зауважують, що «Енергоефективність – це галузь в якій кожен громадянин може приймати активну участь завдяки раціональному використанню енергетичних ресурсів, досягненню економічно доцільної ефективності використання існуючих паливно-енергетичних ресурсів та дотриманню вимог щодо захисту навколишнього середовища»³⁵⁶.

Тому важливою складовою української національної консолідації має стати ідея наближення влади до народу, себто створення умов посилення дієздатності громад за допомогою зміцнення яких зросте могутність і непорушність всієї держави. Шляхом впровадження «публічного врядування» зросте роль і відповідальність окремих людей за прийняття рішень, даністю стане існування громадянського суспільства з неодмінною його цінністю – громадською думкою. Зникне загроза створення авторитарної «владної вертикалі», ігнорування позиції суспільства. «Публічне врядування» створить умови горизонтальної суспільної координації, зменшить роль уряду та підвищить значення інших суб'єктів, забезпечить децентралізацію управління країною. Відстоюючи слушність практичного втілення ідеї «публічного врядування» А. Колодій зазначає, що «адміністративна й бюджетна децентралізація не вестиме до фрагментації, якщо буде зрівноважена заходами, що спрямовані на національну консолідацію на соціокультурному рівні»³⁵⁷.

Отже, національний пріоритет зміна суспільства і кожної людини зокрема щодо формування енергозберігаючого типу суспільної свідомості, формування сильних громад, які шляхом взаємоузгоджених дій запроваджуватимуть енергозберігаючі технології й ефективне енергоспоживання. Це дозволить використовувати енергозбереження як ресурс соціального розвитку і формування ефективного енергоринку³⁵⁸. Відповідно покращиться матеріальний стан, поліпшиться платоспроможність населення, зросте рівень і

³⁵⁶ Дзяна Г. О., Дзяний Р. Б. Енергозбереження як ресурс розвитку для України. С. 91.

³⁵⁷ Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування. С. 324.

³⁵⁸ Дзяна Г. О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України. С. 18.

якість життя людей тощо. Загалом спостерігатиметься позитивний вплив на соціальну-економічну ситуацію в країні та посилиться рівень національної безпеки.

Важлива роль в цьому процесі покладається на державну владу, яка повинна задіяти механізми популяризації і підтримки створення громадських об'єднань, окремих громадян щодо питання енергозбереження. Можуть долучитися до формування нових ціннісних основ суспільства релігійні організації.

Свою участь в національній консолідації української спільноти, на основі популяризації серед населення загальнооб'єднуючих ідей щодо громадської інтеграції заради спільного впровадження енергозберігаючих технологій неодмінно варто взяти різним українським політичним гравцям.

В програмних документах низки політичних об'єднань, зокрема правого спектру, містяться положення, в яких йдеться про енергоефективність та надання більших повноважень громадам. В програмах політичних партій Конгресу українських націоналістів (КУН), «Свободи», «Правого сектору», «Національного корпусу» йдеться про «широке повноваження місцевого самоврядування» (КУН), «різноманітні форми прямого народовладдя... самоорганізацію здорових сил суспільства» («Правий сектор»), «широке самоврядування на місцях» («Національний корпус»), «запровадження вуличних та квартальних комітетів та інших органів самоорганізації населення» («Національний корпус» та подібне у «Свободи»), «підвищення ролі місцевого самоврядування» («Свобода»), «впровадження та розвитку енергозберігаючих технологій» (КУН), «фінансування енергозберігаючих проектів» («Правий сектор»), «розроблення та впровадити новітніх енергозберігаючих технологій в усі галузі народного господарства» («Свобода») тощо.

Потрібно відмітити, що в партійних документах Всеукраїнського об'єднання «Свободи» розробці питань пов'язаних з енергетичною безпекою країни та енергозбереженням надається значна увага. Члени «Свободи» пропонують ухвалити державну програму енергетичної незалежності України

за принципом: «зменшення споживання, збільшення видобутку, диверсифікація джерел». В цьому контексті виходять з ініціативою розробити і впровадити державну програму стимулювання енергоощадних технологій, здійснювати інвестування в технології енергопостачання, що мають посприяти зменшенню енергетичних потреб держави та знизити ціни на комунальні послуги, що позитивно відіб'ється на соціальному кліматі в країні.

Свободівці не лише заявляють про створення різних «органів самоорганізації населення», але закликають «стимулювати створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків»³⁵⁹, «залучення їх до ухвалення рішень щодо житло-комунального господарства»³⁶⁰ тощо. Шляхом активізації громадян до створення подібних об'єднань пішли країни Центральної Європи, ці згуртування забезпечували впровадження енергозберігаючих технологій у своїх будинках. В Україні спостерігається пасивність мешканців багатоквартирних будинків щодо створення об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, впровадження енергозбереження тощо. Тому актуальним є потреба активізації громадян до створення таких утворень.

Проаналізувавши програми українських правих партій впливає, що в них фактично не розробленим залишається питання щодо засад національної консолідації спільноти. В програмі КУНу лише сказано про те, що партія «сприяє консолідації всього українського суспільства» та «утвердження української культури як основного чинника консолідації громадян у національну спільноту»³⁶¹. Члени «Правого сектора» у своїй програмі записали наступне: «у прагненні якнайповнішої самореалізації на своїй землі, український народ втілює принцип україноцентризму, який передбачає територіальні, військові, торговельні інтеграції лише на умовах, які диктують українці в ім'я блага своєї нації... Політика у сфері культури має забезпечити об'єднання усіх громадян нашої країни, незалежно від віросповідання, мови

³⁵⁹ Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців.

³⁶⁰ Програма ВО «Свобода» на виборах до Тернопільської обласної ради.

³⁶¹ Програма Конгресу українських націоналістів (засади).

спілкування та політичних поглядів, довкола ідеї нової, заможної і сильної Української Самостійної Соборної Держави»³⁶². У програмі політичної партії «Національний корпус» йдеться про три першочергові складові національної безпеки – це: консолідована нація, сильна держава, інноваційна економіка³⁶³. Однак ретельно не розкривається як саме необхідно досягнути національної інтеграції суспільства.

Підсумовуючи потрібно відмітити про залежність національної безпеки Української держави від соціальної стабільності в країні, яка безпосередньо може впливати з розвитку енергозберігаючих технологій. Враховуючи нинішні реалії державотворення на порядку денному нагальним стоїть питання вироблення концепції національної консолідації українського суспільства. В ній мають на вагомому місці стояти загальнооб'єднуючі засади розвитку спільноти, серед яких – ідеї народовладдя та енергозбереження. Зі зміною світоглядних орієнтирів, посиленням самоорганізованості громад в країні зросте відповідальність, єдність та політична і соціально-економічна стабільність держави. Громадська ініціатива, спрямована, зокрема, на енергозбереження власних домівок та економіки країни загалом позитивно вплине на добробут громадян, зніме соціальну напругу, забезпечить самодостатність людей, яких об'єднуватиме спільний інформаційний та культурний простір.

5.7. Історична спадщина програмових засад правих політичних сил України у енергетичній сфері

Економічний розвиток національної спільноти впливає на динаміку процесу державотворення, а також на специфіку перебігу визвольної боротьби поневоленої країни. У програмних документах організацій різних народів, що вели чи ведуть боротьбу за свободу і незалежність, знаходяться положення у

³⁶² Програма партії «Правий сектор».

³⁶³ Програма політичної партії «Національний корпус».

яких розкривається бачення майбутнього економічного укладу визволеної держави. Засади економічної політики були інтегральним компонентом програми однієї з найпотужніших українських визвольних структур ХХ ст. відомої спочатку під назвою Організації українських націоналістів, а невдовзі – Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)). Зважаючи на вагу цієї організації в українському визвольному русі, значні часові і просторові межі її діяльності актуальним є вивчення програмних засад ОУН(б) у економічній сфері.

Історіографія цього питання не відзначається багатоманітністю праць. Необхідно відмітити напрацювання В. Панченка, який підготував низку статей та монографію, в якій проаналізував принципи економічного націоналізму ОУН³⁶⁴. В своєму дослідженні В. Панченко опосередковано піднімає питання пов'язане з енергетичною складовою програмних засад ОУН. Необхідно наголосити, що на сьогодні відсутні студії предметом яких є розгляд енергетичного сектору української економіки в розрізі бачення діячів ОУН(б). Виходячи з означеного підготовлена ця стаття. У ній зроблена спроба простежити вироблення діячами ОУН(б) позиції щодо енергетичного забезпечення української економіки.

Зважаючи на територіальну роздільність українських земель різними окупаційними державами, сировину спрямованість їхніх практик експлуатації української економіки члени ОУН(б) розробляли програму деколонізації економіки відновленої Української держави. Визначаючи напередодні установчих зборів ОУН напрямні діяльності майбутньої визвольної організації один з її засновників Дмитро Андрієвський зазначав, що «економічна політика Української держави мусить змагати до піднесення продуктивності краю»³⁶⁵. Для цього передбачалося спрямувати увагу на розвиток тих галузей економіки, які цілеспрямовано стримувалися країнами-окупантами. Попри таке

³⁶⁴ Панченко В. Формування економічної платформи Організації українських націоналістів.

³⁶⁵ Андрієвський Д. До ідеологічно-статуарної підготовки організації українських націоналістів. С. 220.

вирівнювання галузевого розвитку економіки, передбачалося надавати увагу для розбудови всіх галузей народного господарства, щоб воно стало основою могутності Української держави³⁶⁶. Головним завданням економіки члени ОУН вважали «забезпечення духовного і матеріального добробуту суспільства і людини»³⁶⁷.

Досягнути цього передбачалося можливим за умови здобуття економічної незалежності країни. Відповідно, в постановах установчого збору ОУН зазначалося, що «українська нація буде змагатися до господарської самовистачальності нації»³⁶⁸. Подібні формулювання містяться в постановах наступних зборів і конференцій ОУН(б). Учасники VIII Великого Збору ОУН(б) деталізували розуміння тези щодо «самовистачальності нації». У розділі соціально-економічна політика ОУН(б) наголошувалося, що «економічна самостійність не означає автаркії, а навпаки – є передумовою корисного міжнародного розподілу праці й інтеграції українського народного господарства в світову економіку»³⁶⁹. Проектуючи заходи щодо становлення Української державності після знищення СРСР члени ОУН(б) зазначали, що не будуть розірвані зв'язки з економічними суб'єктами з колишніх радянських республік. Вони керувались тим, що «Україна є житево зацікавлена в продовженні тих зовнішньоторговельних зв'язків і в економічній співпраці, але під умовою, що це в її загальних інтересах і економічно вигідно»³⁷⁰.

Розробляючи стратегію розвитку української самовистачальної економіки члени ОУН(б) звертали увагу на фактори, які безпосередньо урухомлюють промислове та сільськогосподарське виробництво. Аналізували рівень забезпеченості України енергетичними ресурсами. На установчих зборах ОУН

³⁶⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління. Ф. 3833, оп. 2. спр. 2, арк.19-21зв.

³⁶⁷ Восьмий Надзвичайний Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. С. 159.

³⁶⁸ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.: збірник документів. С. 7.

³⁶⁹ Восьмий Надзвичайний Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. С. 159.

³⁷⁰ Ibidem. С. 163.

обговорювалася можливість забезпечення української економіки вугіллям і нафтою, як основними джерелами енергії. Передбачалося, що Україна може повністю покрити свої потреби вугіллям власного виробництва, а недостачу нафти доповнити імпортом з Азербайджану³⁷¹. Співавтори статті «Промисловість України» Володимирів та Г.П. (приховане ім'я з огляду на конспірацію), опублікованій невдовзі після збору в офіційній ОУН «Розбудова нації» увійшли у певну полеміку з висловленим на установчому зборі Миколою Сціборським твердженням про недостачу в Україні власних нафтових ресурсів. Співавтори вбачали, що при раціональному використанні видобутої в Галичині і Кубані (вважали за невід'ємну частину Української держави) нафти можна повністю покрити потреби української економіки. Погодилися співавтори статті з озвученою на зборі думкою про цілковите забезпечення України вугіллям власного видобування, назвавши його основним джерелом енергії. Його поклади були зосереджені на Донбасі, який за їх твердженням містив 9/10 усієї енергії України³⁷². Співавтори наголосили в статті на тому, що Україна на той момент була повністю забезпечена власними джерелами енергії. «Україна, – зазначали вони, – що займає 0,34% площі всієї земної поверхні, розпоряджалась 0,9% всіх світових запасів енергії, що значно перевищує світове забезпечення»³⁷³.

Наявні енергетичні ресурси були нещадно експлуатовані окупаційними режимами. Згідно даних співавторів статті у 1927-1928 операційному році було здобуто 28 млн. тон умовного палива тільки у Східній Україні, якого лише 14,8 млн. тон використано для потреб України. Українське вугілля забезпечувало $\frac{3}{4}$ потреб всього СРСР. Подібно відбувалося з галицькою нафтою, 9/10 якої йшло поза межі Галичини, приносячи збагачення Польщі.

Зважаючи на означені дані теоретики ОУН небезпідставно виступали за здобуття економічної самостійності України, що забезпечила б зростання

³⁷¹ Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: документи і матеріали. С. 148.

³⁷² Володимирів Г. П. Промисловість України. С. 239, 240.

³⁷³ Ibidem. С. 240.

добробуту українського народу. Підставами для цього були значні запаси енергетичних ресурсів, насамперед вугілля, нафти, а також гідроенергії тощо.

В матеріалах четвертого та шостого Великих Зборів ОУН(б), які відбулися у 1968 р. та 1981 р. наголошується на важливості розбудови енергетики як вагової галузі промисловості³⁷⁴. У доповіді Семена Антея, виголошеній на VI Великому Зборі, зазначається, що після Другої світової війни головним джерелом палива для західної індустрії виявилась нафта. Її споживання значно зросло, призвівши до перевищення потреб попиту над існуючими пропозиціями. Крім того, криза 1973 р. призвела до використання нафти країнами-експортерами як чинника політичного тиску³⁷⁵.

В руслі пошуку джерел енергії, якої для України в світлі нових тенденцій в енергоспоживанні могло вже не вистачати, в постановах VIII Надзвичайного Великого Збору ОУН(б), що відбувся у 1991 р., містяться тези стосовно раціонального енерговикористання. Впровадження «екологічно чистих виробничих процесів»³⁷⁶.

Порівняно з попередніми зборами, надзвичайно суттєве значення проблемі забезпечення України енергоресурсами було надано у постановах IX Великого Збору ОУН(б), який відбувся у 1996 р. Пояснити таку увагу до енергозабезпечення України можна тим, що збір відбувся в період розбудови відновленої держави, яка перебувала у стані важкої економічної кризи, пошуком виходу з якої займалися діячі ОУН(б). Енергоносії були одним з ключових факторів стабілізації економіки. У зв'язку з нещадною експлуатацією українських надр радянським тоталітарним режимом, про що наголошувалося в постановах збору, Україна стала енергодифіцитною країною. Більше того,

³⁷⁴ Четвертий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. С. 158; Шостий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. С. 495.

³⁷⁵ Шостий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. С. 495.

³⁷⁶ Восьмий Надзвичайний Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. С. 160.

монопольний постачальник енергоресурсів – Російська Федерація, використовувала їх як важіль політичного та економічного тиску.

В постановах IX Великого Збору ОУН(б) звертається увага на складне економічне становище, в якому опинилася Україна і наголошується на важливості утворення власної енергетичної бази, котра б унезалежнила б українське «народне господарство від недоброзичливих постачальників, які підносять ціни на енергоносії і кожночасно загрожують припинити їх поставку. Що дезорієнтує виробництво України»³⁷⁷. Для упередження енергонебезпечних фарс-мажорних ситуацій члени ОУН(б) вважали за потрібне розробити і впровадити короткотермінові програми автономного забезпечення країни енергоресурсами.

З метою досягнення енергонебезпечності держави в програмових положеннях збору запропоновано надати пріоритетного розвитку «паливно-енергетичній промисловості з використанням різноманітних джерел добування і каналів постачання енергоносіїв»³⁷⁸. Члени ОУН(б) наголосили на важливості створення альтернативних джерел енергії як за рахунок нових геологорозвідувальних робіт, так і використання природних факторів (вітер, вода, сонце, рослини). Йшлося також про впровадження нових енергозберігаючих технологій, завдяки яким можна зменшити потребу в енергоносіях у всіх ланках виробничого циклу та побутового споживання.

Таким чином, у постановах IX Великого Збору ОУН(б) комплексно підійшли до вирішення питання енергонебезпечності Української держави. На момент проведення збору проблеми енергоефективності, енергозбереження, диверсифікації джерел енергопостачання стали актуальними для урядів багатьох країн, виявившись викликом часу. Зважаючи, що для ОУН(б) економічні питання були необхідною і важливою частинною визвольної політики, діячі цієї організації зрозуміли потребу часу, визначили ключові

³⁷⁷ Дев'ятий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН). С. 144.

³⁷⁸ Ibidem. С. 88.

напрямні розвитку енергетичної сфери, яка мала забезпечити стабільний розвиток економіки країни.

Заявлені ОУН(б) надважливі ідеї виявилися проігнорованими протягом тривалого часу українськими урядовцями. Не було проведено заходів для ліквідації енергетичного шантажу з боку Росії, зменшення енерговитратності економіки, системного розвитку альтернативних джерел енергії тощо. Відтак, Україна зазнала серйозні політичні та економічні втрати, збільшилося технологічне відставання від західних країн у сфері енергетичного забезпечення. Пропоновані ОУН(б) у 1990-х рр. ідеї актуалізувались внаслідок російської збройної агресії. Питання енергонезалежності стало частіше педалюватися українським політикумом і урядом. Це є обнадійливим, хоча втрачено 20 років.

Підсумовуючи зазначимо, що питання енергозабезпечення економіки країни були в полі практичного інтересу діячів ОУН як важливий чинник українського державотворення. Увага до нього особливою загострилася в результаті перетворення України в енергодефіцитну країну, відповідно потрібно було шукати виходу з цієї критичної ситуації. Змістовними тут є рішення ІХ Великого Збору, де вперше в постановах цієї організації були серйозно пророблені заходи у сфері енергетики. Піднята у статті тема потребує подальших наукових студій.

5.8. Енергонезалежність як чинник правосуб'єктності Української держави на міжнародній арені

Розвиток національної спільноти залежить від таких різноманітних взаємопов'язаних факторів як мова, історична пам'ять, культурні коди та традиції, освітня сфера, науковий потенціал тощо. У своїй суті вони можуть бути різнозначимими, однак важливими та необхідними ланками прогресу

суспільства. Добробут громадян, економічне зростання, посилення національного виробника також входить у перелік факторів, які сприяють консолідації спільноти, утвердження її суб'єктності у світовому співтоваристві. Поважні національні світові гравці дбають за багатofакторність свого розвитку, що є запорукою їх впливу, а подекуди і гегемонії. Для національних урядів життєво необхідним забезпечити на своїй національній території непорушність мовного, історичного, культурного, інформаційного, економічного простору. Повноцінний політичний суверенітет не можливий без духовної і економічної незалежності.

Ключове значення для забезпечення економічної суверенності країни відіграє енергетична сфера. Енергоресурси урухомлюють господарський механізм держави, забезпечують безперервне його функціонування та вдосконалення. Володіння чи доступ до джерел енергоресурсів надає країні серйозні економічні переваги та політичні дивіденди, а також можливість диктувати власні умови у міждержавному спілкуванні. На думку аналітиків, ХХІ століття буде часом «глобального полювання» за енергоресурсами. Тому уряди багатьох країн і міждержавних об'єднань ретельно розробляють стратегію власного енергозабезпечення та енергонезалежності.

Для України питання забезпечення енергоресурсами залишається гостроактуальним. З часу відновлення незалежності владній верхівці не вдалося забезпечити країну від монопольного постачальника енергоносіїв. Навпаки процвітав бізнес на суверенітеті, який не міг не призвести до погіршення національної безпеки держави. Сучасна суспільно-політична, соціально-економічна, екологічна ситуація в Україні, в тому числі війна на сході країни, окупація Криму та інших українських територій виявилася результатом нехтування утвердження основ державності.

Такі країни як Україна, що залежать від зовнішніх поставок джерел енергії одним з головних своїх пріоритетів визначають потребу забезпечити свою енергетичну безпеку. Не випадково країни Європейського Союзу, які імпортують 60 % енергоресурсів виробляють комплексні програми посилення

національної безпеки в напрямку енергонезалежності. В Україні у 2015 р. показник імпорту залежності енергоресурсів становив, з урахуванням постачання ядерного палива, 51,6 %, що становить ризик для енергетичної безпеки³⁷⁹.

Рівень енергонезалежності країни позначається як на її зовнішньополітичному, так і на внутрішньополітичному становищі. Назагал посилюється згуртованість суспільства та міжнародний статус держави. Досягнення енергонезалежності сприяє в економічній сфері: покращити фінансовий добробут громадян і підприємств, конкурентоспроможність національних товарів на внутрішньому і зовнішньому ринках за рахунок зменшення вартості енергоносіїв; в соціальній сфері: збільшити зайнятість населення, зменшити протиріччя в сім'ї, суспільстві; в політичній сфері: посилити інститути влади і управління, зменшити конфлікти між владою і громадянами та між центром і регіонами; в екологічній сфері: покращити здоров'я населення та стан навколишнього середовища; в сфері зовнішніх відносин: збільшити авторитет країни, посилити престиж громадянства, усунути або обмежити тиск та втручання у внутрішні справи країни інших держав.

Щоб отримати енергонезалежність Україні необхідно проводити активну зовнішньополітичну діяльність в напрямку усунення зі свого ринку монопольного постачальника енергоресурсів, а саме Російську Федерацію. Залежність від монополіста впродовж усіх років після відновлення незалежності призводила до плати за енергоресурси політичними поступками або за економічно не обґрунтованими цінами. Уникнути викачки коштів з економіки країни, отримати передбачливих постачальників енергії можливо за рахунок диверсифікації джерел і шляхів надходження енергоресурсів. Не більше 30 % від одного постачальника. Необхідно також унеможливити будь-які спроби інших країн взяти під свій контроль важливі українські об'єкти

³⁷⁹ Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність».

енергетичної інфраструктури. Додасть свою лепту у політичну і економічну конкурентоспроможність держави на міжнародній арені ефективне використання свого географічного становища, зокрема у сфері транспортування енергоресурсів за ринковими цінами.

Відстоюючи енергетичні інтереси країни в ході міждержавних відносин важливо вкладати ресурси і у власні джерела отримання енергії як видобувні, так і відновлювальні. Станом на 2015 р. в Україні 28,9 % енергії отримували шляхом використання газу, 25,5 % – атому, 30,4 % – вугілля, 11,6 % – нафти і нафтопродуктів, 4 % – відновлювальних джерел енергії, 2,3 % – біомаси, 0,3 % – води, 0,5 % – термальної енергії. На сьогодні актуальним є розробляти поклади природного газу, в тому числі з нетрадиційних джерел. Потрібно надати особливої уваги розвитку перспективних енергоресурсів майбутнього – відновлювальних джерел енергії. Скажімо, в планах уряду Німеччини відмовитися до 2022 р. від атомних електростанцій, зосередившись на розбудові відновлювальних джерел енергії. Головними серед них вибрали вітроенергетичні. Згідно розробленої стратегії, Німеччина до 2040 р. має отримувати 45 % енергії з відновлювальних джерел, а до 2050 р. збільшити показники до 60 %. На сьогодні частка атомної енергетики становить 23–25 % і близько 25 % складають відновлювальні джерела енергії. На думку експертів німецький уряд найбільш революційно підійшов до забезпечення енергонезалежності країни³⁸⁰. Тим самим урядовці спрямовують зусилля на зменшення залежності від імпорتنих російських енергоносіїв, утримання ціни на електроенергію, зменшення екологічних викидів тощо.

Заходи з диверсифікації енергоресурсів як отриманих із-за кордону, так і вироблених в державі матимуть більший ефект для енергонезалежності в разі їх поєднання із діями щодо енергозбереження та енергоефективності. Більше того, вплив енергетичної ефективності на енергетичну безпеку є визначальним, що

³⁸⁰ Костров В. С. 27.

позначається на всіх складових останньої³⁸¹. Для цього необхідно розробляти програми зі зменшення енергоємності промислового і житлового секторів.

Перспективну мету здобуття енергонезалежності країни, складовими якої є енергодиверсифікація джерел, енергозбереження та енергоефективність необхідно покласти в основу консолідації національної спільноти для продукування нового суспільства з новими ідеями і цінностями. Важливо, щоб інститути держави і громадянського суспільства розробляли і реалізовували програми популяризації у суспільстві ідеї енергонезалежності для розвитку національної спільноти. Утвердження енергонезалежності створюватиме умови для покращення рівня життя, рівня комфорту, платоспроможності, добробуту, індексу щастя населення. Усвідомлення необхідності енергонезалежності, подібно як і підтримка власного національного товаровиробника чи утвердження в територіальному просторі країни державної мови, національної культури, історичної пам'яті сприятиме консолідації суспільства. Це сприятиме взаємопідтримці не лише в родинному колі, але й поза його межами. Згуртоване суспільство краще реагуватиме консолідованою позицією на внутрішні і зовнішні виклики національній безпеці³⁸². Відповідно, треба популяризувати гасло: енергонезалежна родина, енергонезалежна спільнота, енергонезалежна держава!

Таким чином, ідею енергонезалежності необхідно покласти в основу консолідаційного процесу формування української національної спільноти. Синхронні дії з боку керівництва держави та громадян в напрямку посилення енергонезалежності (себто впровадження енергодиверсифікації джерел, енергозбереження та енергоефективності) сприятимуть покращенню внутрішньодержавного становища (суспільно-політичного, соціально-економічного, екологічного та ін.) та посиленню позицій країни на

³⁸¹ Шевцов А. І., Земляний М. Г., Бараннік В. О. та ін. С. 15.

³⁸² Шевцов А. І., Земляний М. Г. Енергетична незалежність. Шляхи та ціна забезпечення.

міждержавній арені. Консолідована, заможна українська національна спільнота стане серйозним правосуб'єктом міжнародної політики.

5.9. Постреволюційна консолідація українського суспільства у зовнішньополітичній сфері засобами політики енергоефективності та енергозбереження

Передумовою сталого розвитку суспільства є його консолідація. Її досягнення суспільної консолідації є однією з функцій політичної системи, діяльності її акторів. Тому показником ефективності (або, навпаки, неефективності) діяльності суспільно-політичних акторів є здатність/нездатність консолідувати навколо себе широкі маси громадян. В процесі досягнення цієї мети політики та громадські діячі використовують інструменти різних видів політик – економічної, соціальної, культурної, внутрішньої та зовнішньої тощо.

Особливо актуальним завдання консолідації постає в умовах постреволюційного розвитку суспільства. Це пов'язане, зокрема, з тим, що революція розбурхує соціум, стимулює численні соціальні групи до суспільно-політичної активності. На етапі боротьби проти старого режиму це не має негативних наслідків, оскільки соціальні групи об'єднують неприйняття влади. Але після зміни влади це дає взнаки, й суспільні суперечності стрімко зростають, викликають суперечності між політичними акторами. Тому революційна влада і, зокрема, громадські структури опиняються перед все більшою актуалізацією проблеми консолідації суспільства.

Консолідацію часто визначають як погодження (консенсус) більшості суспільства, соціальних груп, які його складають, з певними цінностями в процесі здійснення суспільної діяльності, орієнтація на ці цінності під час ініціювання та безпосередньої трансформації суспільства. Безумовно, таке погодження має різні виміри: ідеологічний (у вигляді теоретичного

обґрунтування цілей та шляхів розвитку суспільства, яке поділяють громадяни), програмно-цільовий (погодження з програмою дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей), структурно-організаційний (організаційна консолідація суспільних акторів) тощо.

Проте при аналізі класифікації різних проявів консолідації важливо враховувати ще одну її типологію. У реальному суспільно-політичному житті консолідація може мати, так би мовити, «позитивний» та «негативний» характер. У другому випадку вона пов'язана з несприйняттям того чи іншого політичного актора, політичного опонента. Прикладом ї є несприйняття старого режиму на перших етапах революції. Воно, на нашу думку, не може вважатися незворотною консолідацією, консолідацією високого рівня, оскільки за цих умов відсутні деякі важливі, зокрема вищеперераховані, складові консолідації. «Негативна» консолідація має функціональні та часові обмеження. Зокрема, в революційні часи її функції вичерпуються разом із скиненням старої влади та зміцненням влади нової.

Навпаки, «позитивна» консолідація є більш високим рівнем консолідації, оскільки вона свідчить про єдність цілей, ідеологічних настанов, методів (або, принаймні, погодження з ними) й забезпечує єдність дій суспільно-політичних акторів. Але ця єдність не народжується водночас, а формується поступово в процесі суспільно-політичної діяльності. На певному етапі після революційної зміни влади може відчуватися дефіцит «позитивної» консолідації, що зумовлює зростання протистояння між політичними акторами, зокрема й тими, які раніше спільно боролись проти старого режиму, та спокусу звернення нової влади до засобів формування «негативної» консолідації.

Однією зі сфер життєдіяльності суспільства, задіяних в процесі його консолідації, є зовнішня політика. Виходячи з попереднього абзацу, тут консолідація може проявлятися або як погодження з орієнтацією у розвитку суспільства на співробітництво з певними зовнішньополітичними акторами, або як консенсусне несприйняття інших зовнішньополітичних контрагентів, що в цілому співпадає з вищевказаним поділом на «позитивну» та «негативну»

консолідацію. В період Революції Гідності та у постреволюційні часи це проявилось у вигляді відповідно європейського або євроатлантичного вектора зовнішньої політики, з одного боку, та зростання ворожості до Російської Федерації – з іншого. Водночас слід розуміти, що в основі як «позитивної», так й «негативної» зовнішньополітичної орієнтації лежить погодження або несприйняття тих цінностей, якими ці зовнішньополітичні актори керуються.

Важливою є проблема співвідношення консолідації суспільства в цілому та консолідації зовнішньополітичних орієнтацій суспільно-політичних акторів. Зв'язок між ними має двосторонній характер. З одного боку, консолідація суспільства в інших сферах його функціонування (економічній, національно-культурній тощо, тобто, так би мовити, «внутрішня» консолідація) сприяє консолідації зовнішньополітичних орієнтацій. Й навпаки, дефіцит внаслідок різних соціальних чинників «внутрішньої» консолідації зумовлює важкість досягнення консолідації у зовнішньополітичній сфері. Проте, з іншого боку, виходячи з теорії маніпулювання суспільною свідомістю, нав'язування зовнішньополітичного консенсусу здатне нівелювати суперечності, які заважають «внутрішній» консолідації суспільства.

За підсумками вищесказаного ми повинні зробити кілька важливих для проблеми, що розглядається, висновків. По-перше, «позитивна» консолідація формується поступово, в процесі становлення діалогу суспільно-політичних акторів. Щодо зовнішньополітичної сфери це означає, що консолідації сприяє розвиток міжнародного співробітництва у різних сферах. По-друге, зовнішня політика є не лише однією з функціональних цілей політики консолідації, а й її інструментом. По-третє, міцність зовнішньополітичної орієнтації, тобто фактично як ступінь наближення до цілі, так й міцність інструмента, залежить від довіри населення до тих цінностей, з якими асоціюється контрагент, а також готовності сприйняти відповідні суспільні інститути, які ці цінності втілюють. Дефіцит такої довіри, зокрема й дефіцит розуміння цієї цінності, готовності грати за прийнятими правилами здатен підірвати відповідну зовнішньополітичну орієнтацію.

У випадку України політичні сили, які прийшли до влади після Революції Гідності, базовою засадою суспільної консолідації у сфері зовнішньої політики обрали орієнтацію на Європейський Союз та євроатлантичну спільноту. Це пояснюється довірою населення до таких європейських цінностей як права людини, свобода, демократія, громадянське суспільство тощо. Ці цінності ґрунтуються на адекватній їм технологічній базі, реаліях соціально-економічного розвитку, особливостях законодавства, властивих європейським країнам. Так, сильне громадянське суспільство, високий ступінь його незалежності від держави ґрунтуються, зокрема, на енергоефективних технологіях, які сприяють меншій залежності домогосподарств та суб'єктів ринку, антимонопольному законодавстві, яке обмежує вірогідне свавілля енергопостачальників тощо.

Не можна сказати, що ці цінності та відповідні їм інститути були чужими для України до 2013 р. Ще на початку 1990-тих років почали закладатись відповідна законодавча база та організаційно-правові засади політики енергозбереження, про що ми вже писали у збірнику «Держава і право»³⁸³. Важливість цих питань обумовлювалась дефіцитом енергоресурсів, який властивий Україні (на відміну від рівня забезпеченості електроенергією), а постачальником значної частки енергоресурсів була сусідня Росія. Заходи енергозбереження знаходили віддзеркалення й в ідеологічній діяльності держави та інших суб'єктів політичної системи. Зокрема, у першому десятилітті ХХІ ст. навіть з'явилося поняття «енергонезалежності». Але потрібні були Євромайдан та фактично війна з Росією, щоб ці питання були належним чином оцінені, зокрема, державною владою. Політичні сили, які прийшли до влади на хвилі Революції Гідності, прагнули мінімізувати важіль впливу, який активно використовував Кремль, й політика енергоефективності та енергозбереження посіла важливе місце в контексті переорієнтації зовнішньої політики – «енергонезалежність» стала розцінюватись не лише як

³⁸³ Перегуда Є.В. Розвиток правових засад політики енергоефективності та енергозбереження в житловому секторі після Революції Гідності.

умова державної незалежності, а й як одна з передумов курсу на європейську інтеграцію, на ті вищевказані цінності, які цю інтеграцію обумовлюють, зокрема, на автономність та спроможність громадянського суспільства тощо³⁸⁴.

Але важливо зазначити й те, що роль політики енергоефективності та енергозбереження була викликана не лише питаннями зовнішньої політики. В її основі лежать потреби українського суспільства. Стан суспільних комунікацій, зокрема інфраструктури, який був властивий Україні протягом попередніх років, зокрема й надвисока енергоємність, гальмував суспільний розвиток, оскільки вимагав надлишкових витрат його агентів, структур громадянського суспільства, якими є, наприклад, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, внаслідок чого ціна суспільних перетворень нівелювала актуальність трансформаційних цілей.

До речі, саме з цим пов'язана й понятійна трансформація у цій сфері. Якщо до 2013 р. найбільш пріоритетним було поняття «енергозбереження», то після Євромайдану на перше місце виходить поняття «енергоефективності», яке акцентує увагу не стільки на мінімізації споживання енергоресурсів (хоча й на ньому також), скільки на ефективному задіянні ресурсів, ефективному управлінні сферою виробництва, розподілу та споживання енергоресурсів. А управління цією сферою є насамперед політичною проблемою, оскільки воно пов'язане з відносинами різних соціальних груп – енерговиробників, постачальників, індивідуальних та колективних енергоспоживачів тощо. Причому у цьому процесі беруть участь не лише групи українського суспільства, а й зовнішні актори. Вони теж зацікавлені використати ресурси, якими володіє Україна, замінити в якості їх постачальників російські компанії, виступити як постачальники відповідного обладнання.

Відтак посилення інтенсивності політики енергоефективності та енергозбереження зумовило розширення спектр заходів міжнародного співробітництва України у цій сфері. Напрями та заходи цього співробітництва можна класифікувати за різними критеріями. По-перше, за категоріями

³⁸⁴ Енергетична незалежність України в контексті євроінтеграції.

зовнішньополітичних контрагентів України. У цій якості виступають міжнародні організації, окремі іноземні держави, національні агенції, окремі суб'єкти господарювання тощо. По-друге, згідно з суб'єктами співробітництва з боку самої України. Такими суб'єктами є Українська держава в цілому, окремі центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, насамперед міські ради. По-третє, за напрямками виокремлюються фінансово-кредитне, інвестиційне, технічне та інші види співробітництва. По-четверте, класифікацію співробітництва можна здійснювати й залежно від галузей альтернативної енергетики – сонячної, вітрової, біогазової тощо.

Серед міжнародних інституцій, які співпрацюють з Україною у сфері енергоефективності та енергоспоживання, найбільшу активність проявляють Міжнародна фінансова корпорація, Європейська комісія, Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський інвестиційний банк. Формами співробітництва з ними є надання Україні технічної, фінансової та іншої допомоги у розробці політики енергоефективності та енергоспоживання, проектів законів, які спрямовані на стимулювання цієї політики, пілотних проектів, особливо на місцевому рівні. Так, міжнародні інституції зробили великий внесок у розробку проекту створення Фонду енергоефективності, а Єврокомісія внесла у Фонд енергоефективності 50 мільйонів та анонсувала намір надати другий транш обсягом 54 мільйони євро³⁸⁵. Міжнародні інституції фінансують не лише національні, а й місцеві та навіть приватні проекти. Так, у липні 2018 р. ЄБРР затвердив чергову програму підтримки приватних проектів на загальну суму 250 мільйонів євро³⁸⁶.

Співробітництво з міжнародними інституціями має не лише прямий ефект, а й відіграє символічну функцію. Здійснюючи організаційні заходи та надаючи міжнародні кредити Україні, вони надають сигнали національному

³⁸⁵ ЕС готов дать Украине еще 54 миллиона евро на энергоэффективность.

³⁸⁶ ЕБРР инвестирует \$2-4 млн в развитие инфраструктуры аукционов «зеленой» энергетики.

бізнесу європейських та інших країн й таким чином стимулюють інвестування останнім коштів в Україну ³⁸⁷.

Схожі функції виконують й національні державні та громадські агенції, які спеціалізуються у сферах енергоефективності енергоспоживання. Особливу активність тут проявляють агенції Німеччини, скандинавських країн – Швеції, Данії, Фінляндії тощо. Наприклад, керівництво Державного агентства України з питань енергоефективності та енергозбереження визнає важливу роль для України проекту «Українсько-Данського енергетичного центру», зокрема досвіду Данії з квот державної підтримки для об'єктів відновлювальної енергетики ³⁸⁸. За співробітництва з Нідерландським агентством підприємництва було розроблено закон щодо квот біокомпонентів у загальному продажу моторних палив ³⁸⁹. Експортно-кредитне агентство ФРН Euler Hermes покрило ризики синдикованого кредиту німецьких банків на 90 мільйонів євро, який залучила одна з українських компаній для будівництва першої черги Приморської вітрової електростанції у Запорізькій області ³⁹⁰. Останній приклад свідчить, що міжнародне співробітництво України у цій сфері спрямоване, зокрема, на демократизацію відповідної політики в Україні, вихід на міжнародні ринки недержавних суб'єктів. Північна екологічна фінансова корпорація та Держагентство з питань енергоефективності та енергозбереження підписали угоду про створення українсько-фінського трастового фонду, метою якого є фінансування «зелених» проектів в Україні ³⁹¹.

Завдяки діям іноземних держав, міжнародних та національних інституцій останніми роками на український ринок вийшли багато суб'єктів

³⁸⁷ Климкин П. Норвегія намерена інвестувати €400 млн в сферу відновлюваної енергетики України.

³⁸⁸ Фахівці Міненерговугілля вивчають данську модель підтримки відновлювальної енергетики.

³⁸⁹ Савчук С. Із нідерландськими партнерами розглядаємо найвигідніші шляхи використання агровідходів для генерації енергії.

³⁹⁰ Компанія Ахметова позичила у німців 90 мільйонів євро для будівництва вітроелектростанції.

³⁹¹ Фінсько-український трастовий фонд надаватиме фінансування для підготовки «зелених» проектів.

господарювання, які інвестують у будівництво, зокрема, сонячних, вітрових, біогазових та інших електростанцій, надають технічні рішення, постачають обладнання тощо.

Станом на вересень 2018 р. іноземні інвестиції у сонячну енергетику України склали 88 мільйонів євро³⁹². Причому цей обсяг постійно збільшується. Так, у жовтні MAIN Group Ukraine, дочірнє підприємство французької компанії, заявила про намір побудувати у Дніпрі сонячну електростанцію, інвестиції у проект мають скласти 90 мільйонів євро³⁹³. У Вінниці цього року компанія Kness Group почала будувати завод з виробництва сонячних батарей, проектний обсяг продукції якого оцінюється у 180 млн. доларів США³⁹⁴. Активно розвиваються інвестиції й в інші сфери альтернативної енергетики. Спільно із компаніями Suez і Veolia відпрацьовуються фінансові моделі проектів з виробництва енергії із сміття та стимулюючі механізми запуску ринку³⁹⁵.

Слід зазначити, що більшість контрагентів України у цій сфері регіонально належать до Європейського Союзу, але шириться співробітництво й з іншими країнами. Так, компанія TPU Canada будує сонячну електростанцію у Миколаївській області³⁹⁶.

Підсумовуючи вищесказане, слід зробити такі висновки.

Міжнародне співробітництво України у галузі енергоефективності та енергозбереження спрямоване на зміцнення не лише політики енергоефективності та енергозбереження, а й регіональної політики, місцевого самоврядування, спроможності локальних співтовариств (шляхом реалізації локальних та регіональних проектів енергоефективності та енергозбереження), а також демократизацію відповідної політики, вихід на міжнародні ринки

³⁹² В Вінниці запустили строительство завода солнечных панелей.

³⁹³ В Днепре построят солнечную электростанцию мощностью 85 МВт почти за 90 миллионов евро.

³⁹⁴ В Вінниці запустили строительство завода солнечных панелей.

³⁹⁵ Савчук С. Відпрацьовуємо моделі впровадження проектів з виробництва енергії із сміття.

³⁹⁶ Канадцы построят солнечную электростанцию Vita Solar в Николаевской области.

недержавних суб'єктів господарювання, їх асоціацій тощо. Це, звичайно, підвищує «енергетику» українського суспільства, але водночас консолідує широкі кола його складових навколо вирішення важливої загальнонаціональної мети, а міжнародні агенти допомагають вирішити проблему ідейного, ресурсного та технологічного дефіцита при вирішенні цих завдань. Відтак посилення міжнародної взаємодії України у цій сфері спрямоване на консолідацію суспільства.

Водночас слід зазначити, що, підтримуючи активність України у цьому напрямі, західні контрагенти України керуються, звичайно, власними інтересами, які полягають не лише у послабленні співробітництва України з Росією, а й в отриманні фінансових дивідендів від постачання в Україну технологічного обладнання, надання їй кредитних коштів тощо. Може скластись враження, що розвиток сфери енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних коштів, технологій та обладнання сам по собі не збільшує рівень «енергонезалежності». З цим важко не погодитись, але, з іншого боку, такий розвиток дає Україні шанс для збільшення «енергонезалежності». Як вона розпорядиться цим шансом, залежить від неї самої, тих соціальних груп, структур, які задіяні у цей процес. Максимізація вигоди України вимагає, щоб розвиток сфери енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних ресурсів корелювався з відповідною економічною політикою, політикою у комунальній сфері тощо.

РОЗДІЛ VI. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ

6.1. Правове забезпечення державної політики енергозбереження в будівництві

Енергозбереження та енергоефективність сьогодні є надважливим викликом для державних органів багатьох країн. Особливо актуальними вони постають перед української владою, враховуючи, що Україна є енергодефіцитною країною, яка імпортує 75 % природного газу та 85 % нафти і нафтопродуктів. Колосальними є втрати палива та енергії, які вимірюються на рівні 61-70 %. Значна частка з цих втрат припадає на житловий сектор. Здійснюючи енергозберігаючі заходи в будівництві шляхом утеплення та модернізації існуючих будівель та новобудов можна досягти суттєвого зменшення витрат. Покращення енергоефективності житлово-комунального сектора до рівня Європейського Союзу забезпечило б скорочення використання енергоресурсів на 11,9 мільйонів тонн умовного палива і економію мінімум 3,6 мільярда євро щорічно³⁹⁷.

Досягнення позитивних результатів в питанні енергоефективності додало б суттєво імпульсу для розвитку держави і суспільства. Сприяло б підвищенню енергетичної безпеки держави, покращенню екологічної ситуації, піднятті конкурентоспроможності національних виробників, зміцненню національної консолідації спільноти та зростання добробуту громадян.

Зростання енергоефективності в Україні взаємопов'язане з розв'язанням значної кількості проблем на різних рівнях, починаючи від центральних державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств до власників окремих будівель. Хоча вектор спрямування у їх вирішенні має

³⁹⁷ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році.

надаватися державними органами. Для цього потрібно створювати відповідне правове забезпечення запровадження енергозберігаючих технологій взагалі і в будівництві зокрема. Правові документи повинні стати дійовим засобом регулювання ефективного споживання енергії та формування відповідного свідомого відношення до енергозбереження³⁹⁸.

Стратегія планування енергозберігаючих технологій в будівельній сфері повинна розроблятися виходячи з таких аспектів: у підприємницькій діяльності енергозбереження має стати об'єктом купівлі-продажу; економія паливно-енергетичних ресурсів на всіх стадіях виробництва і споживання; розробка прогресивних норм енергоємності будівельно-монтажних робіт; впровадження передових технологій у виробництві, дозволяють економити паливно-енергетичні ресурси; впровадження прогресивних систем обліку паливно-енергетичних ресурсів на всіх рівнях, починаючи від виробника і закінчуючи споживачем; введення гнучкої системи тарифікації, наприклад, вартість електроенергії в денний і нічний час доби (досвід Прибалтики і зарубіжних країн); залучення інвестицій; розробка систем заохочення, включаючи і податкові пільги, для тих підприємств, які з успіхом займаються економією паливно-енергетичних ресурсів і отримують позитивні результати³⁹⁹.

В Україні створений певний комплекс правових актів, які покликані сприяти запровадженні енергозберігаючих технологій. Серед низки законів можна виділити Закони України «Про енергозбереження», «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного потенціалу», «Про тепlopостачання», «Про альтернативні джерела енергії», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації», «Про внесення змін до Закону України «Про

³⁹⁸ Державна політика енергозбереження країн Європейського Союзу та України. С. 24.

³⁹⁹ Торкатюк В. И., Бойко Л. Г., Сухонос М. К. С. 14.

теплопостачання» щодо стимулювання виробництва теплової енергії з альтернативних джерел енергії», «Про енергетичну ефективність будівель» тощо.

Прийнятий ще у 1994 р. Закон України «Про енергозбереження» передбачав систему організаційних, регулятивних та заохочувальних заходів щодо стимулювання режиму ощадного використання паливно-енергетичних ресурсів. Хоча без належного комплексу супровідних нормативних правових актів цей закон тривалий час був радше декларативним. Спрями його практичній реалізації наступні ухвали. Скажімо, «Галузева програма енергоефективності та енергозбереження у житлово-комунальному господарстві на 2010- 2014 рр.». Програма була спрямована на вирішення проблеми підвищення ефективності використання та зменшення споживання енергоресурсів житлово-комунальним комплексом, розширення обсягів використання електроенергії для опалення житлових і громадських будинків і споруд, збільшення обсягів і сфери застосування нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії, використання інноваційних технічних, технологічних, організаційних рішень, створення економічно привабливих умов для інвестиційних проектів у сфері житлово-комунального господарства (ЖКГ)⁴⁰⁰.

Верховна Рада України 22 червня 2017 року прийняла Закон України «Про енергетичну ефективність будівель», який визначено одним з ключових законів у реформі енергоефективності. Закон регулює відносини, що виникають у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель з метою підвищення рівня енергетичної ефективності будівель з урахуванням місцевих кліматичних умов та забезпечення належних умов для проживання та/або життєдіяльності людей у таких будівлях. Важливі новації документа – фіксація нормативно-правових засад для незалежного моніторингу сертифікатів енергоефективності будівель, а також – відповідальності за порушення законодавства у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель. Документ передбачає

⁴⁰⁰ Енергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація. С. 12.

введення обов'язкової сертифікації енергоефективності для об'єктів будівництва, будівель і частин будівель, які здають в оренду на термін понад рік, для будівель з опалюваною площею понад 250 м², у яких розташовані державні органи та відбувається приймання громадян.

Положення закону не поширюватимуться на об'єкти культурної спадщини, будівлі промислового та сільськогосподарського призначення, об'єкти енергетики, транспорту, зв'язку й оборони, складські приміщення, культові споруди (наприклад, церкви), тимчасові споруди, серед них призначені для здійснення підприємницької діяльності, а також будівлі, що стоять окремо, з опалюваною площею менше ніж 50 м² та індивідуальні будинки. Однак будинки будуть підлягати сертифікації у випадках отримання державної підтримки на здійснення термомодернізації або сертифікації таких будинків за бажанням власника.

Деякі пункти прийнятого закону ще становлять оглядовий та описовий характер, оскільки до застосування його норм на практиці мине багато часу, і потрібно ще прийняти чимало підзаконних нормативно-правових актів, які допоможуть зрозуміти, як він працюватиме.

Аналіз існуючих нормативно-правових актів дає підстави зазначити, що надалі існує потреба в удосконаленні й узгодженні нормативних положень та запровадження європейських стандартів у сфері енергоефективності будівництва. Скажімо необхідно вносити доповнення у Закон України «Про архітектурну діяльність» щодо зазначення в обов'язок архітекторів, власників та користувачів впроваджувати енергозберігаючих технологій.

Необхідно законодавчо створювати дієві стимули для споживачів паливно-енергетичних ресурсів стосовно впровадження енергозберігаючих технологій та сприятливий законодавчий клімат для інвестицій в енергозбереження. Адже більшість країн ЄС застосовують механізми стимулювання та фіскальні інструменти, такі як екологічні та енергетичні податки та збори, що позитивно впливають на рівень енергоефективності.

Сейчас попри створену законодавчу базу державній політиці

енергозбереження в сфері будівництва необхідно надати системний характер із залучення в першу чергу ринкових механізмів стимулювання на всіх етапах будівельного процесу (від проектування до демонтажу старих споруд тощо). Державні органи мають все робити для того, щоб проблему енергозбереження країни перетворити в перспективний майданчик економічного і суспільного розвитку.

6.2. Правове регулювання сфери енергоефективності та енергозбереження як чинник інвестиційної активності в будівництві

Енергоефективність та енергозбереження є однією з провідних складових діяльності Української держави на сучасному етапі. Це пов'язане, по-перше, з нинішніми відносинами України з Росією, яка тривалий час була головним постачальником енергоресурсів до України, необхідністю підвищення енергонезалежності країни, по-друге, зі структурними особливостями економіки України, її надвисокою енергомісткістю, що обмежує конкурентоздатність української продукції на світових та вітчизняному ринках. По-третє, в сучасній економіці кейнсіанського типу, яка залежить від інтенсивності інвестиційних процесів, підвищення енергоефективності та енергозбереження набуває стратегічного виміру, оскільки сприяє акумулюванню інвестиційних ресурсів суб'єктами економічного та, ширше, суспільного розвитку. Останній чинник безпосередньо впливає на будівельний комплекс. Його розвиток значною мірою визначається активністю інвесторів, серед яких виокремлюються не лише будівельні компанії, а й споживачі їх продукції – суб'єкти господарювання, домогосподарства тощо.

Політика енергоефективності та енергозбереження неможлива без відповідного правового забезпечення. Йдеться не лише про технічне регулювання, зокрема про державні будівельні норми, стандарти будівельних конструкцій, виробів та матеріалів тощо, а й про нормативно-правове

регулювання в ширшому контексті, яке б політично, економічно, фінансово сприяло формуванню суб'єктами соціальних відносин заходів у цій сфері.

Така правова база включає й документи політико-правового характеру, які дають суспільству сигнал державного курсу, формують соціального суб'єкта, налаштованого на здійснення заходів енергоефективності та енергозбереження, стимулюють акумулювання цими суб'єктами інвестресурсів. Це й становить основні критерії оцінки розвитку правової бази у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Затверджена Президентом України Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» відносить зміцнення енергонезалежності до першочергових реформ, які мала намір здійснювати держава⁴⁰¹. За період після Революції Гідності в Україні було сформовано потужне правове забезпечення політики енергоефективності та енергозбереження.

Політика у сфері енергоефективності та енергозбереження включає три об'єкти відповідних заходів – громадські будівлі (в першу чергу бюджетні установи), економіку (в першу чергу промисловість), житловий сектор.

У бюджетному секторі заходи енергозбереження реалізують через систему послуг енергосервісу. Впровадження правового забезпечення енергосервісу активізувалось у 2015 р. Було ухвалено низку законів, які стимулювали його⁴⁰², зокрема надавали бюджетним установам можливість залучати довгострокові зобов'язання за енергосервісом⁴⁰³. Уряд схвалив Примірний енергосервісний договір⁴⁰⁴, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ – методика визначення базового рівня

⁴⁰¹ Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020"».

⁴⁰² Закон України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» від 09 квітня 2015 р. № 327-VIII. Ст. 220.

⁴⁰³ Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації». Ст. 221.

⁴⁰⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Примірного енергосервісного договору».

енергоспоживання⁴⁰⁵ та інші необхідні документи. Вже у поточному році парламент схвалив закон, який регламентував та стимулював ЕСКО-тендери⁴⁰⁶.

Звичайно, потужний потенціал енергоощадження має промисловість. Власне на його реалізацію у попередні роки припадав найбільший обсяг програм енергозбереження⁴⁰⁷. Цьому сприяли зацікавленість у їх здійсненні самих підприємств, їх реалізація за рахунок власних або залучених коштів. Згідно з Національним планом дій з енергоефективності на період до 2020 р., використання енергоресурсів у цьому сегменті має скоротитись на 25%⁴⁰⁸. Протягом останнього року влада працювала над розробкою механізму стимулювання підприємств до енергоефективності⁴⁰⁹.

Але усі заходи у промисловості були б малоефективними, якщо б поза увагою політики енергозбереження залишався кінцевий споживач – житловий сектор. Тарифи для населення на рівні нижчому за собівартість, практика перехресного субсидіювання призводили до неефективності функціонування сектору житлово-комунальних послуг. За цих умов енергомодернізація промисловості, на думку низки економістів, була б безглуздою з точки зору національної економіки. Вона призводить до зростання ціни продукції. Вкупі із скороченням платіжоспроможності домогосподарств через зростання тарифів для останніх це мало б наслідком скорочення ринку збуту. Навпаки, якщо б термомодернізація успішно здійснювалась у житловому секторі, то зростання цін компенсувалося б скороченням витрат домогосподарств на житлово-

⁴⁰⁵ Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України. С. 13.

⁴⁰⁶ Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації"». Ст. 220.

⁴⁰⁷ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. 90 с.

⁴⁰⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року».

⁴⁰⁹ У Запоріжжі Держенергоефективності презентувало концепцію стимулювання промислових підприємств до енергоефективності.

комунальні послуги, і зекономлені суми домогосподарства б спрямовували на придбання, зокрема, промислових товарів ⁴¹⁰.

Реагуючи на ці реалії, держава у 2015 р. вперше визнала житловий сектор пріоритетом політики енергоефективності та енергозбереження ⁴¹¹. Уряд ухвалив програму «теплих кредитів», яка передбачала держасигнування на компенсацію ціни кредитів, залучених на заходи з енергозбереження та енергоефективності для індивідуальних домогосподарств, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельних кооперативів ⁴¹². Крім національної програми, уряд також стимулював місцеві органи влади до розробки аналогічних регіональних програм. Станом на серпень 2017 р. діяла 141 така програма ⁴¹³.

Новий сплеск правового забезпечення сфери енергоефективності та енергозбереження припав на другий квартал 2017 р. У цей період було ухвалено низку важливих законів. По-перше, Закон «Про Фонд енергоефективності», до якого були закладені положення щодо механізму компенсації вартості «теплих кредитів», використання субсидій на їх погашення тощо. Фонд є й інструментом залучення зовнішніх інвестицій та грантів. Важливим положенням є обов'язок Фонду надавати технічні рішення суб'єктам реалізації енергозберігаючих проектів ⁴¹⁴.

По-друге, це закон про облік теплової енергії та водопостачання. Відсутність засобів обліку, а станом на 2012 р. понад 40 % теплогенеруючих підприємств та 70 % споживачів тепла не були обладнані такими засобами, відсутність засобів регулювання у споживачів та великі втрати тепла через

⁴¹⁰ Дячук А. А., Подолець Р. З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid. ; Перегуда Є. В. Політика енергоефективності та енергозбереження : необхідність нових підходів. С. 75.

⁴¹¹ Урядом схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року.

⁴¹² Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 та від 17 жовтня 2011 р. № 1056».

⁴¹³ Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України. С. 10.

⁴¹⁴ Закон України «Про Фонд енергоефективності». Ст. 344.

огороджувальні конструкції будинків тощо були вагомими стримуючими причинами впровадження заходів енергоефективності та енергозбереження⁴¹⁵. Новий закон передбачає впровадження протягом 1-3 років 100 %-го приладного обліку. Зокрема, заборонено приймати в експлуатацію будівлі, не обладнані засобами обліку, а у будинках, які вже експлуатуються, прилади мають бути встановлені операторами комунікацій у визначений термін. Витрати на це закладаються у тарифи⁴¹⁶.

По-третє, це закон про енергетичну ефективність будівель, який передбачає, зокрема, запровадження сертифікації енергоефективності будівель, регламентує діяльність енергоаудиторів тощо⁴¹⁷.

Проте найважливішою складовою реформ у сфері енергоефективності та енергозбереження мало стати формування матеріальної зацікавленості громадян у здійсненні відповідних заходів. Адже обсяг держасигнувань на програми «теплих кредитів», виділених в останні 3 роки⁴¹⁸, неспівмірний із потребами у термомодернізації будинків, які навіть на початку реформ оцінювались у 43 млрд. доларів США). У повному масштабі роль формувача зацікавленості не могло зіграти підвищення тарифів, яке в останні роки здійснює влада, оскільки його наслідком, враховуючи рівень матеріального добробуту населення, стало б лише різке збільшення заборгованості мешканців. Звичайно, компенсаційним механізмом була програма субсидій. Проте обсяг субсидій постійно зростає щорічно, досягнувши у поточному році астрономічних 80 млрд. гривень. Це обмежувало інвестиційний ресурс.

В свою чергу субсидії не сприяли зацікавленості мешканців у здійсненні енергоефективності. Тому ще одним заходом, який, як вважали влада, буде стимулювати мешканців до енергозбереження та водночас вестиме до

⁴¹⁵ Акуленко Л. Ibid. С. 2.

⁴¹⁶ Закон України «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання». Ст. 370.

⁴¹⁷ Закон України «Про енергетичну ефективність будівель». Ст. 359.

⁴¹⁸ Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України. С. 8.

скорочення обсягу субсидій, мало стати скорочення соціальних норм енергоспоживання. За останні роки уряд кілька разів здійснював відповідні дії, зокрема лише у поточному році – двічі. Востаннє – у серпні, коли норми газопостачання за відсутності лічильників були знижені на 25 % ⁴¹⁹. Проте цей захід також впирається у проблему матеріального добробуту населення й, що не менш важливо, постійне його використання не дає змоги сформувати довіру громадян до ініційованих владою програм. Навіть віце-прем'єр-міністр В. Кістіон, коментуючи весняне рішення уряду про зниження соціальних нормативів енергоспоживання, вважав його поспішним. На його думку, оскільки попереднє зниження відбулось у 2016 р., для того, щоб громадяни не втратили довіру до влади, треба, щоб попередні нормативи діяли хоча б кілька років ⁴²⁰.

За цих умов на перший план виходить такий захід як монетизація субсидій. Вона теоретично здатна формувати не лише довіру населення до політики влади у сфері енергоефективності та енергозбереження й зацікавленість громадян до здійснення відповідних заходів, а й інвестиційний ресурс. Якщо ввести в дію правила, згідно з якими монетизовані субсидії будуть перераховуватися на рахунки громадян та зможуть використовуватися на здійснення заходів енергозбереження, громадяни будуть зацікавлені у їх здійсненні, оскільки різницю зекономлених завдяки енергозбереженню сум зможуть спрямовувати на закупівлю товарів, які використовуються у проектах енергозбереження.

Проте монетизація має кілька моделей і влада тривалий час не могла визначитись з тим, яку з них слід впроваджувати. Нарешті, у вересні 2017 р. Міністерство фінансів оприлюднило відповідний проект постанови уряду. Він передбачає зміни до Порядку фінансування видатків місцевих бюджетів на здійснення заходів з виконання держпрограм соціального захисту населення за

⁴¹⁹ КМ снизил на 25% нормы газоснабжения населением без наличия счетчиков. С. 1.

⁴²⁰ Вице-премьер Кистион выступает против пересмотра социальных норм потребления энергоресурсов в ближайшее время.

рахунок державних субвенцій, затвердженого постановою Кабміну від 4 березня 2002 р. Передбачається щомісячне формування інформації про суми нарахованих пільг та житлових субсидій в розрізі надавачів послуг та видів послуг, а також реєстрів обсягів спожитих енергоносіїв та наданих послуг. На підставі реєстрів Державна казначейська служба перераховує субвенцію на виплату пільг та житлових субсидій. Кошти, отримані постачальниками послуг за рахунок субвенції, використовуються протягом бюджетного року за цільовим призначенням⁴²¹.

Таким чином, влада обрала модель монетизації субсидій на рівні надавачів послуг, а не споживачів. Коментуючи проект постанови, В. Кістіон зазначав, що «це серйозний крок вперед, який скасує систему клірингових розрахунків і забезпечить розрахунок з постачальниками комунальних послуг живими грошима»⁴²². Однак така оптимістична оцінка не зовсім зрозуміла. Не заперечуючи аргументи віце-прем'єра, того, що монетизація призведе до модернізації теплогенерації та інших надавачів послуг, не можна проігнорувати зворотній бік такого рішення. Одним із стримуючих чинників політики енергоефективності та енергозбереження експерти вважають саме те, що «державні кошти спрямовуються на модернізацію генерації, а не на скорочення споживання»⁴²³. Обрана модель не буде сприяти формуванню зацікавленості громадян у заходах енергозбереження у житловому секторі, а відтак формуванню інвестиційного ресурсу в цьому секторі. Хоча, з іншого боку, це рішення відображає більш інтенсивну консолідацію, яка існує нині на рівні капіталу, а саме монополістів з надання послуг, ніж у середовищі громадянського суспільства.

В контексті останнього також важливо зазначити, що хід реалізації програм «теплих кредитів» підкреслив той факт, який був відомим й раніше, а

⁴²¹ Проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України».

⁴²² Володимир Кістіон: Уряд запрошує громадськість до обговорення проекту з монетизації субсидій.

⁴²³ Акуленко Л. Ibid. С. 2.

саме те, що ОСББ як інститут в цілому, зокрема й як колективний суб'єкт політики енергоефективності та енергозбереження, знаходиться лише на початку свого становлення, а відтак потребує стимулювання. З цим було пов'язане ухвалення у 2015 р. Закону «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку»⁴²⁴, який зобов'язував мешканців будинків до липня 2016 р. створити ОСББ, визначити керуючу компанію або покласти її функції на ОСББ. Якщо ж вони не робили цього, керуючу компанію мала визначати мерія. Хоча від дії закону спостерігався ефект (зокрема, кількість ОСББ за останні роки зросла з 11 тис. до 24 тис.⁴²⁵, кількість ОСББ, які беруть участь у програмі «теплих кредитів» – до 1121, а обсяг залучених ними коштів – 183,8 млн. гривень⁴²⁶), в цілому хід подій засвідчив неготовність більшості громадян до впровадження цієї системи, тому термін її впровадження було перенесено. Станом на сьогодні положення закону так й залишились нереалізованими, хоча формально діє. Стимулювання до виконання положень закону має стати важливою складовою вдосконалення правового забезпечення політики енергоефективності та енергозбереження.

Ще одним важливим напрямом має стати рамковий закон про житлово-комунальні послуги, який нині знаходиться на розгляді парламенту. В процесі його обговорення також віддзеркалиться конкуренція монополістів у сфері надання послуг та громадянського суспільства⁴²⁷. Проте це має стати темою окремого матеріалу.

Підсумовуючи, слід зазначити наступне. Стан правового забезпечення сфери енергоефективності та енергозбереження суттєво покращився за останні роки. Проте в контексті його ролі як чинника формування інвестиційного ресурсу як житлово-комунального господарства, так й будівельного комплексу

⁴²⁴ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

⁴²⁵ В управленні ОСМД к концу 2017г будет треть жилфонда, считают в Кабмине.

⁴²⁶ Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України. С. 9.

⁴²⁷ Поліщук Н. Ibid.

він ще далекий від досконалості. Основним напрямом, за яким слід очікувати подальшої реалізації потенціалу правового забезпечення, є формування зацікавленості окремих громадян та структур громадянського суспільства у здійсненні заходів енергоефективності та енергозбереження. На сьогодні діяльність у цьому напрямі обмежується, як правило, рівнем фінансового капіталу у галузі. Щодо законодавчих положень, які сприяють такому формуванню на рівні громадянського суспільства, то їх реалізація гальмується внаслідок як стану розвитку останнього, так й дефіциту політичної волі владних структур. На нашу думку, серед конкретних дій у цьому напрямі слід виокремити формування моделі монетизації субсидій на рівні споживачів послуг, стимулювання становлення системи управління багатоквартирними будинками тощо.

6.3. Концептуалізація будівельного права як нової галузі у правовій системі України

Розвиток системи правового регулювання суспільних відносин в Україні в умовах глобалізації все більше відчуває взаємовплив існуючих усталених класичних галузей, що вже давно стало закономірною тенденцією у розвинутих країнах. Очевидним є той факт, що неможливо урегулювати однорідні суспільні відносини лише інструментарієм однієї галузі, навіть такої достатньо конкретно вираженої, як кримінальне право. Так, норми, що встановлюють основи кримінальної відповідальності, охоплюють широкий спектр регулювання суспільних відносин, де міжнародно-правовий вплив справляє чи не вирішальне значення: основи прав і свобод людини і громадянина, принципи *jus cogens*, принципи недоторканості особистого життя та інші норми стали ідеологією кримінального законодавства. Так само інші норми справляють ефект міжгалузевого взаємопроникнення з метою удосконалення інструментів регулювання та заповнення правового вакууму у різних суспільних відносинах.

На маргінесі таких зон спільного регулювання і формуються нові інститути і навіть цілі галузі права як суспільно зумовлені модерні елементи правової системи у цілому.

Не обходять дані процеси і таку сферу правового регулювання, як будівельні правовідносини, що регулюються здебільшого інструментами таких галузей, як адміністративне право, господарське право, цивільне право, трудове право, екологічне право тощо. Проте, широкий спектр залучення різноманітних інструментів у процесі удосконалення правових норм засвідчує об'єктивну тенденцію до виділення даного суспільно-правового феномену у окрему галузь, коли інституціоналізація видів регулювання суспільних відносин потребує галузевої консолідації, свідченням чого можемо вважати суспільну зумовленість кодифікації норм регулювання суспільних відносин у сфері будівельної діяльності. Безперечно, актуальність підготовки Будівельного кодексу України засвідчує вірність розуміння трансформації міжгалузевого регулювання даної складної системи суспільних відносин у напрямі концептуалізації будівельного права як нової галузі у правовій системі України.

Підтвердженням даної думки вважаємо енциклопедичне визначення «Будівельне право», наведене Ю.С. Шемшученком у Юридичній енциклопедії України, де вчений визначив даний термін, як «...сукупність правових норм, якими регулюються сусп. відносини в галузі цив. і госп. буд-ва. Ці норми містяться у законах України, указах Президента України, постановах КМ України тощо. Значну частину Б. п. становлять буд. норми і правила, стандарти у сфері буд-ва тощо. Об'єктом Б. п. є сусп. відносини у сфері проектування, розміщення і буд-ва житл. будинків, госп. та ін. споруд. Метод Б. п. – комплексний. Провідними для нього є методи госп., цив. та адм. права. Б. п. ще не сформувався у самот. галузь права. Відповідне чинне законодавство досить розгалужене, але не кодифіковане. Б. п. вивчається як навч. дисципліна у будівельних та деяких ін. вузах України»⁴²⁸.

⁴²⁸ Будівельне право.

Потрібно погодитись із даним визначенням, особливо у контексті еволюції галузевої концептуалізації, основним механізмом якої, поза провідним значенням доктринальних досліджень, вважаємо кодифікацію. Про актуальність і потрібність підготовки кодифікованого акту у сфері правового регулювання будівельної діяльності зазначають вчені-адміністративісти, зокрема О. В. Стукаленко⁴²⁹ подає структуру проекту Будівельного кодексу з урахуванням перспектив імплементації регулювання даних відносин у ЄС. Таким чином, вплив міжнародного права на процес кодифікації засвідчує галузеву однорідність усієї складності регулювання будівельних відносин, коли гармонізація і універсалізація норм є перспективою удосконалення сучасного законодавства, що відображає потреби галузі у сучасних умовах державотворення.

Виходячи з цього, вважаємо будівельні правовідносини значною мірою відокремленою сферою регулювання. Теорія права передбачає основні критерії галузевої відокремленості у системі права України. З цього приводу О. Ф. Скакун⁴³⁰ зазначає, що головним критерієм галузевої відокремленості є наявність сукупності норм, що регулює якісно однорідні суспільні відносини з унікальним режимом правового регулювання. У такому разі якісно однорідними відносинами є відносини у сфері будівельної діяльності, будучи окремими та характерними відносинами, конкретно відмежованими від інших суспільних відносин. На наш погляд, суспільні відносини у сфері проектування, спорудження та експлуатації об'єктів будівництва і архітектури вміщують у собі різноманітні інструменти регулювання, кожен з яких окремо не здатний виступити абсолютним і самодостатнім комплексом регулювання, що підтверджує наведене вище визначення Ю.С. Шемшученка про комплексний характер методу будівельного права.

⁴²⁹ Стукаленко О. В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі : монографія. С. 299.

⁴³⁰ Скакун О. Ф. Теорія держави і права. С. 246.

Процеси кодифікації будівельних норм засвідчують тенденцію до формування відносно самостійної сукупності юридичних норм – диспозицій (прав і обов'язків), що, на переконання О.Ф. Скакун [3, с. 246 – 247], визначають умови їх реалізації, та своєрідних санкцій, що наразі встановлюються нормами адміністративного, цивільного, господарського, екологічного та кримінального законодавства. Будівельне право має також відповідне інституційно-функціональне забезпечення – головний регулятор Мінрегіон із відповідною територіально-управлінською інфраструктурою, а також державні органи спеціальної компетенції, функціонування яких забезпечується комплексами законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, які виступають окремими інститутами правового регулювання будівельної галузі.

Отже, підтримуючи О. Ф. Скакун ⁴³¹ щодо розуміння основних критеріїв визначення приналежності сукупності норм права до галузі, констатуємо, що галузь будівельного права містить норми права, які регулюють сфери державного й господарського життя (зокрема, відносини у сфері будівельної діяльності), виникла на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користується режимами, які належать цим галузям. Окрім теоретичного розуміння будівельного права як окремої галузі, остаточне вирішення даної проблеми у осмисленні об'єктивності даного суспільно-правового феномену, на наш погляд, може бути реалізоване шляхом комплексного системного дослідження джерел будівельного права та особливостей перспектив кодифікації правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері будівельної діяльності.

⁴³¹ Ibidem.

6.4. Принципи кодифікації будівельного законодавства

Ефективність правового регулювання суспільних відносин буд-якої сфери у великій мірі залежить від основоположних принципів, що слугують фундаментом для надбудови юридичних конструкцій та механізмів, з яких складаються правові норми. Від оптимального поєднання з однієї сторони філософських, правових, соціальних та з іншої сторони теоретико-методологічних засад вираження правової ідеології залежить ефективність функціонування тієї чи іншої сфери законодавства. Фундаментальне значення принципів правового вираження системи регулювання має основоположне значення у процесі кодифікації будівельного законодавства України.

Серед концептуальних підходів українських та зарубіжних дослідників існує різноманіття поглядів на принципи кодифікації законодавства України. Так, єдиним для більшості вчених є такий набір принципів, як законність, демократизм, гуманізм, науковість, нормативна визначеність, техніко-юридична досконалість нормативно-правових актів тощо⁴³². Слід визнати даний набір принципів як такий, що носить загальний характер для всіх галузей правового регулювання. Водночас до загальних принципів кодифікації законодавства П.М. Рабінович⁴³³ також відносить такі принципи, як принцип збереження національної самобутності й одночасно принцип інтернаціоналізму, під яким розуміє врахування та відображення в юридичних нормах специфічних інтересів кожної нації, народів, що проживають на території відповідної держави.

На наш погляд, для кодифікації будівельного законодавства характерними також є такий загальний для деяких галузей правового регулювання принцип невідворотності відповідальності, що є стратегічним орієнтиром для кримінального, адміністративного, цивільного законодавства та процесуально-правового забезпечення зазначених галузей. Вважаємо, що у

⁴³² Амеліна А.С. Принципи кодифікації цивільного законодавства. С. 107.

⁴³³ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. С. 101.

будівельному законодавстві цей принцип має значення для правових гарантій забезпечення охорони від порушення норм будівництва.

Водночас із наявністю загальних для більшості галузей кодифікації принципів існують і спеціальні принципи, які, на наше переконання, виникли у процесі синтезу публічного і приватного права у регулюванні будівельно-архітектурної діяльності. Серед спеціальних принципів кодифікації будівельного законодавства України виділяємо такі принципи, як принцип екологічності, принцип безпеки будівництва, принцип ергономічності та принцип категоріальної оптимальності.

Принцип екологічності у кодифікації будівельного законодавства виражається у системному забезпеченні будівельного законодавства дотримання основних стандартів екологічної безпеки, серед яких: недопущення перевищення норм техногенного навантаження на природу і навколишнє середовище, недопущення використання шкідливих матеріалів у будівництві, недопущення забруднення територій при будівництві, недопущення ерозій ґрунтів та забруднення вод, вирубки лісів, засмічення, порушення інсоляції тощо. На наш погляд, серед спеціальних принципів кодифікації принцип екологічності займає чільне місце, оскільки його метою виступає захист спільної абсолютної цінності – екології як середовища спільного перебування.

Принцип безпеки будівництва покликаний забезпечити охорону праці у будівельній діяльності, а також безпеку будівельного процесу. Охорона праці має знайти своє законодавче вираження у недопущенні створення небезпечних умов для працівників та інших присутніх на об'єктах будівництва. Безпека будівельного процесу має інституціоналізуватись у нормах, що убезпечать від руйнувань і пошкоджень у процесі будівництва на об'єктах будівництва та прилеглих територіях, приміром, ймовірність падіння будівельного крану чи падіння будівельних матеріалів не повинна загрожувати будівлям, розташованим поруч з об'єктом будівництва.

Принцип ергономічності призначений для забезпечення функціонування сукупності властивостей об'єктів будівництва і архітектури, які характеризують

пристосованість будівельно-архітектурних конструкції до взаємодії з суб'єктом користування з урахуванням фізико-біологічних особливостей людини та соціуму загалом. Тобто правові норми будівельного законодавства повинні базуватися на врахуванні сумісності об'єктів будівництва із природньо-соціальними потребами як індивіда, так і соціуму. Наприклад, будівництво транспортної магістралі чи виробничого підприємства у безпосередньому наближенні чи серед житлового масиву є неприйнятним з точки зору ергономіки. Порушення архітектурного ансамблю історичного кварталу спорудженням контрастного об'єкту будівництва також є порушенням принципу ергономіки. А якщо при плануванні забудови кварталу враховується потреба мешканців у таких об'єктах соціальної інфраструктури, як дитячий садочок, школа, лікарня, підземний паркінг, супермаркет, парк тощо – це якраз і є реалізація принципу ергономічності у будівництві. Елементарне спорудження пандусу вже є дотриманням принципу ергономічності.

Принцип категоріальної оптимальності, на наш погляд, полягає в тому, що будівельне законодавство повинно достатньо оптимально урегулювати умови здійснення будівельної діяльності щодо специфіки об'єктів будівництва і об'єктів забудови. Категоріальна градація об'єктів будівництва передбачає застосування відповідних норм і нормативів будівництва, кожна категорія вимагає формулювання чітких і оптимальних умов та обмежень, відхилення від яких повинно тягнути за собою недопущення здійснення будівельної діяльності. Встановлення такого недопущення також стосується і проведення будівельної діяльності відносно відповідних об'єктів забудови, зокрема невідповідності цільового призначення об'єктів забудови, наприклад спорудження житлового будинку на ділянці землі із цільовим призначенням для сільськогосподарського виробництва, а також порушення обмежень чи заборон, наприклад, здійснення забудови на ділянці, що розташована у прибережних захисних смугах і яка внесена до землевпорядної документації.

Таким чином, на наш погляд, принципи кодифікації будівельного законодавства – це філософія і стратегія узагальнення та систематизації

правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері будівельно-архітектурної діяльності. Слід виділяти загальні та спеціальні принципи кодифікації законодавства даної сфери, серед яких до загальних відносимо такі, як законність, демократизм, гуманізм, науковість, нормативна визначеність, техніко-юридична досконалість нормативно-правових актів, збереження національної самобутності, інтернаціоналізму, які притаманні кодифікації більшості сфер законодавства. До загальних принципів також додаємо принцип невідворотності відповідальності, що притаманний кримінальному, адміністративному та цивільному законодавству. Проте, спеціальні принципи кодифікації будівельного законодавства України зумовлені специфічністю галузевої належності, яка виражається у поєднанні публічно-правових і приватно-правових основ регулювання суспільних відносин даної сфери. До спеціальних принципів відносимо принцип екологічності, принцип безпеки будівництва, принцип ергономічності, принцип категоріальної оптимальності. Кодифікація будівельного законодавства має базуватися на зазначеній розгалуженій системі принципів, що є стратегічними дороговказами, які виражають мету регулювання суспільних відносин у сфері здійснення будівельно-архітектурної діяльності.

РОЗДІЛ VII. ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ

7.1. Актуальні питання реалізації державної політики в галузі енергозбереження

У зв'язку з високим рівнем енергоспоживання та необхідністю підвищення енергоефективності в муніципальній сфері проблема енергозбереження в Україні набуває все більшої актуальності. Значне підвищення тарифів на теплову та електричну енергію, природний газ, послуги водопостачання і водовідведення призвело до погіршення господарсько-фінансової діяльності підприємств, організацій та установ, збільшило видатки бюджету на оплату енергоносіїв, знизило якісний рівень життя населення. Перш за все, слід зазначити, що енергозбереження полягає в організації раціонального енергоспоживання з мінімальним негативним впливом на навколишнє середовище та в обачливому використанні енергетичних ресурсів задля задоволення технологічних і побутових потреб громадян.

Державна політика у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель базується на таких засадах:

- 1) забезпечення належного рівня енергетичної ефективності будівель відповідно до технічних регламентів, національних стандартів, норм і правил;
- 2) стимулювання зменшення споживання енергії у будівлях;
- 3) забезпечення скорочення викидів парникових газів у атмосферу;
- 4) створення умов для залучення інвестицій з метою здійснення заходів із забезпечення (підвищення рівня) енергетичної ефективності будівель;
- 5) забезпечення термомодернізації будівель, стимулювання використання відновлюваних джерел енергії;

б) розробка та реалізація національного плану щодо збільшення кількості будівель з близьким до нульового рівнем споживання енергії⁴³⁴.

Основою проведення енергозберігаючої політики є комплексна державна програма енергозбереження України (КДПЕ), заходи щодо розробки якої були прийняті Президентом та Кабінетом Міністрів України в квітні 1995 р., а схвалена Постановою Кабінету Міністрів України №148 від 5 лютого 1997 р. Головними завданнями КДПЕ є визначення загального існуючого та перспективного потенціалу енергозбереження, розробка основних напрямків його реалізації у матеріальному виробництві та сфері послуг, створення програми першочергових та перспективних заходів і завдань з підвищення енергоефективності та освоєння практичного потенціалу енергозбереження. Реалізація програми відбувається за рахунок технологій, що не потребують значних інвестицій⁴³⁵: децентралізоване опалення будівель, використання тиску пари для виробництва електроенергії у великих опалювальних та промислових котельнях, радіаційне опалення приміщень, децентралізоване виробництво електричної та теплової енергії із застосуванням газодизель- або газотурбогенераторів, заміна електронагрівання газовим, використання перепаду тиску в газопроводах для виробництва електроенергії, зрідженого природного газу та виробництва холоду, теплову ізоляцію будівель, переведення технології мокрого способу одержання клінкеру на сухий, використання теплоти вихідних газів на підігрів та сушку сировини, виробництво цегли з підвищеною пустотністю, використання відходів вуглезбагачення та золошлакових відходів, впровадження пристроїв силової електроніки та економічних освітлювальних приладів, впровадження вторинних методів видобутку нафти та газу, використання гідротермальних джерел енергії та інших.

⁴³⁴ Закон України «Про енергетичну ефективність будівель».

⁴³⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про комплексну державну програму енергозбереження України».

Отже, КДПЕ базується на розробці та впровадженні галузевих і регіональних програм енергозбереження, що вміщують комплекс практичних заходів щодо підвищення енергоефективності національної економіки.

Оскільки успішний розвиток архітектури та будівництва передбачає високий рівень споживання енергії, застосування заходів, спрямованих на енергозбереження в даній сфері є перспективою майбутнього прогресу галузі.

Найбільш ефективним напрямом заощадження електричної енергії у житлових будинках є впровадження систем керування освітленням. Застосування такого обладнання покликано знизити споживання електроенергії на утримання ліфтів та освітлення місць загального користування на 45–55 %⁴³⁶. Не менш важливим є застосування енергозберігаючих матеріалів та конструкцій. Слід зазначити, що щорічні втрати тепла в будівлях житлового та державного секторів складають до 10 млн. ккал., тим часом втрати тепла в будівлях Північної Європи у 2-4 рази менші. Ця проблема повинна вирішуватися комплексно шляхом впровадження сучасних технічних та конструктивних рішень теплозахисту будівель під час будівництва чи ремонту, впровадженням енергозберігаючого децентралізованого теплопостачання та локального комбінованого виробництва теплової і електричної енергії.

Важливим є запуск у виробництво будівельних панелей з вищою теплостійкістю, що дає можливість зменшити потреби тепла на 30-40%. Перспективними матеріалами для панелебудування є неавтоклавні ніздрюваті бетони, 70-80% об'єму яких складає повітря, що робить їх найбільш ефективними у галузі теплоізоляції та забезпечує незначні витрати матеріалів на одиницю маси⁴³⁷. Вони характеризуються високими морозо- та вогнестійкістю, тепло- та звукоізоляцією, міцністю при стиску; низьким водопоглинанням; екологічністю. Таким чином, плита товщиною 5 см із пористого бетону рівноцінна 15 см цегляної стіни чи 30 см бетону. Окрім

⁴³⁶ Програма підвищення енергоефективності житлового фонду м. Харкова на 2015–2020 рр. ; Булгакова М., Приступа М. Енергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація.

⁴³⁷ ДБН В.2.2-15-2005. Житлові будинки. Основні положення. Будинки і споруди.

неавтоклавних ніздрюватих бетонів в якості теплоізоляційних матеріалів раціонально використовувати пінополістирол, пінополіуретан, скловолокно, мінеральну вату. Так як, наприклад, 25 см пінополістиролу за своїми тепловими властивостями еквівалентні понад 125 см цегляної стіни.

За технологією створення термобудинку з пінополістирольних блоків формується стінова конструкція, так звана опалубка. Потім у середину порожніх блоків заливається бетон. Це дозволяє перетворити будинок у монолітну ґратчасту конструкцію з теплоізолюючим прошарком як ззовні, так і зсередини. Зовнішній шар теплоізоляції не дозволяє бетону переохолоджуватися у холодні пори року, а внутрішня ізоляція запобігає непродуктивним витратам теплоти на нагрівання масивних бетонних конструкцій.

Для підвищення енергозберігаючих властивостей вікон на них наносять теплозахисний шар Low-E покриття. Такі плівки можуть селективно відбивати тепло та пропускати світло. Вони забезпечують економію електроенергії взимку та влітку, а також кращу видимість, оскільки відбивають теплові сонячні промені та зменшують нагрівання приміщення до 80%, що гарантує менші витрати на кондиціювання.

Додаткова теплоізоляція огорожувальних конструкцій будівлі, капітальний ремонт покрівель, упровадження процедур управління енергоспоживанням у будівлі, утеплення або заміна вікон, автоматичне регулювання, гідравлічне балансування системи опалення, встановлення термостатичних кранів на радіатори тощо надасть можливість споживачам заощадити 20–30 % теплової енергії та підвищити комфортність житла.

Для оцінки енергоефективності будівель у багатьох країнах використовують спеціальну шкалу класів, що була розроблена в Данії. Всього існує сім класів енергоефективності від А до G. Класи визначаються залежно від питомого енергоспоживання та типу будівлі. Всю енергію, котра надходить у будівлю за рік (опалення, електрика, гаряча вода), підсумовують і отриману величину ділять на площу будівлі. Таким чином, отримують питоме

енергоспоживання будівлі за рік. Зрозуміло, що, наприклад, дитячий садок має споживати більше, ніж адміністративні споруди⁴³⁸. В Україні роботу з енергетичної класифікації лише тільки розпочато. Діяльність затверджено в Законі «Про енергетичну ефективність будівель» від 22 червня 2017 року. Цей Закон регулює відносини, що виникають у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель, з метою підвищення рівня енергетичної ефективності будівель з урахуванням місцевих кліматичних умов та забезпечення належних умов для проживання та життєдіяльності людей у таких будівлях⁴³⁹. Ним передбачається введення обов'язкової паспортизації та сертифікації для всіх об'єктів нового будівництва, реконструйованих будівель та тих, що капітально ремонтуються. Сертифікація поширюється на існуючі об'єкти, опалювальна площа яких становить понад 500 кв. м, а також будівлі, котрі перебувають у державній та комунальній власності.

На регіональному та місцевих рівнях у першу чергу увага приділяється потенціалу енергозбереження в житлово-комунальному господарстві як найбільш енергоємній галузі. За статистичними та аналітичними даними у житлово-комунальному секторі країни споживається 44 % енергетичних ресурсів⁴⁴⁰. Реалізацію політики енергозбереження в житлово-комунальному господарстві столичного регіону можна розглянути на прикладі Солом'янського району міста Києва. Протягом 2014 року, ще до прийняття Закону «Про енергетичну ефективність будівель», було проведено енергетичну сертифікацію житлового фонду, в результаті якої 1110 житлових будинків комунальної власності підлягають сертифікації з визначенням класів енергетичної ефективності. За результатами сертифікації було визначено, що найбільша кількість будинків має клас F, до якого відносяться будівлі, що характеризуються енергоспоживанням вище нормативного. Це означає, що, на

⁴³⁸ Булгакова М., Приступа М. Цит. праця. С. 46–47.

⁴³⁹ Закон України «Про енергетичну ефективність будівель».

⁴⁴⁰ Програма підвищення енергоефективності житлового фонду м. Харкова на 2015–2020 рр.

жаль, велика частина житлових будинків потребує негайного впровадження енергозберігаючих технологій.

Ініціатива «Ощадлива енергетика» в м. Києві по праву зайняла своє місце серед пріоритетів Стратегії розвитку міста. В цілому по м. Києву затрати міського бюджету за споживання енергоресурсів в закладах освіти та охорони здоров'я складають 15 % витрат бюджетних коштів. Динаміка зростання бюджетних видатків на енергозабезпечення закладів освіти та охорони здоров'я є відображенням постійним зростанням тарифів на енергетичні ресурси. В рамках даної програми було впроваджено проект з енергозбереження в адміністративних будівлях міста Києва, за яким відбулося проведення енергетичного аудиту і термосанація (зокрема заміна вікон на металопластикові), встановлення та модернізація обладнання індивідуальних модульних теплових пунктів, встановлення енергозберігаючих ламп, електроплит у державних навчальних закладах. Модернізація сантехнічного обладнання та систем змішування реалізована в 1 547 будівлях бюджетної сфери. Тепер щорічна економія теплової енергії складає близько 26 % від базового рівня енергоспоживання.

Окрім державного, більш масштабно політика енергозбереження в Україні здійснюється на приватному рівні. Зі зростанням цін на енергоносії збільшується й попит на "зелене" житло, а вітчизняні виробники водночас представляють вигідні інноваційні пропозиції. Наприклад, компанія еко-активістів з міста Дніпро LifeHouseBuilding запропонували вже давно відому європейську технологію виготовлення стінових панелей із соломи. Процес дуже простий: спершу будується дерев'яний каркас, у який потім під гідравлічним пресом завантажуються солома, залишки обстригаються і в результаті отримуємо рівну панель. Перевагами даної технології є не тільки легкість виготовлення, доступність сировини, а й хороші теплові характеристики панелей, завдяки чому будинок виробляє більше енергії, ніж використовує. LifeHouseBuilding втілила понад тридцять проектів у Дніпрі,

Києві, Харкові, Львові, Вінницькій області, Кам'янському, Запоріжжі та Криму⁴⁴¹.

Інша, компанія "Екопан", користується поширеною панельно-каркасною SIP-технологією (Structural Insulated Panel — структурна ізоляційна панель). Перевага такого будівництва у тому, що воно швидке та відносно економічне. Помешкання можна звести за кілька місяців, а фінальна вартість становить 200-250 дол за кв м, з оздобленням — 450-500 дол за кв м. У таких спорудах живе більшість населення Канади, Норвегії, Фінляндії, Швеції та Аляски. Будинки пристосовані для суворого клімату цих регіонів. Панелі товщиною 30 см дозволяють будівлі не промерзати у сильні морози навіть без опалення. Товщина панелей "Екопан" — 7-20 см. За підрахунками компанії, будинок площею 200 кв м при температурі -12 градусів потребує близько 10 куб м газу на добу. Для порівняння: кам'яний площею 75 кв м — 33 куб м на добу⁴⁴². Будівництво такого проекту складає близько трьох місяців, а вартість обслуговування будинку становить менше, ніж оплата комунальних платежів.

Харківська компанія Neoacre пропонує не просто енергоефективне житло, а так званий "пасивний" будинок, ідея якого народилася в Німеччині в 1990-х роках. Суть у тому, що будинки мають високоякісну теплоізоляцію та герметичну оболонку, а енергія для їх утримання виробляється з альтернативних джерел (сонячних панелей, сонячних колекторів для підігріву води, теплових насосів). Будинок не потребує підключення до систем опалення, електроенергії та газу. Це дозволяє скоротити на 70-90% витрати на обслуговування і навіть домогтися повної незалежності. Вартість помешкання з внутрішнім оздобленням, сантехнікою та інженерними комунікаціями становить близько 1 тис дол за кв м .

Компанія PassivDom теж орієнтується на стандарт "пасивного" будинку, але розробники вирішили піти далі і створити повністю автономне

⁴⁴¹ Аббасова С. Будинки майбутнього : хто і як створює енергоефективне житло в Україні.

⁴⁴² Ibidem.

помешкання. PassivDom спроектований за модульним принципом. Можна використовувати 1 модуль площею 36 кв м або зібрати помешкання з кількох модулів (до 4), як конструктор. Помешкання забезпечується енергією завдяки сонячним панелям, вмонтованим у дах. Високий показник теплоізоляції частково обумовлений самою конструкцією: каркас друкується на 3D-принтері, тому відсутні стики. Проект також може похизуватися системою очищення так званої сірої води — не дуже забрудненої води, наприклад, з душу. Керування системами будинку — температурою, освітленням, сигналізацією — відбувається через додаток на смартфоні. Будинок підключено до диспетчерської онлайн-системи, щоб стежити за справністю модуля. Однак найбільше досягнення розробників — спроба зробити будинок розумним. "Він знає прогноз погоди, тому сам регулює температуру повітря. Йому відомо, коли господар наближається до будинку, щоб заздалегідь щось увімкнути. Будинок знає, який заряд енергії в акумуляторах і чи варто накопичувати тепло. Це помешкання більш завбачливе, ніж сам власник", — так характеризує будівлю архітектор⁴⁴³.

Отже, заходи, спрямовані на підвищення енергоефективності сприяють розвитку як окремих регіонів України, так і держави в цілому. Будівлі, де проводяться комплексні заходи енергозбереження, зараджують покращенню рівня здоров'я населення, зниженню забруднення атмосферного повітря, розвитку нових галузей промисловості та підвищенню їх конкурентоспроможності на світовому ринку. Однак, на даний момент, на жаль, енергозбереження недостатньо поширене серед громадян та не заохочується державою на високому рівні, оскільки ставлення законодавства до цієї галузі суттєво не змінилося. Проте ринок "зеленого" житла рухається в ногу з часом і пропонує споживачу багато нових технологій та матеріалів, українцям ж залишається лише зробити вибір у раціональному напрямку.

⁴⁴³ Ibidem.

ВИСНОВКИ

1. Консолідація суспільства у сучасному суспільно-політичному контексті України вимагає розбудови таких суспільних інститутів, які були б інклюзивними з точки зору формування та реалізації політики у різних галузях суспільного життя. Це не гарантуватиме, що такі інститути обов'язково призведуть до консолідації, але без них така консолідація буде неможливою. При цьому пріоритетними слід визнати інституційні петеворення в економічній, соціальній сферах, інфраструктурі тощо. Ще однією умовою консолідації є демонстрація сторонами суспільної комунікації налаштованості на діалогічність (полілогічність), компроміс, взаєморозуміння, а також, що важливо, терплячість, розуміння, що консолідація суспільства – завдання на тривалий історичний час.

2. Досвід державної незалежності України доводить необхідність збалансованого поєднання етнополітичних та соціально-економічних гасел для здійснення національної консолідації суспільства. Фундаментальні правові засади розбудови українського суспільства, які були закладені на початку 1990-тих років, цілком відповідають загальносвітовим демократичним нормам, зокрема у етнополітичній площині. Але протягом усього періоду незалежності зусилля щодо національної консолідації українського суспільства зосереджувались переважно у площині етнонаціональних засад та гасел. Цей процес відбувався на тлі негативних, подекуди кризових, процесів в економіці та соціальній сфері, наростання корупції, відчуження влади від суспільства. На цьому тлі впливову роль почали відігравати політичні сили з радикально-націоналістичного табору. Етнополітична проблематика в українському суспільстві зосередилась головним чином навколо питання українсько-російських відносин. Етнокультурні потреби інших етнічних груп України на цьому тлі фактично ігноруються. В суспільній думці склалось уявлення про те, що кампанією українізації влада прагне компенсувати численні економічні

проблеми, корупцію, низький рівень життя, соціального забезпечення та, зокрема, постійне зростання цін на комунальні послуги та енергоносії.

У той же час не варто забувати і те, що політична консолідація українського суспільства навколо гасла державної незалежності наприкінці 1980-тих та на початку 1990-тих років відбувалась значною мірою під гаслами соціально-економічного характеру. Не є таємницею, що початком системної кризи Радянського Союзу та його розпаду стали саме глибокі економічні проблеми й нездатність тодішньої влади вирішити їх у межах жорсткої адміністративно-командної розподільчої моделі економіки. Вагомим важелем проголошення незалежності стали гасла покращення економічної ситуації та наближення до європейських стандартів життя пересічного громадянина. Шлях до цієї мети вбачався у набутті Україною власної державності й відділенні від загальносоюзних економічних інститутів, які на той момент остаточно довели свою неспроможність вирішити економічні питання і лише відбирали до загальносоюзної економіки значну частину республіканських ресурсів. Саме на цьому тлі ідея незалежності стала загальновизнаною метою, яка консолідувала суспільство й спрямувала його до проголошення власної державності. При цьому велику роль відігравали процеси національного відродження, які сформулювали суто політичні підстави набуття Україною незалежності. Таким чином, перспектива вирішення завдання національної консолідації українського суспільства міститься виключно у площині поєднання етнополітичних та соціально-економічних гасел. Серед іншого це дозволить успішно парировати негативний вплив радикально-націоналістичних сил на суспільну свідомість та політичні процеси в Україні, оскільки соціально-економічна складова національної консолідації, зокрема програма підвищення енергоефективності на трьох рівнях – державному, регіональному та локальному, природно відповідає інтересам усього населення. У разі її успішного виконання можна очікувати відчутного зростання довіри громадян до держави з одночасним розвитком місцевих форм самоврядування.

3. Двомовна модель неточно характеризує стан мовного розвитку українського суспільства. Відносини між україно- та російськомовною групами є, можливо й головною, але не єдиною проблемою формування мовної політики. Українське суспільство слід характеризувати в термінах багатомовної моделі, де вага мови залежить не лише від частки її носія у структурі населення України, а й від низки інших чинників – історичного досвіду, мовної стійкості групи, її менталітету, просторового розташування, зовнішньополітичного впливу. Нерівномірність етнічної структури значно впливає на стан національної безпеки. Визнання суспільства як багатомовного вимагає нових підходів до здійснення мовної політики. Якщо за біполярної структури тактика придушення опонента може мати сенс, то в умовах поліцентричності вона не може бути ефективною, оскільки перетворюється на «війну усіх проти усіх», переможців в якій не буває. Тому стратегічного значення набувають такі механізми як діалог, взаємне узгодження позицій, прагнення до взаєморозуміння тощо. Задіяння цих механізмів ускладнює досягнення суспільних цілей, але лише цей шлях робить ці цілі обґрунтованими, а їх досягнення – можливим та міцним.

4. Концепт політичної спільноти не вичерпує всього розмаїття відповідних спільнот. Він передбачає певний модельний ряд, який включає моделі, орієнтовані на: асиміляцію (французька модель); співгромадянство та збереження культурних, політичних, економічних особливостей етнічних/регіональних груп (американська); ідентичність на основі титульного етносу за збереження регіональних відмінностей (українська у 1990-2000-ті рр.).

З відновленням незалежності України постало завдання завершити консолідацію етнічної нації і сформувати громадянську націю. На даний момент можна констатувати певні зрушення в цьому процесі – зростання національної свідомості українців, формування територіальної ідентичності українського суспільства. Необхідно систематизувати заходи щодо консолідації української національної спільноти навколо української етнокультурної

«серцевини» з врахуванням збереження етнокультурної різноманітності. Для реалізації цієї стратегії можна використовувати м'яку модель інтегруючого мультикультуралізму, скоригованого до реалій націо- та державотворення.

5. Три напрями досліджень просторового виміру енергетичного транзиту – соціально-економічна географія, політологія та планування – відрізняються і рідко пов'язані одне з одним. Енергетика є новим напрямом досліджень для усіх цих трьох дисциплін, зумовлюючи відмінності у підходах та необхідність вироблення спільної теоретичної бази. Можна виділити три перспективних напрями у дослідженнях просторового виміру енергетичного транзиту, спільних для цих наук. Перший аналізуватиме продукування простору та нерівномірний просторовий розвиток у ході енергетичного транзиту. Це включає аналіз регіонів переможців і невдач, появу нової політекономії енергетичного сектора та метаморфоз транзиту. Друга спільна тема стосується ремасштабування державного управління та взаємодії різних рівнів управління в енергетичному секторі. Вона передбачає аналіз зв'язку між місцевими енергетичними конфліктами, енергетичною політикою держав та глобальними інтересами; і розподілу енергії між місцевою, регіональною, державною та наднаціональною владами. Третьою темою є матеріальність енергетичного транзиту, включеного в певний енергетичний ландшафт та фізичну інфраструктуру. Разом ці напрями досліджень дійшли спільних висновків, зокрема про: взаємний вплив між енергетикою та урбанізацією; важливість міст-регіонів та їх мешканців в енергетичному метаболізмі сучасних суспільств; значущість простору для навколишнього середовища та структури міста у постачанні та використанні енергії в урбанізованих регіонах; зростаючу спроможність урбанізованих акторів управляти чи впливати на зміни, пов'язані з енергетикою; важливість міст як місць для енергетичних інновацій; важливість інфраструктури як впливово інструменту енергетики. Тим не менше, більшість напрямів досліджень, що займаються енергетикою та урбаністичними змінами, схильні зберігати штучний поділ між соціальними та технічними науками, фокусуючись на технологічних інноваціях, необхідних

для досягнення енергетичних цілей, ігноруючи соціальні умови, в яких ці інновації набувають значення і вводяться у соціальну практику; або ж на вивченні соціально-політичних ресурсів та форм колективної діяльності, ігноруючи матеріальність соціально-технічних систем та інфраструктури, що формують колективну діяльність людства та сформовані нею.

6. Зміна підходів до споживання енергії, що матиме прямий чи опосередкований вплив на цілу низку сфер суспільної діяльності, зокрема й на соціальні відносини, неминуче супроводжується і зміною відповідних інститутів та правил гри. У випадку енергетичного транзиту джерело змін може бути як зовнішнім (зміна світових цін на енергоресурси, ускладнення відносин із імпортерами), так й внутрішнім (переорієнтація на інші види енергії, підвищення ефективності енергоспоживання). Однією з основних перешкод на шляху змін в енергетичній сфері є «ефект колії» (залежність від пройденого шляху), що проявляється не лише в укорінених серед населення моделях енергоспоживання та соціальної поведінки, а й економічному укладі, що перетворив енергетичну галузь, зокрема імпорт енергоносіїв, в одну з найприбутковіших у країні.

7. Національна консолідація передбачає консенсус навколо цілей не лише в етнополітичній, а й інших сферах. Він досягається на різних рівнях – національному, регіональному, локальному, сімейному, а також щодо широкого спектру цінностей, які по-різному проявляються на цих рівнях. Тому формуються кілька моделей національної консолідації.

8. Національна консолідація може здійснюватися за різними ідеологічними критеріями: консервативним (цінності традиційного та неоконсерватизму, етнокультурний чинник, домінування націоналістичних/регіоналістських ідеологій); ліберальним (ознаки розширено за рахунок економічних засад, конкурентоспроможності нації); соціальним (принципи справедливості, солідарності, інтенсивність міжгрупової довіри). Концепція багаторівневої та плюромодельної національної консолідації долає суперечності між існуючими ідеологічними моделями консолідації

українського суспільства, висунутими різними вченими, наповнює деякі з цих моделей конкретним змістом щодо заходів з їх інсталяції.

Важливе місце у моделюванні національної консолідації посідає політика енергоефективності. Аналіз ролі політики енергоефективності та енергозбереження як чинника моделювання консолідації суспільства включає зв'язок між її заходами та моделями консолідації. Реалізації консервативної моделі сприяють заходи в секторі індивідуального житла, соціальної – підвищення енергоефективності багатоквартирного житла, локальні форми самоорганізації, ліберальної – підвищення енергоефективності у галузях економіки. Відтак на макрорівні політика енергоефективності та енергозбереження спрямована на поширення ліберальних та соціальних цінностей, на мікрорівні – головним чином консервативних. Об'єднує їх те, що внаслідок підвищення енергоефективності зменшується відтік енергії з соціальної системи, що сприяє послабленню відцентрових тенденцій та зростанню сталості системи.

9. Хоча політика енергоефективності та енергозбереження формувалася з перших років незалежності України, лише з 2015 р. можна говорити про енергоефективність та енергозбереження як повноцінний соціальний інститут, а про політику енергоефективності та енергозбереження – як про напрям публічної політики, як *policy* та *politics*. Це вимагає нових підходів до її вивчення, серед яких важливе місце посідають сучасного неінституціоналізму, концепції публічної політики, громадянського суспільства, децентралізації, символічної політики тощо. Водночас очевидно, що вивчення явищ енергоефективності та енергозбереження у нових суспільних умовах здатне збагатити та видозмінити вказані концепції, змінити дослідницькі пріоритети.

10. Реалізація політики енергоефективності свідчить про поступове перетворення цього явища на символічний конструкт суспільної консолідації. Але його темпи відстають від складності проблем. Причини цього пов'язані як з економічною кон'юнктурою, так й зі структурними чинниками (радянський спадок, ментальність українців, палітра інтересів політичних акторів). Слід

прогнозувати ще тривале існування загроз для сталого розвитку у цій сфері. Держава має налаштуватися на збереження себе як провідного провайдера реформ з точки зору не лише нормативно-правового забезпечення політики енергоефективності, а й забезпечення її фінансовими та іншими ресурсами.

11. Політика енергозбереження та енергоефективності має значний потенціал щодо конструювання соціально-політичних взаємодій, національної консолідації, формування політичної культури суспільства. Але нині цей процес гальмується завдяки як об'єктивним чинникам, до яких слід віднести закономірності соціальної поведінки індивідів у групах, історичний спадок України щодо інституційної розбудови у житловому секторі, особливості культури українців, так й якість діючої політики енергозбереження та енергоефективності, окремі складові якої не сприяють розбудові суспільних комунікацій та не віддзеркалюють інтересів низки соціальних груп.

12. Вивчення практичних умов реалізації політики енергоефективності та енергозбереження засвідчило суперечливі інтереси соціальних груп, що ускладнює пошук консолідаційної моделі. Існуючі перешкоди на шляху реалізації політики енергоефективності та енергозбереження є наслідком в першу чергу відносин в середовищі фінансового капіталу. Тому, з одного боку, автори, з урахуванням світового досвіду та української специфіки, концептуалізували поняття «енергоефективні громади», «енергетичні кооперативи», що не лише відповідає децентралізаційному тренду України, а й дає змогу вийти за межі відносини в середовищі фінансового капіталу.

Органи місцевого самоврядування можуть брати активну участь у реалізації національної політики енергоощадження шляхом розробки і прийняття відповідних стратегій. Підвищення енергоефективності муніципалітету позитивно впливає на соціально-економічний розвиток території, зменшує рівень безробіття, сприяє соціальній згуртованості. Основними труднощами, що постають на цьому шляху, є брак знань і досвідчених управлінців та планувальників, відсутність організаційної структури для розробки та реалізації енергоощадної стратегії, відсутність

зацікавлення у ключових акторів. Тому державна політика України в енергетичній сфері повинна орієнтуватися на залучення територіальних громад, а не лише окремих громадян чи об'єднань співвласників багатоквартирного будинку до розробки та реалізації заходів у сфері енергоощадження.

Енергетичні кооперативи є однією з найбільш перспективних форм участі організацій громадянського суспільства в енергетичному транзиті, яка має низку переваг (стимулювання самоорганізаційних процесів, доступ до соціального капіталу, консолідація фінансових ресурсів громадян, обізнаність з потребами членів, сприяння економічному розвитку громади, зміцнення соціальних зав'язків), які поки що не використовуються в Україні.

З іншого боку, з'ясовано, що наразі на розвиток цієї сфери в першу чергу впливає політика національного центру при відносній пасивності регіональних влад, що змушує звернути увагу на формування прямого союзу між локальним рівнем (територіальні громади) та центром, ігноруючи мезорівень. Також це має наслідком необхідність переходу від адміністративних до мережевих підходів поширення політики енергоефективності та енергозбереження.

13. Громадянське суспільство здатне відіграти значну роль у розробці та реалізації політики енергоефективності та енергозбереження, а остання в свою чергу є потенційно вагомим чинником розвитку громадянського суспільства. Але нині рівень громадської консолідації у цій сфері недостатній для ефективного представництва соціальних інтересів. Влада здійснює заходи для прискорення реформ та стимулювання розвитку сектора. Але опоненти реформи мають значний вплив на формування та реалізацію цієї політики. Водночас й у ключових її підходах є прогалини, які стримують громадянську консолідацію. Тому громадянське суспільство постане найближчим часом перед новими викликами, а прискорення реформ має бути скориговане на заходи інституційного вдосконалення. Останніми місяцями фіксується в цілому позитивна динаміка щодо залучення ОСББ «теплих кредитів». Проте емпіричні дослідження свідчать, що в цілому їх недостатньо щодо реалізації вказаного закону та, відповідно, суттєвого прориву щодо впровадження політики

енергоефективності. Це змушує зробити висновок, що найближчими роками активізація суспільства у цьому напрямі зростатиме, але недостатньо швидко, відтак роль держави залишиться визначальною щодо реалізації політики енергоефективності й від якості її рішень значною мірою залежатиме, чи будуть вони підтримані суспільством. Серед можливих рішень можна назвати санкціонування нових форм громадських об'єднань щодо залучення «теплих кредитів», стимулювання створення керуючих компаній, зокрема збільшення терміну укладання договорів з управління житлом тощо.

14. В програмах політичних партій ідеться про необхідність консолідації держави і громадян, однак не розроблено чітких механізмів цього. Переважно констатується потреба формування ціннісної орієнтації суспільства на основі історичної пам'яті, культурних традицій, мови. Не звернуто увага на те, що для підвищення ефективності процесу консолідації поряд із виробленням єдиного соціокультурного та гуманітарного простору країни варто задіювати також економічні чинники. Важливе місце серед них має посісти енергозбереження, що сприятиме посиленню національної безпеки країни, підвищенню рівня громадянської інтеграції, покращенню добробуту громадян. Популяризація енергозбереження може вплинути на зміну суспільної свідомості громадян в бік відповідального ставлення до своїх потреб, інтересів, оточуючих, навколишнього середовища. Зрозуміло, що для цього буде потрібний тривалий період історичного розвитку спільноти, однак колись його необхідно почати, щоб отримати омріяний поступ.

15. Національна безпека Української держави залежить від соціальної стабільності в країні, яка безпосередньо може впливати, зокрема, з розвитку енергозберігаючих технологій. Враховуючи нинішні реалії державотворення на порядку денному нагальним стоїть питання вироблення концепції національної консолідації українського суспільства. В ній мають на вагомому місці стояти загальнооб'єднуючі засади розвитку спільноти, серед яких – ідеї народовладдя та енергозбереження. Зі зміною світоглядних орієнтирів, посиленням самоорганізованості громад в країні зросте відповідальність, єдність та

політична і соціально-економічна стабільність держави. Громадська ініціатива, спрямована, зокрема, на енергозбереження власних домівок та економіки країни загалом позитивно вплине на добробут громадян, зніме соціальну напругу, забезпечить самодостатність людей, яких об'єднуватиме спільний інформаційний та культурний простір.

16. Міжнародне співробітництво України у галузі енергоефективності та енергозбереження спрямоване на зміцнення не лише політики енергоефективності та енергозбереження, а й регіональної політики, місцевого самоврядування, спроможності локальних співтовариств, а також демократизацію відповідної політики, вихід на міжнародні ринки недержавних суб'єктів господарювання, їх асоціацій. Це підвищує «енергетику» українського суспільства, але водночас консолідує його складові навколо важливої національної мети, а міжнародні агенти допомагають вирішити проблему ідейного, ресурсного та технологічного дефіцита при її досягненні. Відтак міжнародна взаємодія у цій сфері спрямована на консолідацію суспільства.

Але, підтримуючи активність України у цій сфері, західні контрагенти керуються власними інтересами, які полягають не лише у послабленні співробітництва України з Росією, а й отриманні дивідендів від постачання Україні обладнання, кредитних ресурсів тощо. Може скластись враження, що розвиток енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних коштів, технологій та обладнання сам по собі не збільшує «енергонезалежності». З іншого боку, такий розвиток дає Україні шанс для збільшення останньої. Як вона ним розпорядиться, залежить від неї самої, соціальних груп, структур, які задіяні у цей процес. Максимізація вигоди України вимагає, щоб розвиток сфери енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних ресурсів корелювався з економічною політикою, політикою у комунальній сфері тощо.

17. Аналіз нормативно-правових актів дає підстави зазначити, що існує потреба в удосконаленні й узгодженні нормативних положень та запровадження європейських стандартів у сфері енергоефективності будівництва. Скажімо необхідно вносити доповнення у Закон України «Про

архітектурну діяльність» щодо зазначення в обов'язок архітекторів, власників та користувачів впроваджувати енергозберігаючих технологій. Необхідно законодавчо створювати дієві стимули для споживачів паливно-енергетичних ресурсів стосовно впровадження енергозберігаючих технологій та сприятливий законодавчий клімат для інвестицій в енергозбереження. Адже більшість країн ЄС застосовують механізми стимулювання та фіскальні інструменти, такі як екологічні та енергетичні податки та збори, що позитивно впливають на рівень енергоефективності. Попри створену законодавчу базу державній політиці енергозбереження в сфері будівництва необхідно надати системний характер із залучення в першу чергу ринкових механізмів стимулювання на всіх етапах будівельного процесу (від проектування до демонтажу старих споруд тощо). Державні органи мають все робити для того, щоб проблему енергозбереження країни перетворити в перспективний майданчик економічного і суспільного розвитку.

18. Стан правового забезпечення сфери енергоефективності та енергозбереження суттєво покращився за останні роки. Проте в контексті його ролі як чинника формування інвестиційного ресурсу як житлово-комунального господарства, так й будівельного комплексу він ще далекий від досконалості. Основним напрямом, за яким слід очікувати подальшої реалізації потенціалу правового забезпечення, є формування зацікавленості окремих громадян та структур громадянського суспільства у здійсненні заходів енергоефективності та енергозбереження. На сьогодні діяльність у цьому напрямі обмежується, як правило, рівнем фінансового капіталу у галузі. Щодо законодавчих положень, які сприяють такому формуванню на рівні громадянського суспільства, то їх реалізація гальмується внаслідок як стану розвитку останнього, так й дефіциту політичної волі владних структур. На нашу думку, серед конкретних дій у цьому напрямі слід виокремити формування моделі монетизації субсидій на рівні споживачів послуг, стимулювання становлення системи управління багатоквартирними будинками тощо.

19. Галузь будівельного права містить норми права, які регулюють сфери державного й господарського життя (зокрема, відносини у сфері будівельної діяльності), виникла на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користується режимами, які належать цим галузям. Окрім теоретичного розуміння будівельного права як окремої галузі, остаточне вирішення даної проблеми у осмисленні об'єктивності даного суспільно-правового феномену, на наш погляд, може бути реалізоване шляхом комплексного системного дослідження джерел будівельного права та особливостей перспектив кодифікації правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері будівельної діяльності.

20. Будівлі, де проводяться комплексні заходи енергозбереження, зараджують покращенню рівня здоров'я населення, зниженню забруднення атмосферного повітря, розвитку нових галузей промисловості та підвищенню їх конкурентоспроможності на світовому ринку. Проте ринок «зеленого» житла рухається в ногу з часом і пропонує споживачу багато нових технологій та матеріалів, українцям ж залишається лише зробити вибір у раціональному напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аббасова С. Будинки майбутнього : хто і як створює енергоефективне житло в Україні. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/02/24/621932/> (дата звернення : 24.02.2017).
2. Амеліна А.С. Принципи кодифікації цивільного законодавства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 30. Том 1. 2015. С. 106 – 109.
3. Акуленко Л. Тепловий удар по енергоефективності : прес-реліз на основі дослідження С, Павлюка (Фундація ПАУСІ) «Дієва державна політика енергоефективності – основа модернізації ЖКГ». Архів Є. В. Перегуди. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 18.
4. Андрієвський Д. До ідеологічно-статуарної підготовки організації українських націоналістів. Розбудова нації. 1928. № 6. С. 217-222.
5. Андріяш В. І. Субсидіарна модель етнополітики в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2013. № 6. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_6_8 (дата звернення : 02.09.2018).
6. Афонцев С. От борьбы к рынку: экономическая кооперативность в мирополитическом взаимодействии. Международные процессы. 2003. Т. 11. № 3-4. С. 16–30.
7. Бараннік В. О., Земляний М. Г. Енергозбереження – пріоритетний напрямок енергетичної політики та підвищення енергетичної безпеки України. URL: <http://db.niss.gov.ua/docs/energy/146.htm> (дата звернення : 10.10.2017).
8. Бильдт К. Венгры «ведут грязную игру» в отношении украинского закона об образовании. URL : <https://www.unian.net/politics/2183411-vengryi-vedut-gryaznuyu-igru-v-otnoshenii-ukrainskogo-zakona-ob-obrazovanii-bildt.html> (дата звернення : 11.10.2017).
9. Блок Ф. Роли государства в хозяйстве. Экономическая социология (электронный журнал). 2004. Т. 5. № 2. С. 37 – 56.
10. Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. К.: Національний ін-т проблем міжнародної безпеки, 2001. 299 с.
11. Болгарія готова допомогти в підвищенні кваліфікації вчителів болгарської мови, - радник Міністра освіти і науки Болгарії. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250341886&cat_id=244276429 (дата звернення : 11.10.2017).
12. Будівельне право. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. URL : http://leksika.com.ua/16050107/legal/budivelne_pravo (дата звернення : 11.10.2017).
13. Булгакова М., Приступа М. Енергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація. Рівне, 2011. 48 с.

14. В Виннице запустили строительство завода солнечных панелей. URL : <https://ubr.ua/market/industrial/v-vinnitse-strojat-sovremennyj-zavod-solnechnykh-panelej-3875761> (дата звернення : 25.11.2018).
15. В Днепре построят солнечную электростанцию мощностью 85 МВт почти за 90 миллионов евро. URL : <https://ecology.unian.net/alternativeenergy/10313730-v-dnepre-postroyat-solnechnuyu-elektrostantsiyu-moshchnostyu-85-mvt-pochti-za-90-millionov-evro.html> (дата звернення : 26.11.2018).
16. В Минобразовании назвали число русскоязычных школ в Украине. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/minobrazovani-nazvali-chislo-russkoyazychnyh-1505396674.html> (дата звернення : 14.09.2017).
17. В РФ заявили об «этноциде русских» в Украине. URL : <http://korrespondent.net/world/russia/3890454-v-rf-zaiavyly-ob-etnotsyde-ruskykh-v-ukrayne> (дата звернення : 27.09.2017).
18. «В сравнении» : Национальный не значит народный. Несколько слов о культурологической дихотомии. URL : http://concepture.club/post/rubrika_2021/nacija-i-narod (дата звернення : 30.11.2017).
19. В Украине за коммуналку платят только те, кто оформил субсидию. URL : <http://www.capital.ua/ru/news/84451-v-ukraine-za-kommunalku-platyat-tolko-te-kto-oformil-subsidiyu> (дата звернення : 02.02.2017).
20. В Україні близько 90 % багатоповерхівок потребують термомодернізації. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248889563&cat_id=244277212 (дата звернення : 14.03.2016).
21. В управлении ОСМД к концу 2017г будет треть жилфонда, считают в Кабмине. Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 24 квітня 2017 р.
22. Вергун Д. Половине украинцев может просто не хватить субсидий. URL : <http://ubr.ua/market/real-estate/polovine-ukraintsev-mozhet-prosto-ne-khvatit-subsidij-3835832> (дата звернення : 03.03.2017).
23. Виступ Президента України Л. М. Кравчука на Міжнародній конференції з антисемітизму в Брюсселі. Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Упоряд. : І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. К. : Вища школа, 1997. Ч. 2. С. 622-628.
24. Вице-премьер Кистион выступает против пересмотра социальных норм потребления энергоресурсов в ближайшее время. Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 27 січня 2017 р.
25. Вільчинська І. Інтерактивність політична // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори). За заг. ред. Н. М. Хоми. Л.: Новий Світ-2000, 2015.
26. Вітман К.М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України. Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». 2013. Вип. 62. С. 421-427.

27. Вітман К.М. Особливості політики консолідації в Україні. Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». 2014. Вип. 63. С. 276-282.
28. Власти Швейцарии не будут вводить запрет на ношение паранджи на общенациональном уровне. URL : <https://religions.unian.net/islam/2310294-vlasti-shveytsarii-ne-budut-vvodit-zapret-na-noshenie-parandji-na-obschenatsionalnom-urovne.html> (дата звернення : 21.12.2017).
29. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. Політичний менеджмент. 2010. № 5. С. 3–18.
30. Волков С. С., Козак Ю. В. Програма розвитку ООН в Україні в сфері впровадження програм енергоефективності та охорони навколишнього середовища. Енергоефективність в будівництві та архітектурі. 2013. Вип. 4. С. 36–46.
31. Володимир Кістюн: Уряд запрошує громадськість до обговорення проекту з монетизації субсидій. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250295500&cat_id=244276429 (дата звернення : 26.09.2017).
32. Володимирів Г. П. Промисловість України. Розбудова нації. 1931. № 9-10. С. 238-241.
33. Восьмий Надзвичайний Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. Б. м.: Видання ОУН, 1991. 261 с.
34. Геннадій Зубко визначив п'ять кроків до енергоефективної України. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249409754&cat_id=244276429 (дата звернення : 18.10.2016).
35. Геєць В. М., Кизим М. О., Лебанова Т. С., Черняк О. І. та ін. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство. За ред. Геєця В. М.: монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006. 240 с.
36. Гімер Р. Р. Загрози енергетичній безпеці України та заходи протидії їм. URL: http://biomass.kiev.ua/images/news/pdf/letter_gimer.pdf (дата звернення : 28.09.2018)].
37. Глава МИД Венгрии отказал Климкину во встрече. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3894795-hlava-myd-venhryu-otkazal-klymkinu-vo-vstreche> (дата звернення : 10.10.2017).
38. Горбатовський О. Навіщо потрібні класи енергоефективності будівель? URL: <http://osbb.jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/navshho-potrnb-klasi-jenergojefektivnost-budvel-40967> (дата звернення : 30.01.2015).
39. Гройсман В. Місцеві бюджети за 11 місяців отримали додатково до річних планів 44 млрд гривень : Виступ на Міжнародному конгресі мерів 5 грудня 2016 р. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249553457&cat_id=244276429 (дата звернення : 05.12.2016).
40. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. Заг. ред. Ф.М.Рудич. К. : Парламентське вид-во, 2006. 410 с.

41. Грязнов Л. Тезисы по энергокризису. Эско. 2002. № 2. URL : http://esco-ecosys.narod.ru/2002_2/art34htm (дата звернення : 18.10.2018).
42. ДБН В.2.2-15:2005. Житлові будинки. Основні положення. URL: <http://dbn.at.ua/load/normativy/dbn/1-1-0-1> (дата звернення : 10.10.2017).
43. Дев'ятий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН). Лондон: Видання УЦІС, 1997. 216 с.
44. Демократические переходы : круглый стол журнала «Полис». Полис. 1999. № 3. С. 30–52.
45. Денчев К. Мировая энергетическая безопасность: история и перспективы. Новая и новейшая история. 2010. №2. С. 34 – 37.
46. Деревінський В. Ф. Соціальні аспекти політики енергозбереження // Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму : історія і сьогодення. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-й річниці УПА (Івано-Франківськ, 19-20 травня 2017 р.). Наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. С. 113-120.
47. Державна політика енергозбереження країн Європейського Союзу та України. Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг. ; Упор. С. Зінченко. Чернігів, 2011. 56 с.
48. Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь. За ред. О.М.Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. 248 с.
49. Держенергоефективності продовжує активно залучати місцеву владу до здешевлення «теплых» кредитів. URL : <http://saee.gov.ua/uk/news/1000> (дата звернення : 31.01.2017).
50. Держпідтримка ОСББ до впровадження енергоефективних заходів: досягнення та перспективи : Пост-реліз ГК «Опора» від 22 березня 2016 р.
51. Дзяна Г. О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України (соціально-екологічний аспект) : автореф. дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Львів. регіон. ін-т держ. упр. НАДУ при Президентіві України. Л., 2008. 21 с.
52. Дзяна Г. О., Дзяний Р. Б. Енергозбереження як ресурс розвитку для України. Публічне управління : теорія та практика. 2014. Вип. 4. С. 90–96.
53. Ди Маджио П. Дж., Пауэлл У. В. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях. Экономическая социология. 2010. Т. 11. № 1. С. 34–56.
54. Дмитренко Г. В. Державне стимулювання населення, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2015. № 4. С. 44–49.
55. Доходы местных бюджетов за год увеличились на 44% - до 144 миллиардов. URL : <https://economics.unian.net/finance/1783822-dohodyi-mestnyih-byudjetov-za-god-velichilis-na-44-do-144-milliardov.html> (дата звернення : 17.02.2017).

56. Дячук А. А., Подолец Р. З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Политика энергоэффективности в Украине: *veritas momentum*. Экономика Украины. 2015. № 4. С. 58–69.
57. ЕБРР инвестирует \$2-4 млн в развитие инфраструктуры аукционов «зеленой» энергетики. URL : <https://bin.ua/news/economics/faec/225557-ebrr-investiruet-2-4-mln-v-razvitie.html> (дата звернення : 01.12.2018).
58. ЕК раскритиковала проект «Энергостратегии Украины до 2035 года». Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 20 січня 2017 р.
59. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія] / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. К.: НІСД. 1997. 144 с.
60. Експерти обговорюють створення Ради з питань національної єдності. URL : <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/31381-eksperti-obgovoryuyut-stvorennya-radi-z-pitan-nacionalnoyi-yednosti.html>. [Дата звернення 29.11.2018].
61. Енергетична незалежність України в контексті євроінтеграції. URL : <http://internews.ua/2017/11/energy-independence-infographics/> (дата звернення : 01.11.2018).
62. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250250456> (дата звернення : 28.09.2018).
63. Енергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація. Рівне : видавець О. Зень, 2011. 48 с.
64. ЕС готов дать Украине еще 54 миллиона евро на энергоэффективность. URL : <https://www.capital.ua/ru/news/118755-es-gotov-dat-ukraine-esche-54-milliona-evro-na-energoeffektivnost> (дата звернення : 03.11.2018).
65. Есдаулётова А. М. Энергетическая безопасность: Европейский Союз, Россия и Казахстан. URL : <http://www.politex.info/content/view/475/30/> (дата звернення : 28.09.2018).
66. Ефективне управління багатоквартирними будинками : повідомлення Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України. URL : <http://jkg-ukraine.com.ua/efektivne-upravlinnya-bagatokvartirnimi-budinkami.html> (дата звернення : 30.04.2016).
67. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопед. довідник. К. : Фенікс, 2012. 396 с.
68. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. К. : Наукова думка, 2004. 342 с.
69. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. К.: КНТЕУ, 2001. 309 с.
70. Житловий фонд на 1 січня 2016 року : Експрес-випуск Державної служби статистики України № 184/0/05.5вн-16 від 29 червня 2016 р.

71. Закарпатська облрада також просить ветоувати закон про освіту. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/21/7155909/> (дата звернення : 21.09.2017).

72. Закон України. 2010. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення 29.11.2018].

73. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» від 09 квітня 2015 р. № 328-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 221.

74. Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації"» від 23 березня 2017 року № 1980-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 18. Ст. 220.

75. Закон України «Про енергетичну ефективність будівель» від 22 червня 2017 р. № 2118-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 33. Ст. 359.

76. Закон України «Про енергозбереження» 01.07.1994 № 74/94-ВР. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/shou/74/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 18.02.2018).

77. Закон України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» від 09 квітня 2015 р. № 327-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 220.

78. Закон України «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання» від 22 червня 2017 р. № 2119-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 34. Ст. 370.

79. Закон України «Про національні меншини в Україні». Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Упоряд. : І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. К.: Вища шк., 1997. Ч. 2. С. 619-622.

80. Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. Голос України. 2017. №178-179 (27 вересня). С. 10-22.

81. Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» від 14 травня 2015 р. № 417-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 29. Ст. 262.

82. Закон України «Про Фонд енергоефективності» від 08 червня 2017 р. № 2095-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 32. Ст. 344.

83. Запорожець Т. В. Історичний досвід етнополітики зарубіжних країн. Економіка та держава. 2010. № 6. С. 106-113.

84. Зарицкий Б. Экономика ФРГ. М. : Магистр, 2009. 351 с.

85. Зеркалов Д. В. Энергозбереження в Україні: монографія. К.: Основа, 2012. 582 с. URL : <http://zerkalov.org/files/evu-zm.pdf> (дата звернення : 01.10.2018).

86. Зубко Г. 80% жилого фонда Украины было построено до 90-х годов. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/80-zhilogo-fonda-ukrainy-postroeno-90-h-godov-1481895521.html> (дата звернення : 16.12.2016).

87. Зубко Г. Від активності міських голів залежить успішність реформи енергоефективності. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249130936&cat_id=244276429 (дата звернення : 21.06.2016).

88. Зубко Г. Місцева влада тримає 55 мільярдів на депозитах. URL : <http://www.epravda.com.ua/news/2017/07/17/627161/> (дата звернення : 18.07.2017).

89. Зубко Г. Потрібно монетизувати субсидії, аби люди спрямували заощаджені кошти на енергоефективність. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249835028&cat_id=244276429 (дата звернення : 11.10.2017).

90. Зубко Г. Процес створення ОСББ увійшов у геометричну прогресію. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249532058&cat_id=244276429 (дата звернення : 28.11.2016).

91. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление: монография. Омск: Изд-во ОмГПУ, 2014. 208 с.

92. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії «Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики» 7 червня 2016 р. К. : Центр О. Разумкова, 2016. 103 с.

93. Інвестиції населення в енергоефективні заходи активізують роботу українських виробників енергоефективних матеріалів та обладнання. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249751225&cat_id=244276429 (дата звернення : 11.10.2017).

94. Канадцы построят солнечную электростанцию Vita Solar в Николаевской области. URL : <https://delo.ua/business/kanadcy-postrojat-solnechnuju-elektrostanciju-vita-solar-v-nikolaevs-346478/> (дата звернення : 28.11.2018).

95. Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия. Полис. 2001. № 4. С. 6–26.

96. Кащенко Т. Інноваційність енергоефективності в архітектурі та містобудуванні. Архів Перегуди Є. В. file:///C:/ИНФОРМАЦ/КАРРЕНТ/ЭФ1/Кащенко%20об%20энергоэфф-ти%20в%20арх-ре%20и%20градостр.pdf.

97. Кицкай Л. І. Енергоефективність в Україні: аналіз, проблеми та шляхи підвищення. Інноваційна економіка : Всеукраїнський науково-виробничий журнал. 2013. № 3(41). С. 32–37.

98. Климкин объяснил, с чем связана «истерика» РФ из-за образовательной реформы. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/klimkin-obyasnil-svyazana-isterika-rf-obrazovatelnoy-1507734300.html> (дата звернення : 11.10.2017).

99. Климкин П. Норвегия намерена инвестировать €400 млн в сферу возобновляемой энергетики Украины. URL : <https://bin.ua/news/economics/faec/224739-norvegiya-namerena-investirovat-400-mln-v-sferu.html> (дата звернення : 02.12.2018).

100. Климкин призвал Венгрию оставить эмоции и трезво оценить положение с изучением языков на Закарпатье. URL : <https://www.unian.net/politics/2183199-klimkin-prizval-vengriyu-ostavit-emotsii-i-trezvo-otsenit-polojenie-s-izucheniem-yazykov-na-zakarpate.html> (дата звернення : 11.10.2017).

101. КМ снизил на 25% нормы газоснабжения населением без наличия счетчиков. Окно в Украину. 2017. № 156 (21 серпня). С. 1.

102. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України. Агора. 2008. № 6. С. 5-14.

103. Колодій А. Громадянське суспільство як основа міжетнічної толерантності. Українські варіанти. 1998. № 3. С. 49-52.

104. Колодій А. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні. Народознавчі зошити. 2004. № 5-6. С. 12-25.

105. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями. Демократичне врядування. 2011. № 8. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_8_4 (дата звернення : 27.02.2018).

106. Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування. Будуємо нову Україну : збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ). Упоряд. Ярошенко Т. О. К., 2015. С. 309–327.

107. Колодій А. Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки. Національна безпека України : конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 16–19 вересня, 2004 р. К., 2004. С. 39–61.

108. Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації. Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти // Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, 2013. С.40–54.

109. Компанія Ахметова позичила у німців 90 мільйонів євро для будівництва вітроелектростанції. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2018/08/29/640000/> (дата звернення : 17.11.2018).

110. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: документи і матеріали. Упоряд. В. Муравський. Львів, 2006. 420 с.
111. Конончук С. Політика багатокультурності та консолідація українського суспільства: проблеми і перспективи. Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів. К., 2006. С. 183-210.
112. Конституція України. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. К. : Вища школа, 1997. Ч. 2. С. 645-689.
113. Концепція впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності (створення Фонду енергоефективності) : Затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення від 13 липня 2016 р. № 489-р. URL : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249189954> (дата звернення : 20.02.2017).
114. Корінько І. В., Панасенко Ю. А., Рудий М. А. Енергозбереження та енергоефективність: монографія. Харків: ХНУМГ ім. А. Н. Бекетова, 2015. 163 с.
115. Коршук Р. М. Моделі етнополітики. Гілея. 2010. Вип. 40. С. 442-449.
116. Куропятник А. И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. СПб: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2000. 205 с.
117. Костров В. Енергетична незалежність по-німецьки. Віче. 2014. № 19. С. 25-29.
118. Кочетков В. В. Национальная и этническая идентичность в современном мире. Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2012. №2. С. 144 – 162.
119. Лебедева О. В Украине втрое увеличилось финансирование "теплых" кредитов. URL : <http://ubr.ua/finances/macroeconomics-ukraine/v-ukraine-vtroe-uvlichilos-finansirovanie-teplyh-kreditov-465174> (дата звернення : 23.01.2017).
120. Лихачев В. Германия: споры о будущем. Мировая энергетика. 2007. № 8. URL: http://www.worldenergy.ru/doc_20_39_2031.html (дата звернення 19.10.2018.)
121. Лише 10% учнів в Україні навчаються іншими мовами – заступник Гриневич. URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/8/226352/> (дата звернення : 10.09.2017).
122. Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь). За ред. Е.М.Лібанової. К.: НАН України, 2015. 363 с.
123. Ліпкан В. А. Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації. Держава і право. 2002. № 16. С. 142 – 148.

124. Луцишин Г. І. Чинники консолідації нації. Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. 2011. Вип. 23. С. 165–169.
125. Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. Наукові записки ІПЕНД. 2013. № 4(66). С. 4-13.
126. Майже 80 млн. грн чергової фінансової допомоги на утеплення житла Уряд надав українцям у грудні. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249613357&cat_id=244277212 (дата звернення : 22.12.2016).
127. Мальковская И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. М.: КомКнига, 2005.
128. Маляренко В. А., Лисак Л. В. Энергетика довкілля, енергозбереження: монографія. Под ред. проф. В. А. Маляренко. Харків: «Рубікон», 2004. 368 с.
129. Матвийчук Н. М. Приоритеты реализации политики энергосбережения в Украине. Economics and management. Juvenisscientia. 2016. № 1. С. 97–100.
130. Медведев С. А., Томашов И. А. Концепция глобальных общественных благ. Вестник международных организаций. 2009. № 2(24) С. 21–28.
131. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 р. URL : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=97980 (дата звернення : 18.08.2018).
132. МЗС відповіло на заяву Угорщини про перегляд асоціації з ЄС через мову URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/10/7157928/> (дата звернення : 11.10.2017).
133. МЗС направило Угорщині ноту через акцію «Самовизначення для Закарпаття». URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/11/7158068/> (дата звернення : 11.10.2017).
134. Микитенко В. В. На чому базується енергетична безпека держави. Вісник НАН України. 2005. № 3. С. 41–47.
135. Михальченко М. І. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Зб. Статей. К.: Світогляд, 2005. С. 9–34.
136. Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/minregion-konstatiruet-nedofinansirovanie-1461571418.html> (дата звернення : 25.04.2016).
137. Мішіна І. Г. Економічна безпека в умовах ринкових трансформацій: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08. 00. 01. Донецьк, 2007. 235 с.

138. Мовна стаття Закону «Про освіту» не звужує, а розширює і гарантує права національних меншин : інтерв'ю заступника міністра освіти і науки України П. Хобзея. *Голос України*. 2017. № 185 (5 жовтня). С. 1, 6-7.

139. Москаль Г. Новий закон про освіту порушує права нацменшин. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/8/7154433/> (дата звернення : 08.09.2017).

140. «Навіть Кучма не говорив українською»: в ПАРЕ вимагають скасувати освітній закон. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/12/7158123/> (дата звернення : 12.10.2017).

141. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. К. : Світогляд, 2005. 315 с.

142. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році. URL: <http://www.menr.gov.ua/docs/activity-dopovidi/NacDopovid2011.pdf> (дата звернення : 30.12.2016).

143. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К. : Держкомстат України, 2003. 245 с.

144. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.

145. Обушний М. І. Етнос і нація : проблеми ідентичності. К. : Укр. центр духовної культури, 1998. 204 с.

146. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. М. : ФЭИ, 1995. 174 с.

147. ОПОРА закликає уряд якнайшвидше прийняти постанову про продовження Програми «теплих кредитів» у 2017 році: Заява ГК «ОПОРА» від 30 січня 2017 р. Архів Перегуди Є. В. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

148. Оpubлiкованi даннiе по дeтям, обyчаючимся на язиках нацменьшинств. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/3890484-opublikovany-dannye-po-detiam-obuchaischymysia-na-yazykakh-natsmshynstv> (дата звернення : 27.09.2017).

149. ОСББ, які впровадили енергоефективні заходи за програмою "теплих" кредитів, тепер в 2-3 рази менше сплачують за опалення. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249733576&cat_id=244277212 (дата звернення : 11.10.2017).

150. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.: збірник документів. Б. м.: Видання ЗЧ ОУН, 1955. 369 с.

151. Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття. За заг. ред. А. К. Шидловського, М. П. Ковалка. К.: УЕЗ, 2001. 398 с.

152. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 38–45.

153. Панченко В. Формування економічної платформи Організації українських націоналістів. Дніпропетровськ: Свідлер А.Л, 2009. 304 с.

154. ПАРЄ ухвалила рішення про освіту мовами меншин в Україні. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/12/7158127/> (дата звернення : 12.10.2017).

155. Парламент Румунії схвалив декларацію у зв'язку з українським освітнім законом. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/20/7071271/> (дата звернення : 11.10.2017).

156. Парламент Угорщини одноголосно засудив український закон про освіту. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/19/7071213/> (дата звернення : 19.09.2017).

157. Перегуда Є. В. Виконавча влада України : політико-правові аспекти модернізації : монографія. К. : Логос, 2013. 408 с.

158. Перегуда Є. В. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності : політичні аспекти. Наукові праці МАУП. Серія : Політичні науки. 2017. Вип. 1 (52). К. : МАУП, ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. С. 75–84.

159. Перегуда Є. В. Політика енергоефективності та енергозбереження : необхідність нових підходів. Politicus. 2017. № 4. С. 75–78.

160. Перегуда Є. В. Політика енергоефективності як чинник консолідації суспільства. Цілі сталого розвитку : глобальні та національні виміри: Матеріали наук.-практ. конф. (5–6 квітня 2017 р.) [заг. ред. Семигіної Т. В.]. К., 2017. С. 53–56.

161. Перегуда Є.В. Розвиток правових засад політики енергоефективності та енергозбереження в житловому секторі після Революції Гідності. Держава і право: зб. наук. праць. Серія «Політичні науки». Вип. 77. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 29–43.

162. Перегуда Є. В., Місержи С. Д. «Комунальна революція» : деякі параметри громадянської участі. Politicus. 2016. № 1. С. 122–125.

163. Передвиборна програма Прогресивної соціалістичної партії України. Голос України. 2007. 22 вересня.

164. Перепис населення УРСР 1989. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_УРСР_1989 (дата звернення : 11.10.2017).

165. Пирожков С. І. Про національну доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства». Вісник Національної академії наук України. 2018. № 6. С. 50-63.

166. План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері від 21.03.2018 р. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-zmicnennya-nacionalnoyi-yednosti-konsolidaciyi-ukrayinskogo-suspilstva-ta-pidtrimki-iniciativ-gromadskosti-u-zaznachenij-sferi> (дата звернення : 30.04.2018).

167. Поліщук Н. Законопроект про комунальні послуги: споживачі на самоті з монополістами. URL : <http://www.epravda.com.ua/publications/2017/04/21/624083/> (дата звернення : 21.04.2017).

168. Порошенко заявил, что языковая статья закона об образовании соответствует европейским практикам. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/poroshenko-zayavil-zykovaya-statya-zakona-1506600509.html> (дата звернення : 11.10.2017).

169. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» URL : <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726> (дата звернення : 29.11.2018).

170. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Примірного енергосервісного договору» від 21 жовтня 2015 р. № 845. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/845-2015-п> (дата звернення : 11.10.2017).

171. Постанова Кабінету Міністрів України «Про комплексну державну програму енергозбереження України» від 05 лютого 1997 р. № 148. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/148-97-%D0%BF> (дата звернення : 10.10.2017).

172. Президент Молдови хоче, щоб Україна відмовилась від нового закону «Про освіту». URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/11/226385/> (дата звернення : 11.09.2017).

173. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 та від 17 жовтня 2011 р. № 1056 : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 231. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/231-2015-п> (дата звернення : 15.03.2017).

174. Про енергетичну ефективність будівель і споруд: Закон України від 22 червня 2017 р. №2118-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017, № 33. Ст. 359.

175. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-р#n8> (дата звернення : 20.06.2018).

176. Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців. URL : <http://svoboda.org.ua/party/program> (дата звернення : 10.10.2017).

177. Програма ВО «Свобода» на виборах до Тернопільської обласної ради, 21 лютого 2009 р. URL: <http://svoboda.org.ua/news/documents/00081109/> (дата звернення : 10.10.2017).

178. Програма Конгресу українських націоналістів (засади). URL: <http://cun.org.ua/pro-partiyu/programma/> (дата звернення : 10.10.2017).

179. Програма Народного фронту. URL: <http://nfront.org.ua/program> (дата звернення : 10.10.2017).

180. Програма партії Блок Петра Порошенка «Солідарність». URL: http://solydarnist.org/?page_id=874 (дата звернення : 10.10.2017).

181. Програма партії «Правий сектор». URL: <http://pravuysektor.info/programa.html> (дата звернення : 10.10.2017).
182. Програма партії «Удар» Віталія Кличка. URL: <http://klichko.org/about/programma> (дата звернення : 10.10.2017).
183. Програма підвищення енергоефективності житлового фонду м. Харкова на 2015–2020 рр. : затв. Рішенням 35-ї сесії Харківської міської ради 6-го скликання від 29 жовт. 2014 р. № 1710/14. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/636534> (дата звернення : 10.10.2017).
184. Програма політичної партії «Національний корпус». URL: <http://nationalcorps.org/section/program> (дата звернення : 10.10.2017).
185. Проект Концепції Фонду Енергоефективності : Розроблено Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. К., 2016. 90 с.
186. Проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» : Розроблено Міністерством фінансів України. URL : <https://www.minfin.gov.ua/news/view/proekty-rehuliatornykh-aktiv-dlia-obhovorennia?category=aspekti-roboti&subcategory=proekti-dokumentiv> (дата звернення : 11.10.2017).
187. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. К.: ІСДО, 1994. 236 с.
188. Радикальна партія Олега Ляшка. Програма. URL: <http://politiko.ua/parties/program?id=74> (дата звернення : 10.10.2017).
189. Резолюція ПАСЕ по закону об образовании отражает только позицию Венгрии и Румынии, - МОН. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/rezolyutsiya-pase-zakonu-obrazovaniia-otrazhaet-1507820665.html> (дата звернення : 12.10.2017).
190. Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України : Звіт роботи Голови Держенергоефективності Сергія Савчука за 3 роки (серпень 2014 – серпень 2017). К., 2017. 42 с. URL : http://saee.gov.ua/sites/default/files/REPORT_29_08_2017.pdf (дата звернення : 11.10.2017).
191. Розпорядження Кабінету Міністрів України. 2018. «План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2018-%D1%80>. (дата звернення 29.11.2018).
192. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року» від 25 листопада 2015 р. № 1228-р. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1228-2015-p> (дата звернення : 11.10.2017).
193. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації. Наукова доповідь. К.: НІСД, 2011. 23 с.

194. Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців. Політичний менеджмент. 2007. № 1. С. 93–99.

195. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. Гудин Р., Клингеманн Х.-Д. Политическая наука. Новые направления. Москва: Вече, 1999. С. 149–179.

196. Румунська спільнота просить Порошенка ветоувати закон «Про освіту» через мовне питання. URL : <http://life.pravda.com.ua/society/2017/09/7/226317/> (дата звернення : 07.09.2017).

197. Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення. К. Критика, 2000. 304 с.

198. Савчук С. Відпрацьовуємо моделі впровадження проєктів з виробництва енергії із сміття. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/sergij-savchuk-na-gromadskomu-radio-govoriv-pro-rozvitok-chistoyi-energetiki> (дата звернення : 03.12.2018).

199. Савчук С. Діалог та взаєморозуміння влади, бізнесу, громадськості - запорука успішності проведення реформ. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249462346&cat_id=244277212 (дата звернення : 30.11.2016).

200. Савчук С. За перші 2 місяці нового року ОСББ залучили в 4 рази більше коштів на енергоефективні заходи, ніж за аналогічний період 2016 року. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249775764&cat_id=244277212 (дата звернення : 28.02.2017).

201. Савчук С. Із нідерландськими партнерами розглядаємо найвигідніші шляхи використання агровідходів для генерації енергії [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/sergij-savchuk-iz-niderlandskimi-partnerami-rozglyadayemo-najvigidnishi-shlyahi-vikoristannya-agrovidhodiv-dlya-generaciyi-energiyi> (дата звернення : 15.11.2018).

202. Савчук С. Мас-медіа роблять неоціненний внесок у формування нової культури енергоспоживання в Україні. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249310704&cat_id=244277212 (дата звернення : 13.09.2016).

203. Савчук С. Створення енергетичних кооперативів в Україні - це новий тренд, який розвиватиме Держенергоефективності разом із громадами для їх енергонезалежності та самостійності. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249719187&cat_id=244277212 (дата звернення : 7.02.2017).

204. Седых С. В. Новая энергетическая стратегия ФРГ. Вестник финансового университета. 2011, № 1. С. 61–66.

205. Сенюшкіна Т. Громадянське суспільство. Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2012. С. 160–161.

206. Сидоренко С. Теплі гроші від ЄС: чи зможе Україна обігнати сусідів на шляху до енергетичної незалежності. URL :

<http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/07/17/7068556/> (дата звернення : 18.07.2017).

207. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник. Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

208. Сменковський А. Ю. Загрози енергетичній безпеці України в умовах посилення конкуренції на глобальному та регіональному ринках енергетичних ресурсів: аналіт. доп. К.: НІСД, 2012.

209. Смит Э. Д. Образование. Этнос и политика: хрестомат. М. : УРАО, 2011. С. 86–94.

210. Совет Европы продолжит диалог с Киевом по закону об образовании, после выводов Венецианской комиссии. URL : <https://www.unian.net/politics/2180976-soviet-evropyi-prodoljit-dialog-s-kievom-po-zakonu-ob-obrazovanii-posle-vyivodov-venetsianskoj-komissii.html> (дата звернення : 11.10.2017).

211. Соловійова А. Суспільство споживання. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ - 2000», 2014. С. 645–646.

212. Солонина Є. Національна єдність в Україні: від указу президента – до реальності. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28152044.html> (дата звернення : 29.11.2018).

213. Список країн за індексом екологічної ефективності. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_країн_за_індексом_екологічної_ефективності (дата звернення : 31.08.2018).

214. Степико М. Т. Щодо поняття нації. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. К.: НІСД, 2012. С. 23–32.

215. Стратегія енергозбереження, енергоефективності та розвитку відновлюваних джерел енергії Дніпропетровської області. URL: <http://oblrada.dp.gov.ua/news/стратегія-енергозбереження-енергое/> (дата звернення : 25.10.2017).

216. Стратегія національної безпеки України від 12.02.2007 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/ed20120608> (дата звернення : 29.11.2018).

217. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» від 8 червня 2012 р. [online] Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>.

218. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення : 29.11.2018).

219. Струк В. О. Політика енергоефективності на регіональному рівні : аналіз категорійно-понятійного апарату для галузі науки «Державне управління». Економіка та держава. 2012. № 2. С. 141–143.

220. Стукаленко О. В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі : монографія. К.: Центр учбової літератури, 2017. 376 с.

221. Суходоля О.М. Енергоефективність економіки в контексті національної безпеки. К. : НАДУ, 2006. 400 с.

222. Торкатюк В.И., Бойко Л. Г., Сухонос М. К. Совершенствование стратегии формирования системы энергосбережения в строительной отрасли. Комунальне господарство. 2004. Вип. 58. С. 3–16.

223. Тужанський Д. Мовний конфлікт з Європою: як діяти Києву, щоб зберегти норми освітнього закону. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/18/7071149/> (дата звернення : 18.09.2017).

224. Тужанский Д. Новый уровень венгерского конфликта: кто стоит за требованиями об отделении Закарпатья. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/10/12/7072208/> (дата звернення : 12.10.2017).

225. Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні: визначення понять. URL : <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Turkevych.htm> (дата звернення : 04.10.2018).

226. У Запоріжжі Держенергоефективності презентувало концепцію стимулювання промислових підприємств до енергоефективності. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250177462&cat_id=244277212 (дата звернення : 04.08.2017).

227. У січні 2017 року ОСББ вдвічі активніше утеплюють свої багатопверхівки порівняно з аналогічним періодом минулого року. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249698946&cat_id=244276429 (дата звернення : 11.10.2017).

228. Углубленный обзор политики и программ Украины в области энергоэффективности. Брюссель : Секретариат Энергетической Хартии, 2013. 140 с.

229. Угорщина блокуватиме будь-яке подальше зближення України та ЄС – офіційна заява. URL : <http://www.pravda.com.ua/news/2017/09/26/7156349/> (дата звернення : 26.09.2017).

230. Указ Президента України. 2018. «Про Раду з питань національної єдності». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697/2015> (дата звернення : 29.11.2018).

231. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020"» від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення : 11.10.2017).

232. Украине выделяют €75 миллионов на энергоэффективность. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/3664711-ukrayne-vydeliat-75-myillyonov-na-enerhoeffektyvnost> (дата звернення : 26.12.2016).

233. Украинцам хотят урезать расход газа. URL : <http://www.minprom.ua/news/224143.html> (дата звернення : 20.01.2017).

234. Українцы взяли рекордное количество «теплых кредитов». URL : <https://korrespondent.net/business/financial/4014852-ukrayntsy-vzialy-rekordnoe-kolychestvo-teplykh-kredytov> (дата звернення : 01.11.2018).

235. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. К.: НАН України, 2017. 336 с.

236. Урядом схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року : Повідомлення прес-служби ДАЕЕ від 25 листопада 2015 р. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248658355&cat_id=248817842 (дата звернення : 25.11.2015).

237. Фахівці Міненерговугілля вивчають данську модель підтримки відновлювальної енергетики. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/fahivci-minenergovugillya-vivchayut-dansku-model-pidtrimki-vidnovlyuvalnoyi-energetiki> (дата звернення : 01.11.2018).

238. Фесенко В. Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід. Диалоги. 2014. 19 ноября. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2644.html> (дата звернення : 10.10.2017).

239. Фінсько-український трастовий фонд надаватиме фінансування для підготовки «зелених» проектів. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/finsko-ukrayinskij-trastovij-fond-nadavatime-finansuvannya-dlya-pidgotovki-zelenih-proektiv> (дата звернення : 20.11.2018).

240. Хлебнікова А. А. Становлення і розвиток інформаційного суспільства в умовах глобалізації: теоретико-методологічний контекст. Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. 2015. Вип. 92 (1). С. 170–174.

241. Цапко-Піддубна О. І. Аналіз механізмів реалізації політики енергоефективності. Науковий вісник НЛТУ України. 2009. Вип. 19. № 11. С. 300–311.

242. Центральний державний архів вищих органів влади і управління. Ф. 3833, оп. 2. спр. 2, арк. 19-22зв.

243. Четвертий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. Б. м.: Видання ОУН, 1969. 246 с.

244. Четыре страны пожалуются на Украину в ОБСЕ. URL : <http://www.capital.ua/ru/news/98438-chetyre-strany-pozhaluyutsya-na-ukrainu-v-obse> (дата звернення : 14.09.2017).

245. Чичина О. А., Сідоров В. І. Енергетичні ресурси як домінанта формування національної безпеки України. Науковий вісник Харківського державного університету. Серія «Економічні науки». Випуск 15. 2015. Частина 4. С. 25–28.

246. Чорновіл Т. Тиждень опаленої вогнем країни. Голос України. 2017. № 183 (3 жовтня). С. 4.

247. Чубик А. Зовнішня енергетична політика України – ретроспективи та перспективи. URL : <http://prismua.org/external-energy-policy-of-ukraine-retrospective-and-perspectives/> (дата звернення : 28.09.2018).

248. Шадрин А. Е. Сетевая модель организации. Информационное общество. 2000. № 2. URL : <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/d0b0d7d739149c71c32569e500517ce0> (дата звернення : 09.07.2018).

249. Шевцов А. І., Земляний М. Г., Бараннік В. О. та ін. Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення. Дніпропетровськ: Пороги, 2002. 264 с.

250. Шевцов А. І., Земляний М. Г. Енергетична незалежність. Шляхи та ціна забезпечення. URL : <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/54.htm> (дата звернення : 28.09.2018).

251. Шостий Великий Збір Організації Українських націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. б. м.: Видання ОУН, 1984. 631 с.

252. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. 200 с.

253. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. М. : Аспект Пресс, 1999. 416 с.

254. Энергосбережение может принести Украине более \$10 млрд – исследование. URL : <http://korrespondent.net/business/3706726-enerhosberezhenye-mozhet-prynesty-ukrayne-bolee-10-mlrd-yssledovanye> (дата звернення : 01.07.2016).

255. Ящук Ю. Закладів з українською мовою навчання в Угорщині немає... ...В Румунії він лише один. Голос України. 2017. № 185 (5 жовтня). С. 7.

256. Axelrod R., Keohane R. Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions. *World Politics*. 1985. Vol. 38. P. 226–254.

257. Betsill M., Bulkeley H. Looking back and thinking ahead: A decade of cities and climate change research. *Local Environment*. 2007. Vol. 12. № 5. P. 447–456.

258. Bosse G. The EU's geopolitical vision of a European Energy Space: When “Gulliver” meets “White Elephants” and Verdi's Babylonian king. *Geopolitics*. 2011. Vol. 16. №3. P. 512–535.

259. Bouckaert G. Modernizing the Rechtsstaat: Paradoxes of the Management Agenda. Berlin : Duncker&Humblot, 2002. 395 p.

260. Bourdieu P. Sur le pouvoir symbolique. *Annales. Economic. Societe. Civilisations*. 1977. № 3. P. 405–412.

261. Bouzarovski S. East-Central Europe's changing energy landscapes: A place for geography. *Area*. 2009. Vol. 41. №4. P. 452–463.

262. Bridge G., Bouzarovski S., Bradshaw M., Eyre N. Geographies of energy transition: Space, place and the low-carbon economy // *Energy Policy*. 2013. Vol. 53. P. 331–340.

263. Bulkeley H., Castán Broto V., Edwards G.A. An urban politics of climate change. Experimentation and the governing of socio-technical transitions. Abingdon, New York: Routledge, 2014.

264. Buzar S. Energy poverty in Eastern Europe. Hidden geographies of deprivation. Aldershot: Ashgate, 2007. 190 p.
265. Carrubba C. J. A model of the endogenous development of judicial institutions in federal and international systems // *Journal of Politics*. 2009. Vol. 71. №1. P. 55–69.
266. Case studies and guidelines for energy efficient communities – A guidebook on successful urban energy planning (2013). Fraunhofer: IRB Verlag, 2013.
267. Collier S.J., Ong A. Global assemblages. Technology, politics, and ethics as anthropological problems. Malden: Blackwell, 2005. 494 p.
268. Denzau A. T., North D. C. Shared mental models: Ideologies and institutions // *Kyklos*. 1994. Vol. 47. № 1. P. 3–31.
269. Directive (EU) 2018/844 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive 2010/31/EU on the energy performance of buildings and Directive 2012/27/EU on energy efficiency. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?toc=OJ%3AL%3A2018%3A156%3ATOC&uri=uriserv%3AOJ.L_.2018.156.01.0075.01.ENG [Accessed 20 Jun. 2018].
270. Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change. 1966. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall. 166 p.
271. Emelianoff C. Local energy transition and multilevel climate governance: The contrasted experiences of two pioneer cities (Hanover, Germany, and Vaxjo, Sweden) // *Urban Studies*. 2014. Vol. 51. № 7. P. 1378–1393.
272. Energie konzept füre ine umweltschonende, zuverlässigeundbezahlbare Energieversorgung. 28 September 2010. BMWi, Berlin, 2010. 32 s. URL: https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Downloads/E/energiekonzept-2010.pdf?__blob=publicationFile&v=3 (дата звернення: 02.10.2018).
273. Energy efficiency communities – establishing pilot communities for the building sector (EFFCOBUILD). URL: <https://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects/en/projects/effcobuild> [Accessed 20 Jun. 2018].
274. Existing framework and instruments. Country report – Jesenice, Slovenia (2006). Ljubljana: Building and Civil Engineering Institute ZRMK. Available at: https://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects/sites/iee-projects/files/projects/documents/effcobuild_conclusions_report_interview_slovenia_en.pdf [Accessed 20 Jun. 2018].
275. Fearon J. Bargaining, enforcement, and international cooperation // *International Organization*. 1998. Vol. 52. № 2. P. 269–305.
276. Goodin R. E. Laundering preferences // Elster J., Hylland A. *Foundations of social choice theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 75–102.
277. Haber S., Menaldo V. Do natural resources fuel authoritarianism: A reappraisal of the resource curse // *American Political Science Review*. 2011. Vol. 105. № 1. P. 1–26.

278. Hacker J. Policy drift: The hidden politics of US welfare state retrenchment // Streeck W., Thelen K. Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 40–82.

279. Hoffman, S.M. and High-Pippert, A. (2010) From private lives to collective action: Recruitment and participation. Incentives for a community energy program. *Energy Policy*, 38, pp. 7567–7574.

280. Horst, van der D. (2008) Social enterprise and renewable energy: emerging initiatives and communities of practice. *Social Enterprise Journal*, 8, pp. 171–185.

281. Huber M.T. Enforcing scarcity: Oil, violence, and the making of the market // *Annals of the Association of American Geographers*. 2011. Vol. 101. №4. P. 816–826.

282. Hughes T.P. Networks of Power. Electrification in Western Society, 1880–1930. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983. 474 p.

283. Huybrechts, B. and Mertens S. (2014) The relevance of the cooperative model in the field of renewable energy in Europe. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 85 (2), pp. 193–212.

284. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. 1997. New York : Princeton University Press. 453 p.

285. Jiusto S. Energy transformations and geographic research / Castree N., Demeritt D.A. Companion to environmental geography. Malden: Wiley-Blackwell, 2009. P. 533–551.

286. Kern K., Bulkeley H. Cities, europeanization and multi-level governance: Governing climate change through transnational municipal networks // *Journal of Common Market Studies*. 2009. Vol. 47. № 2. P. 309–332.

287. Knight J. Institutions and social conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 252 p.

288. Lee T., van de Meene S. Who teaches and who learns? Policy learning through the C40 cities climate network // *Policy Sciences*. 2012. Vol. 45. № 3. P. 199–220.

289. McFarlane C., Rutherford J. Political infrastructures: Governing and experiencing the fabric of the city // *International Journal of Urban and Regional Research*. 2008. Vol. 32. №2. P. 363–374.

290. Melosi M.V. The sanitary city. Urban infrastructure in America from colonial times to the present. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000. 354 p.

291. Mesquita de B., Smith A., Siverson R., Morrow J. D. The logic of political survival. Cambridge, MA: MIT Press, 2003. P. 49–50.

292. Mumford L. The myth of the machine. Technics and human development. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1967. 352 p.

293. North D. Institutions. 1991. *The Journal of Economic Perspectives*. Vol. 5 (1). 97-112.

294. Peters G. B. Institutional theory in political science: The «new institutionalism». London: Continuum, 2005. 224 p.
295. Pierson P. The limits of design: Explaining institutional origins and change // *Governance*. 2000. Vol. 13. № 4. P. 477–486.
296. Płucienniczak P. Książki i klasy : jak język odtwarza nierówności / P. Płucienniczak // Jankowicz G., Marecki P., Sowiński M. (red.). *Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre’a Bourdieu*. Kraków : Wydawnictwo Ha!art, 2015. S. 88-111.
297. Rogers, J.C., Simmons, E.A., Convery, I. and Weatherall, A. (2012) Social impacts of community renewable energy projects: findings from a woodfuel case study. *Energy Policy*, 42, pp. 239–247.
298. Rose M.H., Tarr J.A. The city and technology. Introduction // *Journal of Urban History*. 1987. Vol. 14. №1. P. 3–6.
299. Ruggiero, S., Onkila, T. and Kuittinen V. (2014) Realizing the social acceptance of community renewable energy: a process-outcome analysis of stakeholder influence. *Energy Research & Social Science*, 4, pp. 53–63.
300. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamics Model. 1970. *Comparative Politics*. Vol. 2 (3). 337–363.
301. Rutland T., Aylett A. The work of policy: Actor networks, governmentality, and local action on climate change in Portland, Oregon // *Environment and Planning D: Society and Space*. 2008. Vol. 26. № 4. P. 627–646.
302. Sagebiel, J., Muller, J.R. and Rommel, J. (2014) Are consumers willing to pay more for electricity from cooperatives? Results from an online choice experiment in Germany. *Energy Research & Social Science*, 2, pp. 90–101.
303. Schickler E. Disjointed pluralism: Institutional innovation and the development of the U.S. Congress. Princeton: Princeton University Press, 2001. 376 p.
304. Schreuer A., Rohracher H., Spaath P. Transforming the energy system: the role of institutions, interests and ideas // *Technology Analysis & Strategic Management*. 2010. Vol. 22. № 6. P. 649–652.
305. Schreuer, A. and Weismeier-Sammer, D. (2010) *Energy cooperatives and local ownership in the field of renewable energy technologies: a literature review. Research Reports*. Vienna: University of Economics and Business, 2010.
306. Seyfang, G., A.Smith (2007) Grassroots innovations for sustainable development: Towards a new research and policy agenda. *Environmental Politics*. Vol. 16 (4), pp. 584–603.
307. Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from a rational choice approach // *Journal of Theoretical Politics*. 1989. Vol. 1. P. 131–147.
308. Smith, A. (2012) Civil society in sustainable energy transitions / In G. Verbong, D. Loorbach, ed., *Governing the energy transition: Reality, illusion, or necessity*. New York: Routledge, pp. 180–202.
309. Streeck W., Thelen K. Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. Oxford: Oxford University Press. 2005. 308 p.

310. Tang S. A general theory of institutional change. London: Routledge, 2011. 144 p.
311. Tarr J.A. The separate vs. combined sewer problem: A case study in urban technology design choice // *Journal of Urban History*. 1979. Vol. 5. №3. P. 308–339.
312. Tarr J.A., Dupuy G. Technology and the rise of the networked city in Europe and America. Philadelphia: Temple University Press, 1988. 339 p.
313. Thelen K. How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis / Mahoney J., Rueschemeyer D. Comparative historical analysis in the social science. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003. P. 208–346.
314. The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues. URL : <https://prm.ua/wp-content/uploads/2017/10/pdf.pdf> (дата звернення : 11.10.2017).
315. The potential of energy citizens in the European Union. Available at: <https://www.cedelft.eu/en/publications/download/2167> [Accessed 20 Jun. 2018].
316. Toke D. Ecological modernisation and renewable energy. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2011. 202 p.
317. Touraine A. Modernity and Cultural Specificities. 1988. *International Social Science Journal*. № 18. 443–457.
318. Walker, G., Devine-Wright, P., Hunter, S., High, H. and Evans, B. (2010) Trust and community: exploring the meanings, contexts and dynamics of community renewable energy. *Energy Policy*, 38, pp. 2655–2663.
319. Walker, G., Hunter, S., Devine-Wright, P. and Evans, B. (2007) Harnessing community energies: explaining and evaluating community-based localism in renewable energy policy in the UK. *Global Environmental Politics*, 7 (2), pp. 64–82.
320. Wolsink, M. (2007) Planning of renewables schemes: deliberative and fair decision-making on landscape issues instead of reproachful accusations of non-cooperation. *Energy Policy*, 35 (5), pp. 2692–2704.
321. Wulffgibit Kernkraftseinen Segn. «Financial Times Deutschland», 9 Dezember 2010.
322. Wüstenhagen, R., Wolsink, M. and Bürer, M.J. (2007) Social acceptance of renewable energy innovation: an introduction to the concept. *Energy Policy*, 35 (5), pp. 2683–2691.
323. Yildiz, O., Rommel, J., Debor, S., Holstenkamp, L., Meye, F., Müller, J.R., Radtke, J. and Rognli, J. (2015) Renewable energy cooperatives as gatekeepers or facilitators? Recent developments in Germany and a multidisciplinary research agenda. *Energy Research & Social Science*, 6, pp. 59–73.
324. Young O. Political leadership and regime formation: On the development of institutions in international society // *International Organization*. 1991. Vol. 45. №3. P. 281–308.